

QƏRBİ KASPI UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

SCIENTIFIC BULLETIN

The series of Humanitarian sciences

4

2018

ISSN 2789-4606

QƏRBİ KASPI UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

SAY 4 – 2018

WESTERN CASPIAN UNIVERSITY

SCIENTIFIC BULLETIN

The Series of Humanitarian Sciences

№ 4 - 2018

BAKI – 2018

Redaksiya heyəti

Baş redaktor: Hüseynqulu Bağirov, “Western Caspian” Universitetinin fəxri prezidenti, t.ü.f.d., professor

Məsul katib: Gülnarə Seyidova, fil.ü.f.d.

1. Adilə Əsədova, fil.ü.f.d., dosent
2. Afaq Həsənova, r.ü.f.d., dosent
3. Andris Leitas, “Western Caspian” Universitetinin rektoru
4. Azad Məmmədov – fil.ü.e.d.
5. Colin Love - “Western Caspian” Universitetinin fəxri professoru (Böyük Britaniya)
6. Elçin Əliyev, sən.ü.e.d., professor
7. Elmira Hacıyeva, h.ü.f.d., dosent
8. Elnarə Cəfərova, b.ü.f.d.
9. Ədalət Kərimov, r.e.d., professor
10. Fikrət Sadıxov, “Western Caspian” Universitetinin fəxri professoru
11. Fuad Məmmədov – t.ü.e.d., professor
12. Günel Bahəddinova, a.ü.f.d., dosent
13. Könül Hilal, i.ü.f.d
14. Maurus Roller – fil.ü.f.d.
15. Münəvvər Abdullayeva, f.ü.f.d., dosent
16. Nərgiz Axundova - AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor
17. Pərviz Qurbanov, i.ü.f.d., professor
18. Randall Barker – “Western Caspian” Universitetinin fəxri professoru (Amerika Birləşmiş Ştatları)
19. Rauf Həsənov, t.ü.f.d.
20. Samir Həmidov, s.e.ü.f.d., dosent
21. Svetlana Quliyeva, r.ü.f.d., dosent
22. Şahin Xəlilli – fil.ü.e.d., professor
23. Ülviyyə Allazova - fil.ü.f.d.
24. William Fierman - professor (Amerika Birləşmiş Ştatları)

Redaksiyadan

Qərbi Kaspi Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı 2017-ci ildən oxucularla görüşə davamlı yeniliklərlə gəlməkdədir. Bu da jurnalın qarşısına qoyduğu inkişaf hədəfi ilə bağlıdır.

Qərbi Kaspi Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Diqqətinizə çatdırmaq istəyirik ki, cari ildən “Elmi xəbərlər” jurnalına göndərilən məqalələr redaksiyanın peşəkar ekspert heyətinə resenziyaya göndəriləcək, yalnız elmi-tədqiqat tutumlu əsərlərin dərc olunması mümkün olacaq.

Qərbi Kaspi Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalının redaksiya heyətinin məqsədi yerli və xarici tədqiqatçılar, alimlər tərəfindən aparılan fundamental və tətbiqi araşdırmaları, pedaqoji, metodoloji və metodiki məsələləri əhatə edən, elm və təhsilin inkişafına xidmət göstərən elmi tutumlu yazıları geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaqdır.

Həmçinin, “Elmi xəbərlər” jurnalı digər universitet və institutların dissertant və elmi işçilərinin elmi əsərlərini dərc etməyə açıqdır.

Ümid edirik ki, “Elmi xəbərlər” jurnalı ictimai və humanitar sahələrdə həyata keçirilən elmi tədqiqatların yayılmasında, məqalələrin geniş oxucu kütləsinə çatmasında bir növ vasitəçi rolunu oynayacaq. “Elmi xəbərlər” jurnalının redaksiya heyəti mütəxəssisləri, elm adamlarını, o cümlədən, gənc tədqiqatçıları əməkdaşlığa və jurnalda elmi məqalələrlə çıxış etməyə dəvət edir.

From the editorial office!

In 2017 the journal "Scientific News" of "Western Caspian" University, is looking forward to welcoming its readers with great innovations.

The journal "Scientific News" was included in the publication list, which was approved by the Higher Attestation Commission under the President of the Azerbaijan Republic.

The journal's main objective is to inform a wide range of readers about research conducted by local and foreign scientists in the fields of fundamental and applied science - pedagogy, psychology, methodology and another reserch, included in the development of science and education.

We hope that "Scientific News" journal will play the role of an intermediary for a wide readership through the dissemination of scientific research in the social and humanitarian fields.

Editorial experts for the journal "Scientific News", scientists, especially young researchers are invited to cooperate with the journal. We want to note that our journal is open to cooperation with scientists and researchers from other universities.

We would like to draw your attention to the fact that in the current year all the articles of the "Scientific News" journal will be sent for consideration to professional experts, and only works of scientific and research potential will be published.

MÜNDƏRİCAT**DİLÇİLİK**

1. *Aida Akif qızı Mirzəyeva*
Etnolinqvistika dilşünaslığın sahəsi kimi7
2. *Zeynəb Xudaverdi qızı Hüseynova*
Cəmiyyət və dil18
3. *Anar İzzətəli oğlu Səfərov*
İngilis neologizmlərinin üslubi xüsusiyyətləri25

ƏDƏBİYYAT

4. *Alla Hacı ağa Bayramova*
XIX-XX əsr Azərbaycan poeziyasında muğam və aşiq sənəti32
5. *Ülviyyə Kamran qızı Allazova*
Qrem Qrinin “Qüdrət və şöhrət” romanında personajların yaradılması
problemi44
6. *Vəfa Azər qızı Osmanova*
Şərq epik ənənəsi və onun özünəməxsusluq sistemi51
7. *Sevinc Həsən qızı Əliyeva*
Boris Akuninin əsərlərində mifoloji simvollar57

SİYASƏT

8. *İqrar Cəfər oğlu Məmmədli*
Azərbaycan böyük Orta Şərfin perspektivli ölkəsi kimi63
9. *Gülzar İsmayıl*
Son dövrlərdə Yaxın Şərqdə baş verən proseslər kontekstində Türkiyə və
Rusiya arasındakı münasibətlər76
10. *Xalid Qüdrət oğlu Niyazov*
İnformasiya siyasətinin həyata keçirilməsində KİV-in rolu88

PSIXOLOGİYA

11. *Reyhan İsgəndər qızı Əhmədova*
Psixoloqun professioqramması99
12. *Eldar Əsgər oğlu Kərimov*
Orta məktəblərdə əxlaq və dəyərlər psixologiyası106
13. *Fərəh Ələkbər qızı Adıgözəlova*
Yetkinlik dövrünün həyat perspektivlərinin psixoloji xüsusiyyətləri119
14. *Afaq Əli qızı Qurbanova*
Onkoloji xəstəlikdən əziyyət çəkən uşaq-valideyn münasibətlərinin psixoloji
xüsusiyyətləri127

SƏNƏTŞÜNASLIQ

15. *Pərvanə Şəmistan qızı Əliyeva*
Dizaynerin bədii-layihə fəaliyyətinin spesifikasiyası132

CONTENTS**LINGUISTICS**

1. *Aida Akif Mirzayeva*
Ethnolinguistics as a branch of linguistics7
2. *Zeynab Khudaverdi Huseynova*
Society and language.....18
3. *Anar İzzatali Safarov*
Stylistic features of english neologism.....25

LITERATURE

4. *Alla Haji agha Bayramova*
The mugham and the art of ashigs in the Azerbaijani poetry of the XIX-XX centuries32
5. *Ulviyya Kamran Allazova*
The issue of character creation in the novel “The power and the glory” by Graham Greene.44
6. *Vafa Azer Osmanova*
Eastern epic tradition and its peculiarity system51
7. *Sevinj Hasan Aliyeva*
Mythological symbols in the works of Boris Akunin.....57

POLITICS

8. *Igrar Jafar Mammadli*
Azerbaijan as a perspective country of the greater Middle East.....63
9. *Gulzar Ismayil*
Relations between Turkey and Russia in the context of the latest events in the Middle East76
10. *Khalid Gudrat Niyazov*
The role of the media in implementing the information policy.....88

PSYCHOLOGY

11. *Reyhan Isgandar Ahmadova*
Psychology professiogram99
12. *Eldar Asgar Karimov*
Morality and values psychology in secondary schools.106
13. *Farah Alakbar Adıgozalova*
Psychological characteristics of the life prospects of the adulthood period.119
14. *Afag Ali Gurbanova*
Psychological peculiarities of relationships between parents and children with cancer127

FINE ARTS

15. *Parvana Shamistan Aliyeva*
Specificity of designer's artistic and design activity.....132

DİLÇİLİK**UOT 81****ЭТНОЛИНГВИСТИКА КАК ОБЛАСТЬ ЯЗЫКОЗНАНИЯ****Аида Акифовна МИРЗОЕВА**

*Западно-Каспийского Университет
Педагог английского языка, кафедры
Английского языка и литературы, диссертант*

a_mirzoyeva@yahoo.com

РЕЗЮМЕ

Этнолингвистика (иногда называемая культурной лингвистикой) - область лингвистики, которая изучает связь между языком и культурой и то, как разные этнические группы воспринимают мир. Это сочетание этнологии и лингвистики.

Этнология изучает образ жизни целого сообщества: все характеристики, отличающие одно сообщество от другого. Такие характеристики образуют культурные аспекты сообщества или общества.

Этнолингвистика - это часть антропологической лингвистики, которая связана с изучением взаимосвязи между языком и культурным поведением тех, кто на нем говорит.

Этнолингвисты изучают, как восприятие и концептуализация влияют на язык и устанавливают взаимосвязь с разными культурами и обществами.

Ключевые слова: язык, культура, мир, мышление, мировоззрение

ETNOLINQVISTİKA DİLŞÜNASLIĞIN SAHƏSİ KİMİ**XÜLASƏ**

Etnolinqvistika (bəzən mədəni dilçilik) dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni və müxtəlif etnik qrupların dünyanı necə qəbul etdiyini öyrənən dilçilik sahəsi, etnologiya və dilçiliyin birləşməsidir.

Etnologiya cəmiyyətin həyat tərzinə aiddir: bir cəmiyyəti digərindən fərqləndirən bütün xüsusiyyətləri nəzərə alır. Belə xüsusiyyətlər bir cəmiyyətin və ya cəmiyyətin mədəni aspektlərini yaradır.

Etnolinqvistika antropologiya dilçiliyinin bir hissəsi kimi dil ilə mədəni davranışların arasında olan əlaqələri tədqiq edir.

Etnolinqvistlər qavrayış və konseptualizmin dilə təsirini və müxtəlif mədəniyyət və cəmiyyətlərə necə bağlı olduğunu araşdırırlar.

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, dünya, şüur, dünyagörüşü

ETHNOLINGUISTICS AS A BRANCH OF LINGUISTICS

SUMMARY

Ethnolinguistics (sometimes called cultural linguistics) is a field of linguistics that studies the relationship between language and culture and how different ethnic groups perceive the world. It is the combination between ethnology and linguistics.

The former refers to the way of life of an entire community: all the characteristics that distinguish one community from the other. Such characteristics make the cultural aspects of a community or a society.

Ethnolinguistics, that part of anthropological linguistics concerned with the study of the interrelation between a language and the cultural behaviour of those who speak it.

Ethnolinguists study the way perception and conceptualization influences language and show how that is linked to different cultures and societies.

Keywords: language, culture, world, conscience, outlook

Этнолингвистика (от греч. *éthnos* – народ, племя)- область языкознания, изучающая язык в его взаимоотношении с культурой. Центральными для этнолингвистики являются следующие две тесно взаимосвязанные проблемы, которые можно назвать «когнитивной» (от лат. *cognitio* – познание) и «коммуникативной» (от лат. *communicatio* – общение).

Как самостоятельное направление этнолингвистика возникла в США в конце 19 – начале 20 вв. в рамках так называемой «культурной антропологии» (или, по американской традиции, собственно «антропологии», от греч. *ánthropos* 'человек') – комплексной науки, предметом которой является всестороннее исследование культуры с использованием этнографических, лингвистических, археологических и др. методов. Поэтому в работах, ориентированных на американскую традицию, вместо термина «этнолингвистика» (или наряду с ним) часто употребляют термин «антропологическая лингвистика» – для исследований, посвященных преимущественно когнитивной проблематике, или термин «лингвистическая антропология» – для исследований, посвященных преимущественно коммуникативной проблематике.

Хотя различие между антропологической лингвистикой (этно-лингвистикой с «когнитивным уклоном») и лингвистической антропологией (этнолингвистикой с «коммуникативным уклоном») иногда оказывается весьма условным, в целом его суть хорошо демонстрируется примером, приводимым в учебнике Введение в антропологическую лингвистику американского лингвиста Уильяма Фоли).

Первоначально культурная антропология была ориентирована на изучение культуры народов, резко отличающихся от европейских, прежде всего – американских индейцев. Именно языки американских индейцев, не имеющих письменной традиции, долгое время были основным объектом изучения этнолингвистики, причем и установление родственных связей между этими языками, и описание их современного состояния подчинялись прежде всего задаче комплексного описания культуры этих народов и реконструкции их истории, в том числе путей миграции.

Запись и интерпретация текстов, бытовых и фольклорных, была неотъемлемым компонентом антропологического описания. При этом выяснилось, что традиционные принципы и методы лингвистического описания, удобные для языков Европы, оказались непригодными для «экзотических» языков. Трудности, связанные с европоцентричностью исходных лингвистических установок исследователей, возникали и при установлении звукового состава индейских языков, и при составлении словарей, и при описании их грамматики. Поэтому с самого своего возникновения этнолингвистика ориентировалась на поиск таких принципов и методов лингвистического описания, которые базировались бы на универсальных свойствах человеческих языков, позволяли бы адекватно отразить сходства и различия языков разных типов, представить данные языков разных типов в сравнимой форме. Это объясняет интерес этнолингвистики к вопросам о том, в какой мере языковая способность человека является врожденной и универсальной, а в какой представляет собой отражение и воплощение конкретной культурной реальности. Далее естественным образом следуют и вопросы о том, в какой мере восприятие окружающего мира является универсальным для носителей любых языков и культур, а в какой складывается под воздействием лексической и грамматической специфики конкретного языка. Решение этих вопросов непосредственно связано с центральным для этнолингвистики понятием «лингвистической относительности».

Термин "этнолингвистика", наряду с термином "антропологическая лингвистика", широко употребителен в романских странах, где проблема «язык и культура» разрабатывается во многих направлениях, порождая такие разные дисциплины, как лингвистическая этнография (объектом изучения которой является общество, культура, человек) и этнографическая лингвистика (объектом которой является язык в его отношении к

культуре). Есть также фольклористическое направление этнолингвистики, которые изучают язык фольклорных жанров, ритуальные языки и т. п., - направление, изучающее

«картину мира» с подразделами «этнозоология», «этноботаника», «народная металингвистика», семантические поля времени, пространства, цветообозначений, частей тела, терминов родства, антропонимии и т. п.

Этнолингвистика в славистике – сравнительно новая дисциплина; её задачи, предмет и объект, методы, соотношение с другими гуманитарными дисциплинами сформулировал Н. И. Толстой. Для Н.И. Толстого, этнолингвистика [8, с.173-204] «есть раздел языкознания или – шире - направление в языкознание, ориентирующее исследователя на рассмотрение соотношения и связи языка и духовной культуры, языка и народного менталитета, языка и народного творчества, их взаимозависимости и разных видов их корреспонденции».

Н. И. Толстой дальше пишет об этнолингвистике в широком и суженном понимании. В первом случае она включает в себя диалектологию, язык фольклора и часть истории языка, связанную с исторической диалектологией и культурной и этнической историей народа, наконец, почти все аспекты изучения языка как социального явления. В узком смысле этнолингвистика – отрасль языкознания, которая ставит и решает проблемы взаимосвязи языка и этноса, языка и культуры, языка и народного менталитета, языка и мифологии и т. п. Объектом изучения такой этнолингвистики является уже не только язык (хотя он признается главным выразителем и хранителем культурной информации во времени), но и другие формы и субстанции, в которых выражает себя коллективное сознание, народный менталитет, сложившаяся в том или ином этносе или вообще социуме «картина мира», т. е. восприятие окружающей человека действительности, её категоризация и интерпретация. Объектом «широкой» этнолингвистики становится вся народная культура, все её виды, жанры и формы – вербальные (лексика и фразеология, паремиология, фольклорные тексты), акциональные (обряды), ментальные (верования).

Н.И.Толстой настойчиво выдвигал на первое место задачу реконструкции традиционной славянской культуры, семиотически понимаемой как система социально значимых инвариантных концептов, варьирующихся в пространстве и времени. Одним из подходов к решению этой задачи и было составление словаря. Во многом влиянием взглядов Н. И. Толстого среди источников его подхода также работы по теории стереотипа американского философа языка Х. Патнэма, американская когнитивная лингвистика, этнолингвистическая семантика А. Вежбицкой, а также труды И. А. Мельчука, А. К. Жолтовского и др.

Итак, и в западной, и в русской этнолингвистике одно из ключевых мест занимает проблема всестороннего анализа «картины мира» [2, с.416].

Попробуем подробнее остановиться на этом феномене. Различают два подхода к предмету, а следовательно и два типа «картины мира»: концептуальный и языковой. Под концептуальной «картиной мира» понимают совокупность некоторых представлений, понятий, суждений о мире, организованных в определённую концептуальную систему. Языковая же «картина мира» - это та часть концептуальной «картины мира», которая имеет языковую, вербальную фиксацию. Идею взаимосвязи языковой и концептуальной картины мира поддерживает В. Н. Телия [7, с.8-69]: «Язык окрашивает через систему своих значений и их ассоциаций концептуальную картину мира в национально-культурные цвета».

Нам представляется, что последнее определение искусственно сужает границы языковой «картины мира». Действительно, любая концептуальная система предполагает собственный знаковый характер, а следовательно – является системой семиотической. Таким образом, анализировать языковую «картину мира» только как часть концептуальной возможно, но этот путь не единственный, так как в данном случае часть оказывается равна целому. Каждый структурный элемент концептуальной «картины мира» необходимо отражается в языке и может быть рассмотрен с точки зрения языка. Другое дело, что ряд этих элементов имеет изначально языковой, вербальный характер и просто не может быть рассмотрен без учёта такой точки зрения. Именно здесь видится возможность узкого и широкого понимания языковой «картины мира» (в первом случае – широкое, во втором – узкое).

Языковую картину мира принято противопоставлять научной. По мнению В.И. Постоваловой [6, с.408-411], картина мира есть целостный глобальный образ мира, который является результатом всей духовной активности человека. Концепция мира в разные исторические периоды и в разных культурах и языках рассматривались в работах В.В. Иванова и В.Н. Топорова, Т.В. Цивьян, Е.С. Яковлевой, А.Ф. Лосева, С.С. Аверинцева, Д.С. Лихачева, И.П. Смирнова и других. Е.С. Кубрякова [4, с.37-298] рассматривает языковую картину мира как составную часть общей концептуальной модели мира в голове человека, понимая ее как проблему вклада языка и языковых категорий в выработку и создание глобальных принципов восприятия и членения мира.

В. фон Гумбольдт высказывает мысль о том, что видение мира определяется не только индивидуальностью конкретного человека, но в первую очередь зависит от характера языка, на котором он говорит. Гумбольдт пришёл к мысли о том, что разные языки – это не просто разные оболочки общечеловеческого сознания, но различные видения мира. В теоретическом введении, которое назвалось «О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества», В. Гумбольдт [3, с.13-38] писал: «В каждом языке заложено самобытное

миросозерцание. Как отдельный язык встает между предметом и человеком, так и весь язык в целом выступает между человеком и природой, действующей на него изнутри и извне... И каждый язык описывает вокруг народа, которому он принадлежит, круг, откуда человеку дано выйти лишь постольку, поскольку он тут же выступает в круг другого языка».

Идеи Гумбольдта развивали А.А. Потебня, Э.Сепир и Б.Уорф. Гипотеза лингвистической относительности Э.Сепира и Б.Уорфа убеждает в том, что люди видят мир по-разному. Согласно этой гипотезе, язык творит картину мира, и не только само мышление, но и мировоззрение. Исходя из вышесказанного, каждый народ по-своему отражает реальный мир. По мнению Н.А.Бердяева [1, с.72], вне национальности, понимаемой как индивидуальное бытие, невозможно существование человечества. И именно через национальную индивидуальность каждый отдельный человек входит в человечество, он входит в него как национальный человек. Этнос [6, с.408-411] – это понятие говорит о тесных связях "народа" и "языка", "культуры" и "образа жизни" в сознании людей: один народ – это те, кто говорит на одном языке, а язык – это то, на чём говорит народ, он объединяет народ и отличает его от других народов.

Представление о лингвистической относительности было впервые высказано в работах основоположника этнолингвистики выдающегося американского антрополога Франца (иначе Франса) Боаса (1858–1942) и его ученика Эдварда Сепира (1884–1939), однако наиболее отточенную и полемически заостренную формулировку соответствующих идей в виде принципа лингвистической относительности (по прямой и намеренной аналогии с принципом относительности Альберта Эйнштейна) это понятие получило в работах ученика Сепира – Бенджамина Уорфа (1897–1941).

Согласно принципу лингвистической относительности, так называемая «картина мира» говорящего (то, как говорящий воспринимает окружающий мир) зависит не только и даже не столько от наблюдаемой реальности, сколько от той классификационной сетки, которую конкретный язык с его грамматикой и лексикой навязывает говорящему. Знаменитый пример Уорфа связан с разной функцией числительных в языке американских индейцев хопи (уто-ацтекская ветвь тано-уто-ацтекских языков; на нем говорит несколько тысяч человек на северо-востоке Аризоны), с одной стороны, и в английском языке, принадлежащем к группе, названной Уорфом языками «среднеевропейского стандарта», – с другой. (Понятие «языки среднеевропейского стандарта», англ. Standard Average European, SAE, прочно вошло в научный обиход и в современном языкознании широко употребляется и за пределами этнолингвистики, в частности в лингвистической типологии. К языкам среднеевропейского стандарта от-

носится и русский.) В языках средневропейского стандарта, замечает Уорф, количественные числительные могут сочетаться как с именами физических, наблюдаемых объектов, так и с абстрактными именами, обозначающими отрезки времени или циклические, повторяющиеся события. Иными словами, используя одну и ту же форму количественного числительного, мы можем сказать и десять человек, и десять дней (ударов колокола, шагов). В языке же хопи количественные числительные сочетаются только с физическими объектами, т.е. такими, количество которых может одновременно наблюдаться говорящим; абстрактные же имена, обозначающие отрезки времени или повторяющиеся события, могут сочетаться только с порядковыми числительными: десять человек, но десятый день (удар колокола, шаг). Согласно Уорфу, это означает, что в картине мира европейца каждый отдельный отрезок времени или повторяющееся событие предстают как штучные экземпляры, существующие в реальности независимо друг от друга, но могущие объединяться в группу, подобно множеству одновременно наблюдаемых объектов. Представление же о времени в картине мира индейцев хопи устроено иначе: отрезки времени или повторяющиеся события предстают как повторные воплощения одной и той же сущности: десять дней – это один и тот же день, повторившийся десятикратно. Предполагается, что такого рода различия в картинах мира навязываются говорящему языком – в данном случае, например, жесткими правилами употребления числительных.

Несмотря на намеренную полемичность формулировок, как Уорф, так и его предшественники Боас и Сепир не абсолютизировали лингвистический и культурный релятивизм. Скорее, они считали приоритетным для этнолингвистики исследование различий, а не сходств между картинами мира в разных языках и культурах – безусловно, признавая единые биологические и психологические основания языковых и мыслительных возможностей человека.

В современных когнитивно ориентированных исследованиях по этнолингвистике, в том числе и в исследованиях, посвященных таксономическим классификациям, можно условно выделить «релятивистское» и «универсалистское» направления: для первого приоритетным является изучение культурной и языковой специфики в картине мира говорящего, для второго – поиск универсальных свойств лексики и грамматики естественных языков.

Примером исследований релятивистского направления в этнолингвистике могут служить работы А.Вежбицкой, Т.В.Булыгиной, А.Д.Шмелева, Е.С.Яковлевой и др., посвященные особенностям русской языковой картины мира. Эти авторы анализируют значение и употребление слов, которые либо обозначают уникальные понятия, не характерные для концептуализации мира в других языках (тоска и удаль, авось и небось),

либо соответствуют понятиям, существующим и в других культурах, но особенно значимым именно для русской культуры или получающим особую интерпретацию (правда и истина, свобода и воля, судьба и доля).

Примером исследований универсалистского направления в этнолингвистике являются классические работы А.Вежбицкой, посвященные принципам описания языковых значений. Цель многолетних исследований Вежбицкой и ее последователей – установить набор так называемых «семантических примитивов», универсальных элементарных понятий, комбинируя которые каждый язык может создавать бесконечное число специфических для данного языка и культуры конфигураций. Семантические примитивы являются лексическими универсалиями, иначе говоря, это такие элементарные понятия, для которых в любом языке найдется обозначающее их слово. Эти понятия интуитивно ясны носителю любого языка, и на их основе можно строить толкования любых сколь угодно сложных языковых единиц. Изучая материал генетически и культурно различных языков мира, в том числе языков Папуа – Новой Гвинеи, австронезийских языков, языков Африки и аборигенов Австралии, Вежбицкая постоянно уточняет список семантических примитивов [2, с.13-38].

Из семантических примитивов, как из «кирпичиков», Вежбицкая складывает толкования даже таких тонких понятий, как эмоции. Так, например, ей удастся продемонстрировать трудноуловимое различие между понятием американской культуры, обозначаемым словом *happу*, и понятием, обозначаемым русским словом *счастливый* (и близкими ему по смыслу польским, французским и немецким прилагательными). Слово *счастливый*, как пишет Вежбицкая, хотя и считается обычно словарным эквивалентом английского слова *happу*, в русской культуре имеет более узкое значение, «обычно оно употребляется для обозначения редких состояний полного блаженства или совершенного удовлетворения, получаемого от таких серьезных вещей, как любовь, семья, смысл жизни и т.п.».

Для исследовательской программы Вежбицкой принципиально, что поиск универсальных семантических примитивов осуществляется эмпирическим путем: во-первых, в каждом отдельном языке выясняется роль, которую играет данное понятие в толковании других понятий, и, во-вторых, для каждого понятия выясняется множество языков, в которых данное понятие лексикализовано, т.е. имеется специальное слово, выражающее это понятие.

Наиболее значительные результаты в коммуникативно ориентированной этнолингвистике связаны с направлением, именуемым «этнографией речи» или «этнографией коммуникации» (Д.Хаймз, Дж.Гамперц и др.). В рамках этого направления изучаются модели речевого поведения, принятые в той или иной культуре, в той или иной этнической или социальной группе. Так, например, в культуре «среднеевропейского стандар-

та» неформальная беседа нескольких человек предполагает, согласно принятым в данном сообществе правилам хорошего тона, что участники не будут перебивать друг друга, всем поочередно предоставляется возможность высказываться, желающий высказаться обычно сигнализирует об этом (например, словами позвольте заметить, разрешите спросить и т.п.), желающий выбыть из числа участников беседы объявляет о своем намерении (к сожалению, мне пора, я должен ненадолго отлучиться) и так далее. Однако европейские нормы речевого этикета отнюдь не являются универсальными. Совсем иные нормы публичного речевого поведения приняты, например, в ряде культур аборигенов Австралии. Соблюдение индивидуальных прав отдельного участника разговора в этих сообществах не является обязательным правилом: несколько собеседников могут говорить одновременно, реагировать на высказывание другого не обязательно, говорящий высказывается, ни к кому специально не обращаясь, собеседники могут не смотреть друг на друга и т.д. Такая модель речевого поведения строится на исходной предпосылке, что все высказывания так или иначе аккумулируются в окружающем мире, и поэтому «прием» сообщения не обязательно должен непосредственно следовать за его «передачей».

Наряду с изучением кодифицированного, нормативного речевого поведения излюбленной темой этнографии коммуникации является языковое выражение относительного социального статуса собеседников: правила обращения к собеседнику, в том числе использование титулов, обращений по имени, фамилии, имени и отчеству (в тех языках, где имеется подобное обращение), профессиональные обращения (например, «доктор» или военные звания), уместность обращений «на ты» и «на Вы» и т.д. Особенно пристально исследуются такие языки, в которых соотношение социального положения говорящего и слушающего закрепляется не только в лексике, но и в грамматике. Примером может служить японский язык, где выбор грамматической формы глагола зависит от того, стоит ли слушающий выше говорящего в социальной иерархии или ниже, а также от того, входят ли говорящий и слушающий в одну социальную ячейку (один коллектив) или нет (т.е. является ли слушающий для говорящего «своим» или «чужим»). Кроме того, учитываются не только отношения между говорящим и слушающим, но также и отношения между говорящим и лицом, о котором идет речь. В результате комплексного действия этих ограничений один и тот же человек употребляет разные формы глагола при обращении к подчиненному и при обращении к начальнику, при обращении к сослуживцу и при обращении к незнакомому человеку, при обращении к своей жене и к жене соседа и т.д.

В грамматике находит отражение и такая особенность речевого этикета японцев, как стремление избежать вторжения в сферу мыслей и

чувств собеседника. В японском языке существует особая грамматическая форма глагола – так называемое «желательное наклонение». С помощью суффикса желательного наклонения – *tai* говорящий выражает желание совершить действие, обозначенное исходным глаголом: 'читать' + *tai* = 'хочу читать', 'уйти' + *tai* = 'хочу уйти'. Однако формы желательного наклонения возможны, только если говорящий описывает собственное желание. Желание собеседника или третьего лица выражается с помощью особой конструкции, приблизительно означающей 'по внешним признакам можно заключить, что лицо X хочет совершить действие Y'. Таким образом, подчиняясь требованиям грамматики, говорящий на японском языке может высказывать суждения лишь о собственных намерениях, делать же прямые утверждения о внутреннем состоянии другого человека, например о его желаниях, язык просто не позволяет: можно сказать «Я хочу...», но нельзя сказать «Вы хотите...» или «Он хочет...», а лишь «Мне кажется (у меня такое впечатление), что Вы хотите...» или «Мне кажется (у меня такое впечатление), что он хочет...».

Помимо норм речевого этикета, этнография коммуникации изучает также ритуализованные в тех или иных культурах речевые ситуации, такие, как заседание суда, защита диссертации, торговая сделка и тому подобные; правила выбора языка при межъязыковом общении; языковые конвенции и клише, сигнализирующие о принадлежности текста к определенному жанру (жили-были – в сказках, слушали и постановили – в протоколе заседания) и т.д.

Современная этнолингвистика, сложившаяся внутри комплексной науки о человеке – культурной антропологии – сохраняет тесные связи со смежными дисциплинами – семиотикой (наукой о знаковых системах), психологией, социологией и др. В российской этнолингвистике особое место занимают исследования на стыке этнолингвистики, фольклористики и сравнительно-исторического языкознания. В первую очередь это исследовательская программа, посвященная этноязыковой и этнокультурной истории славянских народов (Н.И.Толстой, С.М.Толстая, В.Н.Топоров). В рамках этой программы составляются этнолингвистические атласы, картографируются обряды, верования, фольклор; изучается структура кодифицированных славянских текстов определенных жанров, в том числе заговорных текстов, загадок, погребальных и строительных ритуалов и т.д., в соотнесении с данными сравнительно-исторических и археологических исследований.

Литература:

1. Бердяев Н.А., Судьба России, Москва 2005, с. 72
2. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). М., 1997, с.488-576
3. Вежбицкая А.А. Язык. Культура. Познание. М., 1997, с.13-38
4. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества [1830-1835] // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984, с.37-298
5. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. - М.: Наука, 1988, с.141-172.
6. Культурология. XX век. Энциклопедия т.2. СПб., 1998, с.408-411.
7. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. М.: Наука, 1988, с.8-69.
8. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. - М.: Наука, 1988, с.173-204.
9. Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М.: Издательство «Индрик», 1995, с. 27- 40
10. Уорф Б.Л. Наука и языкознание. Лингвистика и логика. Отношение норм поведения и мышления к языку. – Новое в лингвистике, вып. 1. М., 1960
11. Хойер Г. Антропологическая лингвистика. – Новое в лингвистике, вып. IV. М., 1960
12. Хаймз Д. Этнография речи. – Новое в лингвистике, вып. VII. М., 1975
13. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия). М., 1994
14. Redfield R. The Little Community. Viewpoints for the Study of a Human Whole. Uppsala and Stockholm: Almqvist and Wiksells, 1955

UOT 81

SOCIETY AND LANGUAGE

Zeynab Khudaverdi HUSEYNOVA*Western Caspian University
English teacher in the Center of Working Languages*djzeyno@mail.ru

SUMMARY

This article Socio-cultural sources of American English. It reveals the fact that the variation in American pronunciation depends on social and regional features in pronunciation. The standard of American English is the General American pronunciation of radio and TV announcers. The normal communication in English language requires the sophisticated information about cultural peculiarities, mythological religious belief, traditions and customs, social and political system of the nation bearing this language and by this way, it is possible to make intercourse and discussion about legal, cultural, social, historical problems of the relevant country. Ethnographic realias widely represented in the form of connotative and denotative linguistic units of English in research work and it closely relates with the instruction of linguoculturologic and stylistic disciplines. Discover of connotative and denotative meanings of the lexical layer possessing national cultural shade has the significant practical essence for the translators and the persons learning this language.

Keywords: Socio-cultural sources of American English, socio-cultural levels

CƏMİYYƏT VƏ DİL**XÜLASƏ**

Bu məqalə Amerika ingilis dilinin sosial-mədəni mənbələrinə həsr olunub. Bu, Amerikan tələffüzündəki variasiyanın tələffüzdə sosial və regional xüsusiyyətlərdən asılı olması faktını əks etdirir. Amerikan ingilis dili standartı radio və televiziya diktorlarının ümumi amerikan tələffüzüdür. İngilis dilində normal ünsiyyət bu dili danışan xalqın mədəni xüsusiyyətləri, mifoloji-dini baxışları, adət və ənənələri, sosial və siyasi sistemi və s. haqqında hərtərəfli

məlumata malik olmağı tələb edir ki, müvafiq ölkənin hüquqi, mədəni, sosial, tarixi problemləri haqqında müzakirə aparmaq, dialoqa girmək mümkün olsun. Tədqiqat işində etnoqrafik realilər ingilis dilində konnotativ və denotativ dil vahidləri şəklində geniş təmsil olunub, linqvokulturologiya və üslubiyyat fənlərinin tədrisi ilə sıx bağlıdır. Milli-mədəni çalarlığa malik olan leksik təbəqənin konnotativ və denotativ mənalарının açılması ingilis dili ilə məşğul olanlar, xüsusilə də bu dildən tərcümə edənlər üçün böyük praktik əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Amerika ingilis dilinin sosial-mədəni mənbələri, sosial-mədəni səviyyələr

ОБЩЕСТВО И ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена социально-культурным источникам американского и английского языков. Она выявляет тот факт, что разновидность американского произношения зависит от социальных и региональных особенностей произношения. Стандарт американского английского - это общее американское произношение дикторов радио и телевидения. Нормальное общение на английском языке требует всесторонние знания о культурных особенностях, мифологически-религиозных взглядах, обычаях и традициях, социальных и политических системах и т.п., чтобы обсудить правовые, культурные, социальные, исторические проблемы соответствующей страны и для вступления в диалог. Этнографические реалии в исследовательской работе широко представлены на английском языке в виде коннотативных и денотативных языковых единиц, тесно связаны с преподаванием лингвокультурологии и стилистики. Раскрытие коннотативных и денотативных значений лексического слоя с национально-культурным оттенком имеет большое практическое значение для тех, кто занимается английским языком, особенно для тех, кто переводит с этого языка.

Ключевые слова: Социально-культурные источники американского английского языка, социально-культурные уровни.

Today, American English is more widespread than the British one. This is primarily due to the strong influence of the United States on the economic, political and cultural situation in the world. The media, pop culture of America greatly contribute to making the American version of the English language more popular than the classic English one. An important role is also played by the fact that the territory of the United States is several dozen times larger than the area of Great Britain, hence the number of speakers of the American language is much larger than that of the British. In addition, the number of

higher education institutions in America is significantly different from their number in England, which explains why students who are not English speakers are more likely to learn the American language [4, p.11]. Today, people who inhabit the above countries have their own pronunciation, which is considered their national language. Almost any language has different, officially fixed variants of pronunciation, so the existence of American, Australian and Canadian English does not surprise anyone. However, the language variant should not be confused with the dialect (a kind of language used by a more or less limited group of people connected by a territorial, professional or social community). Having decided to start learning English, many are faced with the question of which option to give preference - British or American? One can not answer unequivocally which of these languages is correct, which one should be taught first. Everything depends on the goal that the person sets himself. If knowledge of the language is required in order to communicate with business partners living in the US, then, of course, you need to make efforts to learn basic American English. If a person plans to leave for a permanent residence in the UK, then the choice should fall on the classic British language. The task before us is to find a connection between American and British English, to consider the peculiarities of each variant of the language. Our work includes examples of words used in different versions of the English language, we can trace the connection between their use. Many believe that starting to learn a foreign language is necessary from the classical British. It is more complex and multifaceted, however, if a person master it, then it will not be difficult for him to quickly "re-learn" the American version of the English language. The main goal of our work is to present in more detail and in detail the characteristics of the British and American English language, to establish the relationship between them. It is quite difficult to draw a line between the concept of the linguistic variant and the concept of dialect speech; by definition, both can be described as a variant of the pronunciation of a given language, specific to a certain group of people. But we should not forget that the main difference is that some variants of the language, in this case English, have already begun to prove themselves as independent languages (others will inevitably follow their example), which will never happen with dialect speech. The study of dialects provides an invaluable and truly inexhaustible material not only for penetrating the deepest sources of the language, its historical past, but it allows us to evaluate and understand the peculiarities of the formation and development of the literary norm, various social and professional dialects, and also language variants without bias and one-sidedness. Modern English belongs to the western group of the German branch of the Indo-European family of languages. In English, about 200 million people are spoken and used in public records management, literature and science - in Great Britain and Ireland (along with Irish), in the United States, Canada (along with French), Australia, New

Zealand, partly in South Africa and India. One of the five official and working languages adopted by the UN. The English language originates from the language of the ancient German tribes (Angles, Saxons and Utes) who moved in the V-VI centuries from the continent to Britain. The complex interaction of the ancient German tribal dialects brought to Britain, inhabited by Celtic tribes (Britons and gales), and developed under the conditions of the formation of the English nationality, led to the formation of territorial dialects on the old tribal basis. The synchronous state of the phonetic system of modern English dialects is directly conditioned by the specifics of its historical development in a particular area, by the mutual contacts of dialects, by the influence of linguistic samples of the winner's language on the losers' language or by the absence of such influence [5, p.18]. If in some areas (especially in the south) the pronunciation of a number of sounds and sound combinations coincides with the literary standard (the latter has penetrated to some extent all dialects), then in other areas one can note significant differences in comparison with the national language - the pronunciation of individual sounds in English dialects in some cases not only differs from the literary, but also differentiates in separate territories. The main phonetic differences between dialects and the literary standard consist both in quantitative characteristics and in the quality of individual sounds. Dialects are very characteristic of the pronunciation of those sounds, which in the literary version are not pronounced at all. The study of dialects provides an invaluable and truly inexhaustible material not only for penetrating into the deepest sources of the language, its historical past, it allows us to understand the features of the formation and development of the literary norm, various social and professional dialects, and language variants. Only taking into account dialectal data opens the possibility to understand not only the so-called "deviations" from the rules of pronunciation and grammar, but also these rules themselves, and can serve as a solid basis for studying the formation and development of word meanings. Throughout a person's life as socialization and cognitive development of his personality develop, his linguistic abilities develop. However, by the age of 9-12, pronunciation has acquired such a stable form that its further modification presents a significant difficulty that increases with each subsequent year. The goal is to solve the following tasks: determining the main criteria for differentiating vocabulary; consideration of the concept of functional style as an instrument for differentiating the vocabulary of the English language at the present stage; characteristic of the basic styles of the English language and their features. Thus, the object of research is English vocabulary, and the subject of research is the stylistic features of English vocabulary [4, p.44]. The intensive growth of its economic and state structure necessitated the creation of special terminology, which also imperceptibly penetrated all spheres of life of British society. In other words, we are talking about bilateral assimilation. In the process of

studying the language situation in the United States, special attention was paid to the socio- and psycholinguistic aspects of the functioning of the regional standards of the north and south that are unequal in their status. Based on the experimental data of American sociolinguists, the negative attitude of the inhabitants of the North to the South American pronunciation and the state of "linguistic uncertainty" among the inhabitants of the south have been revealed. Different dialects sound differently: sarcastically or penetratingly, ironically or arrogantly, condescendingly or obsequiously. Lexical units of language other than semantic meaning may also have a certain emotional coloring and stylistic attribution. Everything depends on the purpose for which a person studies one or another variant of the language. Many recommend starting a study of a foreign language yet with a classic. It is more complex and multifaceted, but if a person master it, then it will be easy for him to master the American version of the English language. A criminal who uses thieves' jargon in a certain environment, is unlikely to use it when talking to his wife or children. It is difficult to imagine a student who would have decided to pass state examinations using student slang. That is why the English language in them has not changed much - the influence of the languages and cultures of other countries on it has been limited. The main differences between the dialects of these countries is not so much in phonetics itself, as in the melodic language. An engineer or scientist who uses technical terminology in his work or in conversation with people of his specialty, in all other cases will use the usual spoken language. Even the bourgeoisie, which some sociologists attribute to the use of the literary language as a distinctive "class" attribute also in domestic life, is really not averse in the circle of their loved ones to switch to a language colored with speech and dialect elements [4, p.31]. On the other hand, many of the sounds pronounced in the literary variant are omitted in dialects. Very characteristic is also the use of parasitic sounds in the word, epenthesis, barter of consonants, dissimilation, mobile formats. Below, we will consider specific features of dialectal use as vowels and their combinations in different positions in the word, as well as consonants. By their nature, they exert greater resistance to the fouling process by additional values. The special vocabulary and phraseology of poetic works, which supposedly is designed to maintain a special aura of poetry, tends to be detached from the generally used vocabulary of the national language. Poetry from the time of classicism in England was considered by representatives of bourgeois-aristocratic circles as an art for the few, for the elect. The American speech community over the territory has a continuous speech continuum, which is reflected in the gradual reduction or growth of certain characteristics of prosodic speech in the US population. These trends relate to the increase in the medium-term duration, increase the pause time, increase the volume and expand the range to the south. The second important conclusion relates to the fact that the social factors of the vertical,

that is, the stratification plan, can decisively overshadow, reduce the degree of expression, or even neutralize any tendency of the historical-geographical plan. Dialect - is a territorial or social variety of language (language variants that are used by this or that social community or group of people) [3, p.60]. This word comes from the ancient Greek *dialectos* "conversation, language, dialect", which is obtained from *dialegesthai* "talking to each other". Dialect can differ from other dialects of the same language by the features of any part of the linguistic structure - morphology, or syntax.

Conclusion

In this study, the differences between the English and British versions of the English language were examined by the example of various publications from newspapers and magazines. Then an analysis of the studied literature was made, which makes it possible to trace the development of the American version of the English language.

Thus, in this paper we prove the following:

1. The American version of English is only a local variation, not an independent language. As it was shown in the work, the American version of the English language does not have either its own special vocabulary or its own special grammatical structure.
2. In general, the American version of the English language is characterized by a simplified writing (for example, eliminating redundant characters, an example of eliminating exceptions from the rules, using less common graphical variants of words more common). But at the same time, all these processes are carried out on the basis of the English language.
3. It has been proven that mutual penetration and assimilation of the American and British versions of the English language is possible, as well as the fact that in general terms, the role of meaning differences is small, since the English version in which the US is spoken in the United States is understandable to the holders of the British version and vice versa.

In this paper, the goal of the study was achieved, namely: differences in the vocabulary of the British and American versions of the English language were revealed.

The research tasks were solved:

- 1) The state of the problem in scientific and methodological literature has been studied.
- 2) Differences of two variants of English are given on the example of publications from newspapers and magazines.

Literature:

1. Eljanova N.M. Comparative characteristics of British and American English, Leningrad: Enlightenment, 2000
2. Kuzmin S.S., Shadrin N.L.. British English language, //English language, 2000, p.65
3. Machina O.A. //Functional-semantic and discursive-pragmatic features of means of expression of aspectuality in the American version of the English language. //2004, p.189.
4. Schweitzer A.D To the problem of social differentiation of language, //2008, p. 45
5. Shakhbagova D.A The phonetic system of English language in diachrony and synchrony. // 2012, p. 45

UOT 81

STYLISTIC FEATURES OF ENGLISH NEOLOGISM

Anar Izzatali SAFAROV*Western Caspian University
English teacher in the Center of Working Languages*safaroff-95@mail.ru

SUMMARY

The term "neologism" is derived from the most commonly used terms in every word and the words of the New Testament. The term "neologism" is somewhat obscure, as neologisms refer to only lexical novels, but are borrowed from other languages or new ones. The unique and precise linguistic typology of neologisms does not exist in general work on lexicology, and in particular in the works of the underlined neologisms. There are some unanimous classifications in the New Testament, the neologisms of which are incompatible with a number of groups, either of which can not be ignored in their own language.

Keywords: English, neologisms, English vocabulary, vocabulary of the language, phraseological phrases

İNGİLİS NEOLOGİZMLƏRİNİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**XÜLASƏ**

Bu məqalədə İngilis dilində olan yeni sözlər, yəni “neologizmlər”dən söhbət açılır. Nəzərdən keçirilmiş "neologizm" terminin hər birində istifadə olunan yeni sözlər mövcuddur. Hər bir dilin leksik vahidinin formalaşmasında neologizm mühüm rol oynayır. Unikal dil, linqvistik tipoloji terminlər və leksikologiyada, xüsusi ilə də dilin yaranma vahidlərində yeni sözlərin rolu əvəzsizdir.

Açar sözlər: İngilis, neologizm, İngilis dili lüğəti, dil sözlüyü, frazeoloji ifadələr

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ НЕОЛОГИЗМОВ

РЕЗЮМЕ

В этом статье рассматривается термин «неологизм» происходит от наиболее часто используемых терминов в каждом слове и в словах нового завета. Термин «неологизм» несколько неясен, так как неологизмы относятся только к лексическим романам, но заимствованы из других языков или новых. Уникальной и точной лингвистической типологии неологизмов не существует в общей работе по лексикологии и, в частности, в работах подчеркнутых неологизмов. В новом завете есть несколько единодушных классификаций, неологизмы которых несовместимы с рядом групп, ни один из которых нельзя игнорировать на их родном языке.

Ключевые слова: английский, неологизмы, английская лексика, лексика языка, фразеологические фразы

Neologisms are words that are absolutely new lexical units for each historical period. Such words have not yet entered the active vocabulary, so they may not be understandable.

Since the second half of the 20th century, the development of technical progress has had a significant impact on society - new phenomena are emerging, the way of life and the technical equipment of everyday life are changing. All this is directly reflected in the language - new words and concepts arise that reflect the realities of life. New words and new meanings of already existing words appear regularly in the language. The language is in a state of continuous development, including certain language processes, including the process of creating new lexical units. The ability to develop is a natural way of social existence of this system. "Language as a whole is a dynamic system, because it is associated with human activity, contributing to its continuous development, enrichment and improvement" [1, p.30]. Toroptsev also emphasizes that "language, and with it its system, like any phenomenon, an object, has the potential for development" [1, p.31]. The development of language proceeds under the sign of its constant improvement and enrichment of functional capabilities. And in the sphere of vocabulary, this development takes place especially intensively and visually, is realized in a constant two-way process archaization - the renewal of the vocabulary of the language. According to the Linguodidactic encyclopaedic dictionary, A.N. Schukin, "a neologism is a word or a turn of speech created to denote a new subject or the expression of a new concept" [4, p.25]. In the Linguistic Encyclopedic Dictionary the following definition of the term "neologism" is given: "Neologisms (from the Greek neos - new and logos - word) - words, meanings of words or combinations of words

that appeared in a certain period in a language or used once ("occasional" words) in any text or speech". The time frame for assigning a unit to neologisms from the moment the word enters the language ranges from several years to several decades. Neologisms are most often formed with pragmatic communication goals at a particular moment in time, in a specific communication situation. Being a realization of a certain communicative intention, new lexical units become a product of discourse. Most neologisms are associated with the development of science, technology, culture, and economics. The source of neologisms is both interpersonal discourse and the discourse of the media.

The term "neologism" is applied to the newly created on the material of the language, in full accordance with the word-formation models of the word existing in the language or the word combination denoting a new previously unknown, non-existent concept, subject, branch of science, occupation of the profession, etc. For example: nuclear reactor, biocide - biological warfare, and to the actual neologisms, namely to the newly created synonyms already available in the language for the notion of a known concept, the accompanying semantic and stylistic nuances of the layer and superimposed on its fundamental importance, as well as to the words a new meaning. For example, the word boffin (a scientist engaged in secret work, most often for military purposes) is a close synonym for the word scientist, but has a different semantic connotation. There is also some heterogeneity in the composition of these lexical innovations for reasons of their appearance, for their stability in language, for frequency of use, for future fate, when some of them are firmly embedded in the language, while others are less stable and can be eliminated through some kind of relatively short period of time.

The cause of the appearance of neologisms is social and scientific and technical progress: the emergence of new socio-economic realities, discoveries in the field of science and technology, achievements in the field of culture. The sign of the neologism is the absolute novelty of the word for the majority of native speakers. The word is a neologism for a very short time. As soon as the word begins to be actively used, it loses the sign of novelty and becomes common. Currently, the words lunar rover, cosmodrome, radar, booster rocket, programming are not neologisms. These words were new for their historical period, but are now mastered by languages and are not perceived by native speakers as new.

Thus, from what was said above it becomes clear that the concept of the neologism is variable in time and relative to: the neologism the word remains as long as the speakers feel the novelty in it.

An important issue in the study is also the question of how to create a new word. It is established that in the act of the primary "baptism" of the object, a certain individual participates. In the structure of the act of nomination as a starting point is a complex interlacing of the speaker's intentions and his

personal meanings, that is, the individual semantic task of the speaker. The term neologism refers to the term neologism referring to the basic theory. New words, or neologisms, are used to describe new words, such as cybernetics, interferon and other. Exceptional scientific-technical terminological systems are actively being added to the new terms. Subgroups form a group of precise nominative-lexical neologisms. Neologisms actively function in the language. Create the novelty effect until concepts become familiar and understandable.

In order to study new words in lexicology, a special section is singled out - neology, which is characterized by a "connotation of novelty." The main term of neology is neologism. Neologisms are "words and phrases created to denote new phenomena of reality, new objects or concepts." The problem of the language nomination led to the appearance of the so-called "speech mode" in journalism. This fashion is seen in the desire for self-expression of the "word-maker", his individuality. The emergence of a new word is the result of opposing the tendencies to change the language on the one hand, and the tendencies towards its preservation on the other. Due to the need to adequately express new ideas, changes in society, the language has to generate new units. The structure of the work corresponds to the goals and tasks set. It consists of an introduction, two chapters, a conclusion, a list of sources used. The appearance of neologisms is a direct evidence of the viability of the language, its desire to express all the wealth of human knowledge and the progress of civilization. Everything about the attitudes, indifference, and neo-purity of the neologism, which has emerged from the modern science, is consistent with the neolithic lexicon of different types of neologisms. The problem of the typologies of the new terminology is the term terminological character: unobtainable, first-line, to use the term, namely, the types of neologisms; во-вторых, define systematic relationships, communicate with perceptions, expressed in terms of terms; in-trinity, ordering some, all-embracing synonyms of the terminology of neologism. From the definition of the definition, it is possible to say about two basic types of patterns in different types. Structural prize on neologism, its unique definition of the common language of the same type. The neologisms of this point of view represent the word or phrase. Undoubtedly, the inner-language neologisms of the word "acquisition" in the language are counter-productive, they have a very close connection with the latest. In the long run, these links are developed in volumes that are indispensable to the actuality of their semantics, and start the active production of the new vocabulary base for the productive base, which is a part of the ordinary category of new developments, such as the English language. discharge of word - formation neologisms. The revival of newer titles for those who are already in the language of the word, also refers to one of the most successful ways of lexical neologisms. In the case of a single word, the word is activated by one of the activation words, synonymic first, and the passage of pass words

in passive sloi lexicons, there is their archive. From the neoplasms, they perceive the neologisms the result of the development of science and technology, the newest terms life, social and political changes, etc. e. [5, p.6]. Theoretically, the denotative theoretical theory is neologism. Most foreign neologisms are phonetically new words with a new semantics for the English language (these are topical neologisms such as a grant, a copier, a pager). They make up the so-called equivalently non-equivalent vocabulary. However, some foreign languages can be considered as neologisms only from the phonetic side, ie. they are units that are new in sound and "old" in meaning. Such lexemes have synonyms, equivalents (for example: mass media, monitoring, teenagers, tour) in the English language system, and thus constitute an equivalent foreign vocabulary.

At present, the problem of the typology of foreign neologisms is acute. In modern English philology there is a noticeable difference in the estimates of a foreign word from the point of view of its necessity or, conversely, redundancy for the English language system [2, p.9]. Today, When new principles are formulated, a large number of words are emerging once and persistent vocabulary, which are new white-carari, innovation management, jeerics, life cycle cycle, controlling the crisis, management control, etc. p. First of all, let us define the very concept that we will operate in worthwhile article. So, in the most general sense, neologisms in vocabulary are considered words or meanings of existing words that appeared in the language of relatively nonlong. Within the stylistic and approach, neologism is treated as a word whose novelty is marked by its new stylistic use, examples of which are words that jargon or meta-language in everyday language (for example, the term downtime 'time when one is not working or active'. Denotative theory is Neologisms as words that arise for the name of new subjects and concepts and thus acquire new denotative meanings, such such as smartphone, selfie, e-book. The structural approach defines neologisms as words that have a completely new language and acoustic form and structure, as that: hobbit Tolkien. With the etymological approach, neologism is understood as already existing in the language word that has developed a new meaning: umbrella device used as protection against rain protecting force or influence'. And, finally, the parties-The lexicographic approach to neologism is embedded in this notion, among other things, the non-fixedness of a new word in dictionaries, for example, the linguistic unit-cinematherapy 'using films as therapeutic tools.

A large number of neologisms arise in connection with the social changes taking place in the countries of the English language. One of the most common social phenomena, especially characteristic of Great Britain, is the so-called feminist movement, i.e. the movement of women for equality in rights with men. [2, p.11] Thanks to this movement, many new lexical units emerged, for example: the Lib Movement - "feminist movement", libber, libbie - "participant

or supporter of the feminist movement", etc. Researchers language give a different definition of this term. The vocabulary of any language is constantly replenished, enriched, updated. Words disappear, get out of use, others, on the contrary, appear, begin to be actively used by native speakers. Neologisms can appear on several for some reason. Neologism can appear by his invention. However, such a model creation of neologisms is rare in English because of the high stability of the language and its word-formation models. However, in the theory of neology in English there are still many problem areas of study. These include, first of all, a systematic analysis of factors, stages, the mechanism of the emergence of new words and meanings in terms of extralinguistic (sociolinguistic or functional-pragmatic correlation), and the actual linguistic conditioning of the prevailing productive models in the language. It is indisputably established that such functional-stylistic varieties of modern English as the style and language of mass media (press, television, radio), such spheres of public life as advertising, business communication, science, technology, electronics, medicine, politics, finance, fashion are due to a number of sociolinguistic reasons the main "suppliers" of new vocabulary in modern English. A more productive way of creating Neologisms is the creation of new words according to the word generator in the language, models based on existing language of words. The productivity of this method the origin of neologisms is explained in that known elements are used in a new unusual combination. The emergence of new words occurs in the reborrowing within a single language. Perhaps borrowing a lexeme from dialect, professional speech, jargon in the literary language. At the same time, expansion of the value of the borrowed unit of the country. When the transition is reversed, the lexemes from the literary language to a special form of speech, the value of a unit is narrowed. Thus, between the words of a special lexicon is a constant exchange. Enrichment of vocabulary walks also by transferring values already available words. In such cases, the emergence of neologisms is due to such phenomena as polysemy, metaphor, transfer, metonymy, homonymy, conversion, and so on. The lexical stock of the language can be enriched in different ways. For example, in certain periods of the state's development, a significant amount of borrowed vocabulary appears in its language, which is observed, for example, in the present period. However, the main source of vocabulary replenishment is not borrowing, but the formation of new lexical units based on the native language by using different word-formation methods. Words and phrases created to denote new phenomena of reality, new objects or concepts, are called neologisms (from the Greek *neos* - the new and *logos* - the word). At the moment English, like many other languages, is experiencing a "neologic boom". A huge influx of new words and the need for their description led to the creation of a special branch of lexicology - neology - the science of neologisms.

Conclusion

Neologisms included not only in the language of the younger generation, but begin to appear in the media information. This, above all, magazines and newspapers, including electronic, Basic complexity in the perception of the neologism - uyasThe meaning of a new word. New lexeme probably not in the English-Englishwordre, in this case, you can refer to the AngloEnglish explanatory dictionary. In widely known academic dictionaries There are sections of new words. Some neoLogisms can be found in the sections devoted to slang or actually in slang dictionaries. Nevertheless, working with printed dictionaries not always can give the necessary result. For objective reasons, dictionaries can not fully reflect all newly emerging words.

Literature:

1. Berrios G.E. "Neologisms". History of Psychiatry., 2009, 20 (4): p.480–496.
2. Dubenets, E.M. Modern English Lexicology: allowance / E.M.Dubenets, - M: Glossa-Press, 2002, 224p.
3. Guy F. "American Neologisms as a Reflection of Cultural Change since". Proceedings of a Symposium on American Literature:, 2002, p. 206-229.
4. Neologism" //Oxford English Dictionary. 2010, p.55-96.
5. Telia, V.N. Nomination / V.N. Telia // Large encyclopedic Dictionary. Linguistics / rare. VN Yartseva - 2 nd ed. - Moscow: The Great English Encyclopedia, 1998, p. 336-337.

Ə D Ə V İ Y U A T

UOT 398;801.8

**МУГАМ И АШИГСКОЕ ИСКУССТВО
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ XIX-XX ВЕКОВ**

Алла Гаджи ага кызы БАЙРАМОВА

*Западный Каспийский Университет
доктор философии по искусствоведению,
доцент кафедры Английского языка и литературы*

bayramova_alla@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Из одиннадцати наименований, включённых ЮНЕСКО от Азербайджана в так называемый Репрезентативный список Устного и нематериального наследия человечества, четыре представляют собой феномены азербайджанской традиционной музыки. Являясь действительно знаковыми для азербайджанской культуры, они отразились в литературе, особенно, в поэзии. Статья рассматривает особенности претворения образов азербайджанского мугама, мугаматистов, ашигов и музыкальных инструментов в поэзии XIX-XX веков, приводя соответствующие строки в оригинале на азербайджанском языке и предоставляя их подстрочный перевод на русский язык, делая доступным их точный смысл (без потерь и искажений, неизбежных при поэтическом переводе) для русскоязычных читателей. Автор заключает, что образы азербайджанской народной музыки выступают в азербайджанской поэзии как безусловные символы этнической и культурной индентификации, национального самосознания, как синонимы немеркнувшей духовной ценности, как святыни.

Ключевые слова: Мугам, ашигское искусство, тар, кяманча, связи музыки и литературы, ЮНЕСКО, азербайджанская народная музыка.

THE MUGHAM AND THE ART OF ASHIGS IN THE AZERBAIJANI POETRY OF THE XIX-XX CENTURIES

SUMMARY

Four of the 11 phenomena, included from Azerbaijan to the UNESCO's Representative List of Oral and Intangible Heritage of Humanity, are related to the traditional Azerbaijani music. These are (according the chronology): Azerbaijani mugham, art of Ashigs, the craftsmanship and the performance on the Azerbaijani tar, and the the craftsmanship and the performance on the kamanca (together with Iran). Extremely significant for the Azerbaijani culture, they have been widely reflected in literature, especially in poetry. The article focuses on the peculiarities of their presentation in Azerbaijani poetry of the XIX-XX centuries, providing the lines in vernacular with their precise – non-poetic - translation into Russian to escape any losses and changes which are usual in the poetic translations. The article's author concludes that the images of the Azerbaijani traditional music are presented by poetry as unquestionable symbols of ethnic and cultural self-identification, self-consciousness, as synonyms of eternal value, and as spiritual shrines.

Keywords: Azerbaijani mugham, Ashig art, Azerbaijani tar, kamanca, interrelations between music and literature, UNESCO, Azerbaijani traditional music.

XIX-XX ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA MUĞAM VƏ AŞIQ SƏNƏTİ

XÜLASƏ

Azərbaycandan YUNESKO-nun Bəşəriyyətin Şifahi və qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilən on bir nümunədən dördü Azərbaycanın ənənəvi musiqisinin fenomenlərini təmsil edir. Azərbaycan mədəniyyəti üçün həqiqətən əlamətdar olan bu fenomenlər ədəbiyyatda, xüsusən də poeziyada əks olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycan muğamı, muğam ifaçıları, aşiq obrazlarının və musiqi alətlərinin XIX-XX əsrlərin poeziyasında əks olunma xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, Azərbaycan dilində orijinalda müvafiq sətirlər verilərək rus dilli oxuculara onların dəqiq mənasının (bədi tərcümə zamanı qaçılmaz olan dəyişikliklər və təhrif) tam aydın olması üçün rus dilində sətirarası tərcüməsi göstərilir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan xalq musiqisi obrazları Azərbaycan poeziyasında etnik və mədəni eyniləşdirilmənin, milli özünü dərk etmənin şərtsiz rəmzləri kimi, sönməz mənəvi dəyərlərin sinonimi kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Muğam, aşiq sənəti, tar, kamança, musiqi və ədəbiyyat əlaqələri, YUNESKO, Azərbaycan xalq musiqisi.

Из одиннадцати наименований, включённых ЮНЕСКО от Азербайджана в так называемый Репрезентативный список Устного и нематериального наследия человечества, четыре представляют собой феномены азербайджанской традиционной музыки. Это (по хронологии включения в Список) азербайджанский мугам, объявленный ЮНЕСКО шедевром устного и нематериального наследия человечества в 2003 году и включённый в Репрезентативный список в 2008, искусство ашигов (2009), искусство изготовления и исполнения на азербайджанском таре (2012) и искусство исполнения на кяманче (в Азербайджане и Иране, 2018). Являясь знаковыми явлениями в культуре Азербайджана, они, естественно, отразились в литературе и, особенно, в поэзии. Ашигское искусство, мугам, народные инструменты часто воспевались и воспеваются отечественными поэтами.

Показательно стихотворение “Mənim səsim” – «Мой голос» Алиага Вахида, неспроста названное так, поскольку поэт мыслит своё самовыражение как самовыражение через ашигское искусство и народную песню (первое четверостишие) и мугам (второе четверостишие). Наравне объединяя их в одном стихотворении, он постулирует их равную ценность в общеазербайджанской ментальности:

Çal, aşiq, oxuyum bir el mahnısı,
Sazında dinləsin tellər səsimi.
Yurdumun qocaman bir bülbülüyəm,
Eşitsin ölkələr, ellər səsimi.

“Ərağ” “Rast” qıl, çal “Şahnaz”la,
Muğam başlayım “Şur”ü ”Hicaz”la,
Dünyamı coşdurum bu xoş avazla,
Aparsın hər yana yellər səsimi [3, c.342].

Подстрочный перевод:

Играй, ашиг, спую одну народную песню,
Пусть будет услышан голос струн на сазе.
Я – старый соловей моей отчизны,
Пусть страны и народы услышат мой голос.
Сыграй (мугамы) Арак и Раст вместе с Шахназом,
Начну мугам с Шура и Хиджаза,
Взволную мой мир этим приятным голосом.
Пусть ветер разнесёт мой голос во все стороны.

Хорошее знание мугамов демонстрируется частым упоминанием их названий и названий разделов в поэзии и стихотворных пьесах, причём, в свободной, вольной манере, когда поэт играет метафорами, как в следующем примере:

*Bu eşq məclisini “Şur”a, qətirək,
O “Rast”pərdələrin tarzən “Qatar”a çəkər.*

Алиага Вахид. Газель [3, с.257].

Слова “*Şur*”, “*Rast*”, “*Qatar*” являются названиями мугамов, но будучи написанными со строчной буквы означают: “*şur*”- экстаз, высшая степень воодушевления, “*rast*” - прямой, ровный, правильный, “*qatar*”- ряд, вереница, караван, поезд. Слово “*pərdələr*” означает как лады (поперечные деления на грифе струнного инструмента), так и ступени звуко-ряда. Поэтому предлагаем следующие варианты буквального перевода вышеприведённых строк:

Это собрание любви, если захотим, доведём до экстаза,
Прямые ладки (или правильные тона) тарист вереницей сложит.

*“Şur” ilə görüb naləmi eşqimdə müğənni,
Tərk etdi “Nəva” pərdəsini “Zabul” a sənsiz.*

Алиага Вахид. Газель [3, с.322].

Подстрочный перевод: Увидев ладом «Шур» стоны моей любви, певец, покинув «Нава» перешёл к «Забулу» без тебя.

Образы поломанных, искалеченных, поруганных инструментов, с порванными струнами и с утраченными ладками часты в азербайджанской поэзии и являются метафорой безвозвратно оборванной жизни, поломанной, исковерканной судьбы, страданий, обиды и невозможности их выразить:

*Hər yana baxıram hava məxşuşdu,
Gəzdiyim oylaqlar yadıma düşdü.
Bir gün eşidərsiz Alı da köçdü,
Sındı telli sazı, təzanə qaldı?*

- писал Ашиг Алы [1, I/с.267]. Подстрочный перевод: «Куда ни посмотрю, погода хмурая. Вспомнились места, которые я посетил. Услышите однажды, что и Алы преставился, разбился струнный саз, остался лишь его плектр». В том же ключе продолжили Ашиг Алескер -

*Yox sazımın nə pərdəsi, nə simi,
Onu çalıb, kim tərpadər nə simi?! [1, II/с.21].*

Букв.: «У моего саза нет ни ладов, ни струн. Какую же струну сможет привести в движение собирающийся играть на нём?!»

- и Самед Вургун:

*Gətir xatirinə Vaqifi bu dəm.
Qırıldı qəlbində bir yurdun sazi.
Ağladı ardınca gözlərində nəm
Uçan durnaların küskiün avazi.*

Самед Вургун “Azad ilham” (Свободное вдохновение) [9, с.222]

Подстрочный перевод: «А сейчас вспомни Вагифа, разбился в душе саз отчизны. А вслед заплакали слезами обиженной мелодией улетающие журавли».

Джабир Новруз (1933-2002) в своей книге “Mənim muğamatım” [2] (Моё родное искусство мугама) пишет, что для него значит мугам, выражая чаяния многих азербайджанцев:

*Səndən Zülfü desin, Seyid danışsın.
Segahi, Zabulu kim unudar, kim?
Kim deyir qüssəsən, kim deyir qəmsən?
Sən mənim öz böyük döyüş əsgərim,
Sən mənim ən böyük mübarizəmsən [2, с.28-29].*

Подстрочный перевод: «Пусть о тебе скажет Зульфи¹, пусть о тебе говорит Сеид. Кто позабудет Сегях или Забул, кто? Кто говорит, что ты грусть, что ты печаль? Ты мой воин-солдат, ты моя самая надёжная защита».

Как видим, музыканты - в первую очередь, ханенде, таристы, ашиги, а также кяманчисты и исполнители на других музыкальных инструментах - упоминаются в форме, с одной стороны, демонстрирующей хорошее знакомство, дружбу и доверительные отношения между поэтом и музыкантам, восхищение поэтом их творчеством, а с другой, подразумевание знания этих имён всеми читателями.

Интересно отметить, что фамилии в азербайджанской поэтической традиции почти не упоминаются, т.к. фамилии были импортированы извне в азербайджанскую именную формулу. Начиная с середины XIX века, после вхождения в состав Российской империи (а не в связи с советизацией Азербайджана в третьей декаде XX века, как иногда полагают) и распространения здесь русского языка, и документации на русском, был введён институт фамилий. В русской и других литературах, напротив, упоминания чаще делаются по фамилии. Сравним с русской поэзией, в

¹ Зульфи Адигезалов (1898-1963), ханенде (певец, исполнитель традиционной азербайджанской музыки, мугамов и народных песен).

частности, с Пушкиным: «Старик Державин нас заметил и, в гроб сходя, благословил», «Стоит Истомина, она, одной ногой касаясь пола, другою медленно кружит». Даже, говоря о себе самом, Пушкин использует не имя, а фамилию: «Ай да Пушкин! Ай да сукин сын!»

Редким примером является появление в стихотворной строке имени неазербайджанского музыканта, упоминаемого как раз по фамилии. В стихотворении “Savadsız xanəndələrə” («Неграмотным ханенде») Алиага Вахид, обращаясь к молодому ханенде, который ведёт не подобающий его профессии образ жизни и, которому не хватает знаний и опыта, говорит:

*Ey borcu göz üstündə, trubkan damağında,
Gündüz-gecə keyfində, çalib oynamağında.
Şalyapın əgər gəlsə, dayanmaz qabağında [3, с.450].*

Подстрочный перевод: Весь в долгах, с трубкой во рту, день и ночь проводящий в гулянках и танцах. Если Шаляпин придет, то он пройдет мимо, даже не остановившись перед тобой.

Редко встречающееся присутствующее здесь критическое отношение к ханенде является исключением для азербайджанской поэзии и говорит о стремлении к чистоте традиции, внимании к ней, хорошем знании её, желании эту традицию защитить и сохранить. Характерными же являются уважение к музыканту как профессионалу и самоидентификация с образами ханенде или тариста как с носителями высокой духовности, подобно Барду, Певцу, Поэту, Глашатаю с высокой буквы в других культурах.

За обращением к музыкальным образам, упоминанием имён музыкантов, названий музыкальных инструментов часто стоят реальные исторические факты, отразившиеся в творческом мышлении литератора. В приведённом стихотворении Вахида Фёдор Шаляпин фигурирует не только потому, что он был одним из знаменитейших вокалистов своего времени, но и потому, что несколько раз действительно посещал Баку (последний раз в 1915 году), произведя фурор своими выступлениями.

В разные эпохи разные инструменты становились излюбленными образами поэзии. Если в средние века в ней часто упоминались чанг, рубаб, барбет и другие, то с XIX–го в. в поэзии Азербайджана появляется в ней тар, и прочно утверждается благоговейное отношение к этому инструменту, ставшему бесспорным символом азербайджанской традиционной музыки. Единственным примером преподнесения его как нежелательного инструмента является стихотворение Сулеймана Рустама, написанное в 20–30-е гг. в период пролеткульта, когда национальное и тар как его символ подвергались гонению:

Oxuma, tar, səni sevmir proletar!

Подстрочный перевод: Не пой, тар, тебя не любит пролетарий!

В ответ Микаил Мушфиг, напротив, вознёс тар на пьедестал ответным стихотворением “Оху, тар!” («Пой, тар!»):

*Fabrikdə, zavodda,
Traktor başında.
Bu saat qarşısında
Nə qədər adam var!
Utanma, oxu, tar!
Mədənli Bakının,
Pambıqlı Gəncənin,
İpəkli Şəkinin,
Acısı, şərbəti,
Alovlı sənəti!
Oxu, tar, oxu, tur!
Səni kim unudar? [6]*

Подстрочный перевод: На фабриках, на заводах, за рулём трактора - сколько людей перед тобой сейчас! Не стыдись, пой, тар! Для Баку, славящемуся своими культурными традициями, для Гянджи с её хлопком, для Шеки с его шёлком [ты] – и горечь, и сладость, о, пламенное искусство! Пой тар, пой, тар! Кто сможет забыть тебя?!

Для поэзии Микаила Мушфига вообще характерно активное обращение к музыкальной символической мугамам, танцам и музыкальным инструментам. В его поэзии встречаются названия более, чем 17-ти музыкальных инструментов, включая редкие, такие, как духовой гавал или губной гобуз, а также неазербайджанский барабан, что получило своё подробное освещение и обобщение в работе музыковеда Аббасгулу Наджафзаде [8].

Став крылатыми, слова “Оху, тар!” – «Пой, тар!» и сам любимый в народе инструмент вызвали к жизни большое число стихов о таре и галерею образов таристов в поэзии. В ней часто упоминаются имена выдающихся исполнителей на таре, им посвящаются стихи. Известному таристу Ахмеду Бакиханову посвящено большое количество стихотворений [10]: “Şeirə dönmüş ömür” («Жизнь, ставшая поэзией», или «Газель» в переводе Сиявуша Мамедзаде на русский) Алиага Вахида (1962); “Əhməd baba” («Дед Ахмед») Ильяса Таптыга, “Muğamat” («Мугам») Хакима Гани, «Мугам» Сиявуша Мамедзаде, “Şur” muğamını dinlərkən” (Слушая мугам «Шур») Дадаша Мехди, “Yadigar tarın” («Твой памятный тар») Тофига Муталлибова, “Barmaqlarında” («В пальцах») и “Müəllim” («Учитель») Сабри Ализаде, “Məsnəvi” Фаика Наджафова и многие другие. Выдающемуся современному таристу Рамизу Гулиеву посвящены стихи [5] “Sən tarını çalanda” («Когда ты играешь на таре») Аждара Гияслы, “Tarzən borcu”

(«Долг тариста») и “Ваурақ сәнә вәтәндир” («Твоя родина – твоё знамя») Рамиза Гейдара, “Çaldı ürəkləri Ramiz tar kimi” («Рамиз играл на сердцах, как на таре») Эсмет Мехсети и т.д.

Не только сам инструмент в целом, но и отдельные его детали отмечаются в поэтическом творчестве:

Yüz mizrab vurmuşam bir sarı simə.

Руфат Забиогу. “Yüz dünya, bir könül”

(Сто миров, одно сердце)

Подстрочный перевод: *Сто раз ударил плектром по жёлтой струне.*

Жёлтую струну тара понимают как лирическую, как душу инструмента. С ней связано идиоматическое выражение: *sarı simə dəymək* – коснуться слабого места, наболевшего, попасть в точку. Пожалуй, не во всех национальных литературах плектр и игра с его использованием фигурируют в круге поэтических образов так, как в азербайджанской (для сравнения нами выявлен ряд примеров с плектром – *plectrum* - в англоязычной поэзии, а в русскоязычной – не найдено):

Təzə eşqə düşən könlüm,

Mizrab götür, telli dindir,

Çəmənə çıx, seyrana gəl,

Bülbül olub gülü dindir.

Ислам Сафарли. Стихотворение “Könül mahnısı” (Песня сердца) [4, с.109].

Подстрочный перевод: *Душа моя, обуянная новой любовью, возьми плектр и озвучь струны. Выйди на луг и полюбуйся, став соловьём, разговори цветок.*

Или:

Pərdeyi-qəm dağıdır tarə dəyəndə mizrab...

Подстрочный перевод: *Плектр, коснувшись тара, развеивает печаль.*

Алиага Вахид. Газель. [3, с.264]

Хоть и реже тара, кяманча также вдохновляет поэтов:

Oxu, gözəl, oxu, gözəl, qoy səsin

Ürəyimdə kaman kimi titrəsin.

Самед Вургун. «Пой, красавица»

Подстрочный перевод: *Пой, красавица, пой, красавица, пусть голос твой в моём сердце вибрирует, как кяманча.*

Али Джавадзаде (Али Туде) написал стихотворение «Кяманча и знамя». Поэты Фикрет Годжа, Руфат Забиогу (Ахундов, 1933-1983) посвятили стихи выдающемуся кяманчисту Габилу Алиеву:

*O, bilməz izdiham niyə əl çalır,
Niyə yer ucalır, səma alçalır.
Deyərlər bəxtəvər nə gözəl çalır,
Özü çalanda kamanda Habil.*

Руфат Забиоглу. “Habil” (Габиль)

Подстрочный перевод: *Когда Габиль играет на кяманче, он не ведает, почему толпа аплодирует, почему земля поднимается, а небеса опускаются, и говорят: «Счастливец! Как красиво играет!»*

Вообще, музыкальное является одной из излюбленных тем азербайджанской поэзии. Обращения к музыкальным образам и конкретным музыкальным деятелям представляют характерную особенность, к примеру, творчества Самеда Вургуну. В строках пятистишия из его знаменитого стихотворения «Азербайджан» он сумел сказать о Карабахе как о крае, известном своими особыми музыкальными традициями и музыкантами, назвав имя выдающегося ханенде Хана Шушинского и связываемого с Карабахом мугама:

*Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan,
Axşamüstü qou uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi.*

Подстрочный перевод: *Моя душа проносится по Карабаху, с одной горы на другую. Пусть к вечеру издали раздастся голос Хана [Шушинского, исполняющий] карабахский шикесте.* В поэтическом переводе на русский язык В.Кафарова имя ханенде не приводится и не конкретизируется, какой именно шикесте, в то время как речь идёт именно о карабахском шикесте, на чём поэт делает акцент. (Тема особенностей и издержек поэтического перевода вообще и в передаче музыкальной информации в частности требует отдельного освещения, что выходит за рамки данной статьи).

Имена Хана Шушинского и других пользующихся народной любовью музыкантов упоминаются разными поэтами. К примеру, в стихах Алиага Вахида, помимо Хана Шушинского, отмечены также и ханенде Зульфи Адыгезалов, Абульфат Алиев, таристы Гурбан Примов, Бахрам Мансуров, Паша Алиев и многие другие:

*“Oxunsun zəfər nəğməsi,
Vahidin qəzəli, Xanın xoş səsi” [3, с.365].*

Подстрочный перевод: *Пусть исполнится песня победы на газель Вахида прекрасным голосом Хана.*

“Oxusun bu qəzəli Zülfü və Xan bu gecə” [3, с.36].

Подстрочный перевод: Пусть эту газель сегодня вечером споют Зюльфи и Хан².

«*Bi şeiri, Vahid, Əbülfətdən ötrü yaz, oxusun*” [3, с.120].

Подстрочный перевод: Вахид, этот стих, напиши для Абульфата, пусть споёт³.

«*Tarında, Vahid, əgər Qurbanın məlahəti var, Dayan bir indi görək, Zülfünün segahı nədir!*” [3, 273].

Подстрочный перевод: Вахид, если Гурбан⁴ в состоянии на таре, то, погоди-ка, сейчас поглядим, каков будет сегях у Зюльфи.

«*Vahid, istərsən əgər musiqidən zövq alasan, Məclisində həm Əbülfət, həm Bəhram olsun*” [3, с.231].

Подстрочный перевод: Вахид, если ты хочешь получить удовольствие от музыки, то на меджлисе должны быть и Абульфат, и Бахрам⁵

«*Vahid, istərsən əgər, məclisimiz xoş keçsin, Zülfünün “Orta segah”ı, Paşanın tarı gərək*” [3, с.117].

Подстрочный перевод: Вахид, если хочешь, чтоб меджлис прошёл хорошо, то пусть Орта Сегях прозвучит в исполнении Зюльфи и тара Паши. (Паша Алиев – тарист, учился в 1922-1924 гг в бакинском музыкальном техникуме у Мирза Фараджа.)

Nola, Vahid, azacıq sakit ola məclisimiz, “Şur” dəsgahını bir xahiş edək tarızanə [3, 68].

Подстрочный перевод: Ну, Вахид, пусть наше собрание утихнет, и попросим тариста исполнить дастгях «Шур».

Часто использовавшие музыкальные ассоциации в своём творчестве представители ашигского искусства и сами становились объектом поэзии, засвидетельствовавшей имена конкретных ашигов:

*Aşıq Şəmşir, Dəlidağdan keçəndə,
Kəklikli daşlardan xəbər al məni.
Sevran bulağından qızlar içəndə,
Saz tutub, söz qoşub, yada sal məni.*

Самед Вургун. “Yada sal məni” (Вспоминай меня) [5, с.227]

Подстрочный перевод: Ашиг Шамшир, проходя мимо горы Делидаг, спроси у камней с куропатками обо мне. Когда девушки будут пить из источника Джейран, вспоминай меня, взяв саз и присоединив слова.

² Хан Шушинский (1901-1979) – ханенде.

³ Абульфат Алиев (1926-1990) – ханенде.

⁴ Гурбан Пиримов, или Курбан Примов (1880-1965) – известный тарист.

⁵ Бахрам Мансуров (1911-1985) – тарист.

При том, что гендерный дисбаланс ощутим в литературе по настоящее время, хоть и намного реже, чем ашиги-мужчины, женщины-ашиги также упомянуты в поэзии, к примеру, такая известная, как Ашиг Пери:

*Aşıq Pəri, kağız sənə yetişcək,
Durmuyuban Kərrü-buda gələsən.
Tavus quşu kimi, ya mürği-tuti
Gəzəcəksən yəqin əldən-ələ sən [6, с.33],*

Джафаргулу Хан Нава (1780—1867). Аşıq Pəriyə (Ашигу Пери) [6, с.33] Подстрочный перевод: *Ашиг Пери, как получишь письмо, не мешкая, приезжай в Карри-буда [название деревни в Карабахе – прим. автора]. Тебя, как [диких птиц] павлина или попугая, будут приглашать из дома в дом.*

В последних, обращённых к Ашигу Пери, словах этого же стихотворения, – редкое упоминание конкретного исполнителя-духовика по имени Гадир:

*Sən Gədirdə olan neyü zurnanı
Görmüyübsən, görsən məgər gələsən.*

Подстрочный перевод: *Ты не видела, как Гадир играет на нэе и зурне, а если б увидела, пришла бы.*

Музыканты - в первую очередь, ханенде, таристы, ашиги, а также кяманчисты и исполнители на других музыкальных инструментах - упоминаются в форме, с одной стороны, демонстрирующей хорошее знакомство, дружбу и доверительные отношения между поэтом и музыкантам, восхищение поэтом их творчеством, а с другой, подразумевание знания этих имён всеми читателями. Характерные для азербайджанской поэзии упоминания мугамов, их разделов, музыкальных инструментов и их деталей воспринимаются как инструмент этнического самоопределения, как код для посвящённых, к которым стихотворение адресуется. А глубоко уважительное, даже благоговейное отношение к музыканту как профессионалу и самоидентификация с образами ханенде или тариста как с носителями высокой духовности, подобно Барду, Певцу, Поэту, Глашатаю с высокой буквы в других культурах, является также неотъемлемой особенностью азербайджанской поэзии.

Вообще, в поэзии отразилось характерное для азербайджанской культуры отношение к музыке в целом как особо ценному и высокому духовному, возвышающемуся над ценностями материальными:

Ləxni-Davud ilə min təxti-Süleymanə dəyər

Алиага Вахид. Газель [3, с.264]

Здесь упомянуты пророки Давуд и Сулейман, отождествляемые с библейскими персонажами – царями Давидом и его сыном Соломоном. Подстрочный перевод: *Пение Давида стоит тысячи владений Соломона.*

Обобщая тему обращения поэзии к музыкальному, можно заключить, что народные музыканты, музыкальные инструменты и их составные (саз, тар, кяманча, струны, ладки на грифе, смычок кяманчи, плектр и проч.), названия мугамов и их разделов, выступают в азербайджанской поэзии как безусловные символы этнической и культурной индентификации, национального самосознания, совести и мудрости, патриотизма и народной традиции, как инструменты рефлексии о прошлом и настоящем, как синонимы немеркнувшей духовной ценности и красоты, как святыни.

Литература:

1. Azərbaycan aşığı şeirindən seçmələr iki cilddə. Tərtib edən Əhliman Axundov. B.: “Şərq-Qərb”, 2005, I c. s. 376, II c. s. 424
2. C.Novruz “Mənim muğamatım”. B.: “Uşaqgəncnəşr”, 1960.
3. Ə.Vahid “Seçilmiş əsərləri”. Tərtib edənlər: Q.Məmmədli, R.Quliyev, A.Paşayev. Bakı, “Lider” nəşriyyat, 2005, s.472
4. İ.Səfərli “Adsız zirvə” (şeirlər, poemalar). B.: “Yazıçı”, 1986, s.231
5. Quliyev R. Redaktoru Zəlimxan Yaqub. “Adiloğlu”, Bakı, 2004, s. 296
6. Məmmədov B. Natəvanın şair gohumları. B.: “Yazıçı”, 1989, s.88
7. M.Müşfiq Əsərlər. I cild, Bakı, “Səda”, 2004.
8. Nəcəfzadə A. Müşfiqin duyğu yarpaqları. Bakı, “Təhsil”, 2009, s.128
9. S.Vurgun. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. B.: “Şərq-Qərb”, 2005.
10. Ustad ömründən anlar. Əhməd Bakıxanov haqqında xatirələr. B.: “Azpoliqraf”, 2013, s.192

UOT 82

ПРОБЛЕМА СОЗДАНИЯ ХАРАКТЕРОВ В РОМАНЕ ГРЭМА ГРИНА «СИЛА И СЛАВА» (“THE POWER AND THE GLORY”)**Улвийя Камран кызы АЛЛАЗОВА**

*Западный Каспийский Университет
доктор философии по филологии,
старший преподаватель кафедры
Английского языка и литературы*

РЕЗЮМЕ

Исторический фон, на котором разворачиваются исторические события в романе «Сила и слава» (в основу романа положены реальные исторические события в Табаско, Мексика (1910-1917), где произошла буржуазная революция, в результате которой начались гонения на церковь), помогает созданию оригинальных характеров. Почти бесполезно искать в европейской литературе XX века образ священника, который пьянствует и причащает одновременно.

Г.Грин выстраивает концепцию характера таким образом, что герой проходит в своём развитии несколько этапов, каждый из которых диктуется логикой его предшествующих поступков.

Ключевые слова: характеры, священник, падре, лейтенант, церковь

**QREM QRİNİN “QÜDRƏT VƏ ŞÖHRƏT” ROMANINDA
PERSONAJLARIN YARADILMASI PROBLEMİ****XÜLASƏ**

Qrem Qrının “Qüdrət və Şöhrət” romanında tarixi fon orijinal və qeyri-adi personajların yaradılmasına imkan verir. XX əsr avropa ədəbiyyatında spirtli içki qəbul edən və eyni zamanda insanların günahlarını yuyan bir keşiş axtarmaq, demək olar ki, mənasızdır.

Qrem Qrin xarakter konseptini elə qaydada qurur ki, qəhraman öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçir və hər mərhələ, öz növbəsində, onun öncəki əməllərinin məntiqi vasitəsi ilə diktə edilir.

Açar sözlər: personajlar, keşiş, padre, leytenant, kilsə

THE ISSUE OF CHARACTER CREATION IN THE NOVEL “THE POWER AND THE GLORY” BY GRAHAM GREENE

SUMMARY

Historical background in the novel “The Power and the Glory” (the novel is based on real historical events in Tabasco, Mexico (1910-1917), when as a result of the bourgeois revolution persecution of the church started) helps Graham Greene to create extraordinary characters. It is almost useless to search for an image of a priest who drinks alcohol and communes at a time in the European literature of the 20th century.

Graham Greene builds a concept of the character in such a way, that a hero goes through a few stages in his development, each of which is dictated by the logic of his previous acts.

Keywords: characters, priest, padre, lieutenant, church

Роман Грэма Грина «Сила и слава» вышел в свет в 1940 году, за что автор был удостоен американской премии Готорна для католических писателей.

1990-е годы по сравнению с предыдущим периодом отмечены пристальным вниманием к поэтике гриновского повествования. С.Филюшкина в работе «Литературные аллюзии и реминисценции в художественной системе Грэма Грина», говоря о своеобразии внутренней структуры гриновского романа, отмечает: «Известно стремление Грина к обобщению изображаемых ситуаций и человеческого поведения, к их своеобразному типизированию, моделированию. Причём, критик полагает, что «типизация здесь особого рода, она строится отнюдь не по принципу Бальзака, сообщающего нам, что Растиньяк поступил так, как в его случае поступили бы тысячи юношей его положения. В отличие от французского реалиста, Грэм Грин не стремится подвести частный факт под общую закономерность, но воссоздает модель поведения, психологического состояния» [3, с. 71-72].

По мнению Н.Анастасьева, герои в романах Грина делятся на типы, выступающие как результат «соединенной работы всех общественных институтов», как штамповка системы [1, с. 81], поддающиеся «общему» правилу, «универсалиям». Таков Олден Пайл из романа «Тихий американец», Паркинсон («Ценой потери»). Есть иного рода типы, которые «продвигаются сквозь частокол отвлеченности». Среди таких священник («Сила и слава»), которому в первую очередь свойственно совестливость, и Скоби («Суть дела»), обладающий, как мы покажем ниже, чувством личной ответственности. Важно также указать, что «Грин чаще всего не

показывает ни эволюции своих персонажей, ни процесса становления их характеров. Перед нами сложившиеся герои» (С.Бэлза).

В основу сюжета романа «Сила и слава» положена тема слежки. Священник подвергается остракизму (изгнанию из государства), причём, в самой беспощадной и бескомпромиссной форме. Преследуемый лейтенантом с его отрядом головорезов, он становится главным объектом преследования. Общая обстановка оказывается здесь ужасающей, давящей на психику тех людей, которые жили в постоянном страхе от осознания быть расстрелянными в качестве заложников.

Эта тема, бесспорно, пронизывает роман «Сила и слава», но ею не исчерпывается. С каждым новым сюжетным поворотом мы видим, что автора интересует не столько преследование, сколько исторический аспект существования человека. Г.Грин как мастер реалистического письма поднимает и анализирует проблему судьбы человека в истории.

В основу романа положены реальные исторические события 30-х годов штата Табаско в Мексике. В 1910-1917 годах в Мексике произошла буржуазная революция, в результате которой начались гонения на церковь. Грин создает в романе мир объективной действительности, опираясь на реальные факты, но изображение исторической действительности в романе дано обобщенно: из конкретных исторических деталей революции в Мексике в романе присутствуют разрушенные или переоборудованные под другие нужды церкви (например, под казначейство в портовом городке). Писатель неоднократно упоминает про зверства «краснорубашечников», установление «сухого закона», и как следствие действий неонацистских молодчиков – преследование священников.

Считаем, что это немаловажный фактор в сюжете данного произведения. С.Филюшкина указывает на тот факт, что исторический и местный колорит в романе служит не для конкретики изображения, а для создания атмосферы изображаемых событий. Она пишет: «Анализа политической ситуации в романе нет... Реальные факты мексиканской действительности, например, разрушение храмов в Табаско, превращение их в конюшни, казармы, спортивные площадки, походы «краснорубашечников», писатель использует для создания *обобщенного образа мира насилия*, подавляющего человека... Этим же целям писатель искусно подчиняет и изображение природных примет Мексики, среди которых выделяются наиболее отталкивающие – крысы, стервятники, нестерпимая жара, изнуряющие дожди. При этом автор усиливает эти детали, прибегая к красноречивым метафорам и сравнениям, призванным усугубить *атмосферу жестокости, разрушения, не стихающей борьбы*» [4, с. 113]

Вместе с тем возьмём на себя смелость подкорректировать высказывание С.Филюшкиной. Исторический фон, на котором разворачиваются исторические события в романе «Сила и слава», помогает созданию

оригинальных характеров. Почти бесполезно искать в европейской литературе XX века образ священника, который пьянствует и причащает одновременно. Местные жители гонят его как чужеродный элемент, боясь смертельной кары лейтенанта и приспешников; одновременно с тем никто из сельчан не выдаёт главное действующее лицо, так как подспудно в каждом человеке живёт вера в лучшее будущее, и молитвами страх полностью не искоренить.

Священнику противостоят представители законности: начальник полиции и лейтенант. Ракурс изображения существенно не меняется; главный упор сделан на изображении духовной позиции людей. Судьба начальника полиции определена его службой. Суть его жизни – получить признание начальства, справиться со служебными обязанностями. Он получает приказ в течение месяца поймать последнего священника в штате. Главное для начальника – снять с себя ответственность, не повредить карьере, поэтому он легко идёт на сделку с собственной совестью. И тому в романе немало примеров. Но перед каждым своим очередным решением начальнику важно в первую очередь обезопасить свои действия со стороны более высокого начальства.

Лейтенант – антипод падре. По-своему это честный человек, так как он искренне убеждён в миссии очищения вверенного ему достаточно большого территориального участка от священников. Свой долг он выполняет полностью, так как отталкивается прежде всего от идеи. В известном смысле слова лейтенант у Г.Грина зримо напоминает нам образ Жавера из романа В.Гюго «Отверженные», когда полицейский также слепо исполняя свой долг, в сущности, приносит несчастья окружающим. Суть дела, как это следует из самого названия романа Г.Грина, заключается в том, что идея, от которой лейтенант отталкивается, ложная, а её последствия – призрачные и неверные. Логика военного человека последовательно приводит к убийствам ни в чём не повинных людей.

Так, он обращается к начальнику полицейского участка с чудовищным предложением «брать в каждой деревне по человеку заложником... заложников расстреливать и брать других» [2, с. 35]. Изуверство состоит не только в том, что это наработанная практика фашиствующих молодчиков. Общий трагизм ситуации заключается в «торжественности момента», с которым произносятся эти слова. – Много народу погибнет, – уклончиво замечает начальник. На что незамедлительно последовало: «Зато мы раз и навсегда отделаемся от таких людей» [2, с. 35].

Мастерство создания характеров даёт о себе знать прежде всего в умении писателя создать рисунок живых и полнокровных художественных образов благодаря двойственной позиции лейтенанта. С одной стороны, он открыто прикрывается филантропическими целями («Я готов дать вам всё»); с другой – тут же берёт в заложники одного из местных

жителей («Ты. Вот ты. Я возьму тебя») [2, с. 80]. Таким образом, языковая манера – достаточно скупая по своим возможностям – не помешала Г.Грину мастерски, удивительно зримо и пластично воспроизвести духовный мир антагониста падре. Внутреннее убеждение лейтенанта с лихвой позволяет ему быть добрым и жестоким, принципиальным и беспринципным, честным и лживым, миссионером (жизнь для детей, будущего потомства) и убийцей. Всё это, как ни парадоксально, гармонично уживается в его душе.

Далее, говоря о проблеме создания характеров в романе «Сила и слава», следует обратить внимание на одну из столичных семей, в доме которой останавливался падре. Это обычная семья среднего достатка, на что указывает автор, упоминая о том, что семья живет в «задней комнате Коммерческой академии» и о «побеленных стенах» комнаты. Художественная деталь и здесь служит тому, чтобы направить читательское воображение в определенное русло, информировать о принадлежности персонажа к определенному социальному слою. Автор не углубляется в подробности о материальном и социальном положении семьи: о заработках, о том, где работают мать и отец. В миропонимании Г.Грина это не столь важно и необходимо для создания характера. Взгляды семьи, временно приютившей священника, отражают умонастроения всего городка в целом, независимо от нюансов материального и социального положения. Отношение к жизни и вере в семье дано через родительский разговор о детях. Мать читает дочерям и сыну книгу о святом Хуане, пытается воспитать в детях благочестие и почитание Бога и святых отцов. Но старший сын Луис задает вопросы о живых священниках - «пьющем падре» и Хосе. Вопросы пугают мать, она не знает, что отвечать. Церковь и вера для нее – общепринятые прописные истины и общепризнанные авторитеты. Она жалуется вечером мужу: «...мальчик задает такие вопросы... про того пьющего падре. Зачем только он пришел к нам в дом!» [2, с. 34].

Муж образованнее жены, более свободен во взглядах и в рассуждениях, он понимает, что святые, ставшие образцом для подражания, тоже обыкновенные люди, и лишь легенда дорисовала их идеальный облик: «Не пришел бы, так его бы поймали, и тогда он стал бы, как ты говоришь, мучеником. О нем напишут книгу, и ты прочитаешь ее детям... Как ты там не суди... а он продолжает делать свое дело... Все мы люди». Но сути человеческого самоопределения, свободы выбора, ради которых люди идут на жертвы, он не понимает – его терпимость близка к компромиссу во всем, в том числе и к вере: «Что касается церкви, то церковь – это падре Хосе и пьющий падре. Других я не знаю. Если церковь нам не по душе, что ж, откажемся от нее» [2, с. 34-35]. Он прис-

посабливается к обстоятельствам, поступает так, как удобнее, безопаснее: «нам надо жить» [2, с. 35]. В этом состоит его выбор.

Главному действующему лицу – падре противостоит ещё один интересный персонаж – священник Хосе. Г.Грин выстраивает концепцию характера таким образом, что герой проходит в своём развитии несколько этапов, каждый из которых диктуется логикой его предшествующих поступков. Так, о Хосе – бывшем друге и коллеге падре – поначалу создаётся впечатление как о глубоко верующем человеке, размышляющим о тайнах мироздания: «Сверкающие миры плавали в пространстве, как обещание, наш мир – это еще не вселенная. Где-нибудь там Христос, может быть, и не умирал. Старику не верилось, что, если смотреть оттуда, наш мир сверкает с такой же яркостью...» [2, с. 36].

Следующий этап в создании характера Хосе – это отказ от веры, церковного сана из-за страха быть расстрелянным. Иронией отдаёт от слов Г.Грина, когда не столько по совету, сколько категоричному требованию губернатора, Хосе женился. Семья сложилась не по любви, мужчина поддался обстоятельствам, выбрав свою судьбу: отказываясь от богом предназначенного пути, он живет в мучениях от насмешек и презрения окружающих.

Третий, заключительный этап в создании характера – цена отступничества от веры, измены самому себе благодаря приспособленчеству. Теперь Хосе живет, порою завидуя тем, «кто уже был мертв» [2, с. 37]. В этом его новое предназначение. Но судьба не благосклонна к нему. Г.Грин доводит образ лже-священника до логического конца; когда падре перед расстрелом решил исповедаться, то Хосе отказывается выполнить последнюю просьбу осуждённого, превращается в труса и предателя. Он предаёт не только католическую веру, но и веру в самого себя, в человеческие возможности вообще. Как священник он уже давно мёртв, не представляет никакой опасности для полиции. Пьющий падре берёт над ним нравственный верх. В конечном итоге над его поведением беззлобно смеются не только лейтенант и члены его отряда, но и малые дети.

Романное пространство Г.Грина «населено» людьми-одиночками. Каждый живет в мире имманентном, своем собственном, и лишь отчасти – в мире коллектива (коллективном). Падре является своеобразной скрепой между Космосом, коллективом и «Я»-абстрактного человека (человека вообще, как понятия). Поэтому в нем уживаются универсальное и индивидуальное. Как универсум, он открыт миру, как индивидуальность – он закрыт. Он существует автономно, живет по своим собственным законам, прежде всего. И только случай обстоятельств вовлекает его в Мир, общество в целом.

Литература:

1. Анастасьев Н. Обновление традиций: Реализм XX века в противоборстве с модернизмом. М.: Наука, 1984, 244 с.
2. Грин Г. Сила и слава. Путешествия с тётюшкой. Почётный консул. Романы. М.: Радуга, 1990, 608 с.
3. Филюшкина С. Литературные аллюзии и реминисценции в художественной системе Грэма Грина // Вестник Воронежского университета. Серия 1. Гуманитарные науки. Воронеж: ВГПУ, 1996, № 1, с. 68-76
4. Филюшкина С. Современный английский роман. Воронеж: Издательство Воронежского ун-та, 1988, 187 с.
5. Gale R. Characters and Plots in the Fiction of Graham Greene. McFarland & Company, 2006.
6. Greene G. The Power and the Glory. London: Heinemann, 1959, 235 p.

UOT 398;801.8

ŞƏRQ EPİK ƏNƏNƏSİ VƏ ONUN ÖZÜNƏMƏXSUSLUQ SİSTEMİ

Vəfa Azər qızı OSMANOVA*Qərbi Kaspi Universiteti,
İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasının doktorantı*vafa.azeri@gmail.com

XÜLASƏ

Qədim dövrdə bütöv mədəniyyət Şərq xalqlarına məxsus idi. Şərq mədəniyyəti güclü inkişaf etmiş, mədəni-mənəvi dəyərlər sistemi kimi formalaşmağa başlamışdır. Şərq xalqlarının epik poeziyasına nəzər saldıqda üstünlük qəhrəmanlıq dastanlarına verildiyini görə bilərik. Bu məqalə Şərq xalqlarında epik ənənənin yaranması, onların spesifik cəhətlərindən bəhs edir.

Açar sözləri: epik ənənə, Şərq xalqları, folklor, Ramayana, Bozqurd

ВОСТОЧНАЯ ЭПИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ**РЕЗЮМЕ**

В древние времена вся культура принадлежала восточным народам. Восточная культура начала формироваться как сильно развитая, культурная и моральная система ценностей. Когда мы смотрим на эпическую поэзию восточных народов, мы видим, что предпочтение отдается героическим эпосам. Эта статья посвящена возникновению эпической традиции в восточных странах и их специфическим особенностям.

Ключевые слова: эпическая традиция, восточные народы, фольклор, Рамаана, Бозгурд

EASTERN EPIC TRADITION AND ITS PECULIARITY SYSTEM**SUMMARY**

In ancient times, the whole culture belonged to the Eastern people. Oriental culture developed strongly, has begun to form as a system of cultural and moral values. When we look at the epic poetry of the Eastern people, we can see that preference is given to heroic epics. This article deals with the emergence of an epic tradition in the Eastern nations and their specific features.

Keywords: epic tradition, Eastern people, folklore, Ramayana, Bozqurd

Şərq epik mühiti tarixi, dinamik mənzərəsi, funksional xarakteri baxımından ciddi faktura ilə səciyyələnir. Mif, əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan örnəkləri bunun möhtəşəm nümunəsi olaraq müxtəlif kontekstlərdə yanaşmaları gərəklidir. Burada təkcə bədii düşüncənin ayrı-ayrı yaddaş modelləri deyil, həm də arxitektonik sistemin özünün mahiyyəti, min illərin dərinliklərindən daşıyılıb gətirdikləri müxtəlif şəkildə boy göstərir. Epos yaradıcılığı bu zənginlikdə mühüm olandır və onun tipoloji təhlilə gətirilməsi etnokulturoloji konseptləri müəyyənləşdirmək xarakteri ilə seçilir. “Yaradılış”, “Bilqamis”, “Şu”, “Ərqənəkən”, “Bozqurd”, “Törəyiş”, “Köç”, “Oğuz Kağan”, “Manas”, “Şan qızı”, “Alpamış”, “Uralbatır”, “Koblandıbatır”, “Corabatır”, “Canqar”, “Edige”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və s. kimi abidələr mahiyyətində mükəmməl bir sistemlə fəlaklaşır. Ezoterik və ekzoterik konseptlərdə məsələnin mahiyyətinin müəyyənləşməsi tarixi-mədəni prosesin fasiləsizliyini, dinamikasını açmaq üçün ciddi material verir.

Analoji yanaşmalarda özünə yer alan örnəklərin informasiya yükü (mif və folklor örnəklərində olanlar), məsələn, göyün guruldaması, ildırımlar, qasırgılar, susuzluqlar müxtəlif səpkilərdə yozumunu tapırdı və bunların arxasında formalaşan inamlar, təsəvvürlər tədrici prosesdə əfsanə, rəvayət, mif və s. şəkildə qəlibləşirdi. Son olaraq Tanrı // İnsan münasibətlərində fəlaklaşır və daha geniş kontekstlərdə mifə, magiyaya, inam və etiqadlaradoğru təbii (bəlkə də kortəbii) proses keçirirdi. Dünyanın yaranışı, ilk insan, kosmoqonik anlayışlar və s. kimi mif, əfsanə örnəkləri Şərq bədii düşüncəsində ilkin bilgi və təsəvvürlərin faktı olaraq müxtəlif səviyyələrdə zamanları adlayaraq günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Məlum olduğu kimi, “mif ibtidai cəmiyyətlərin dünyanı dərkənin ifadə formasıdır. İbtidai cəmiyyətlərdə yaranan mif bir növ ibtidai insanın təbiətlə özü arasında mövcud olan əlaqəsini təyin etməyə xidmət edirdi. İnsanın ondan kənarda mövcud olan mistik qüvvələrə inamı bu düşüncə tərzini miflərə ötürməsinə səbəb oldu” (2, s.6). Bunların dərkə və insanın bunlarla bağlantı yaratmaq istəyi müxtəlif törənləri, inam və təsəvvürləri qəlibləşdirdi. İlkin təsəvvürlər, insanın təbiətin bir hissəsi kimi dərk və anlamaq cəhdləri mifə doğru gəlişi əsas edirdi.

Zəngin xəyal dünyası, fəvqəladə hadisə və xəyallarla bəzəmə meyili insanın həyat mücadiləsinin bir hissəsi olaraq fəlaklaşdı. Onun yaşam və ötürülmə xarakteri (hətta cəmiyyət içərisində yayımı) isə ilkin inamlardan mifə qədər uzun bir mərhələ ilə səciyyələnir. Mifə gəliş və mifdən mədəni düşüncənin digər möhtəşəm layı eposa irəliləyişin zamanı bir hüdudsuzluqla müəyyənləşir. Şərq folklor mühiti, eləcə də “Avesta”, “Mahabharata”, “Şahnamə” və s. Abidələr tarixi-mədəni prosesin arxitektonikasını aydınlaşdırmaq üçün lazımı qədər material verir. “Qədim tarixi fakt və hadisələr üzərində nəşət tapan mioflərdə dini rəvayətlərin sintezi qanunidir. Bunlar qədim miflərə sonrakı dövrlərdə dinlərin, dini rəvayətlərin qoşulması ilə bağlıdır” (3, s.133). Həmin mədəniyyət laylarının eposa gəlişi müxtəlif səpkili yanaşmaları

faktlaşdırır və mükəmməl təsəvvürlə müəyyənləşir. “Oğuznamələr”, eləcə də onun möhtəşəm nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” məsələnin mahiyyətini Oğuz cəmiyyəti timsalında olanları bədiilik və tarixilik müstəvisində lazımı qədər əhatələmək gücü ilə seçilir.

Dastanlar mətn potensiyası ilə məhz ilkin təsəvvürlərdən mif də daxil olmaqla bütün tarixi-mədəni, bədii-estetik sistemin özünü əhatə edə bilmək gücü ilə seçilir. Burada yalnız hadisə deyil, həm də dil gözəlliyi bir xətt olaraq faktlaşır. Mükəmməlliyi və lazımı qədər etnosun mənəvi gücünü ifadə edə bildiyi üçün bu nümunələr möhtəşəmlik qazanmışdır. Məhz ona görə də xalq arasında “ozanları hayqırmayan millət yetim kimidir” təsəvvürü formalaşmışdır. “Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə olardı, qaibdən dürlü xəbərlər söylərdi. Həqq Təala könlünə ilham edərdi” (4, s.14). Dədə Qorqud timsalında deyilən bu fikirlər özlüyündə ozanlara, aşıqlara bağlanır və onlara olan sevginin, inamın nümunəsi olaraq görünür. Türk xalqları ona görə də aşığı elin anası kimi uca tutmuşlar. Şərq epik ənənəsinin bir sistem olaraq epos / dastan səviyyəsində mükəmməlləşməsi həmin haqq aşıqlarının adı ilə bağlıdır.

Dastanlar tarixdə xüsusilə, yazının icadından əvvəl və sonra baş verənləri özündə əks etdirə bilmək imkanları ilə mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Oğuz Kağan”, “Alp-ər Tonqa”, Törəyiş”, “Bozqurd”, “Köç”, “Canqar”, Kitabi-Dədə Qorqud”, “Corabatır” və s. kimi abidələr xalqın sosial həyat tərzini mədəni-fəlsəfi dünyagörüşünü əks etdirə bilmək gücü ilə səciyyələnilir. Millətin başından keçən (və ya başına gətirilən) müxtəlif hadisələr, fəlakət və xoşbəxliklər, məğlubiyət və qalibyyətlər, etnosu öz ardınca zəfərlərə aparan qəhrəmanlar, onların taleyi və haqqında formalaşan əhvalatlar bir bütöv olaraq dastanlarda özünə yer alır. Bilqamis, Manas, Qazan xan, Canqar, Corabatır, Edige, Koroğlu fərd olaraq xalqı təmsil etsə də onların fəaliyyətində olanlar və zəfərlər hamısı ictimai xarakter daşması ilə maraq doğurur.

Eposlarda, xüsusilə Türk eposlarında həddən artıq tarixi həqiqətlər vardır; cəmiyyətin bəzi şərtlər daxilində inancını, dəyərlərini və cəmiyyət məntiqini günümüze qədər gətirib çıxaran dəyərli tarixi xəzinələrdir. “Türk xalqlarında, onun bir qövmü olan Azərbaycanda çox-çox dərinliklərə gedib çıxacaq dastan ənənəsi var. Bu xalqımızın məişətini, tarixini, keçib gəldiyi yolu öyrənmək üçün zəngin material verir. Xalqın həyatının elə bir tərəfi yoxdur ki, bu və ya digər şəkildə orada özünə yer tapmasın. Düzdür, başqa folklor janrlarında da xalq məişətinin müxtəlif tərəfləri özünə yer alır. Ancaq dastanlar daha çox informasiyaya yüklüdür” (1, s.48). Şərq epik ənənəsi bütün mahiyyəti, üfiqi və şaquli qatları ilə informasiyaya, ədəbi-mədəni potensiyanın ifadəsinə hesablanmışdır. Məsələn, “Yaradılış”, “Ərqənəkon”, “Bozqurd” öz mahiyyəti etibarilə müxtəlif tarixi dövəmlərin hadisələrini özündə ifadə etmək gücü ilə səciyyələnilir. Altay türkləri arasından toplanmış “Yaradılış” dünya nizamını, dini kitablarda, mif, əfsanə örnəklərində rast gəldiyimiz başlanğıcı ifadə etmək xüsusiyyəti ilə maraq doğurur. M.Kaşğarının “Divani-Lügətit-Türk” əsərində kiçik

epizodları qeyd olunan “Alp-ər Tonqa” isə bir başqa tarixi olayın ifadəsinə köklənmişdir. Bütün dastan nümunələri məhz öz informasiya və bədilik meyarları ilə sistemləşir.

“Oğuznamələr” sırasında möhtəşəmliyi ilə seçilən “Oğuz Kağan” dastanı Oğuzlarla bilgiləri, təsəvvürləri, həm də onların cahanşümul dövlət düşüncəsini aydınlaşdırmaq üçün əsaslı mənbədir. Oğuz Kağanın dünyaya gəlməsi, fərdi keyfiyyətləri, qəhrəmanlıqları, yürüşləri, oğlanlarını gündoğana və günbatana göndərməsi “Oğuznamələr” sırasında möhtəşəmliyi ilə seçilən “Oğuz Kağan” dastanı Oğuzlarla bilgiləri, təsəvvürləri, həm də onların cahanşümul dövlət düşüncəsini aydınlaşdırmaq üçün əsaslı mənbədir. Oğuz Kağanın dünyaya gəlməsi, fərdi keyfiyyətlərinin məqsəd və məramı və s. bir bütöv olaraq özünə yer alır. Mənbələr və ehtimalla Oğuz // Mete paralellərini də diqqətdən keçirmiş və onların tarixi aspektini bir tərəf kimi xüsusi olaraq vurğulamışlar. Metenin atası Tuman e.ə. 206-cı ildə öldükdən sonra o taxta keçir. Mete xanın hökmədarlığı dövrü Hun dövlətinin qızıl dövrü sayılır. Bu dövrdə hunlar Çin ordusunu məğlubiyyətə uğradıb onları “sülh və qohumluq anlaşması”na imza atmağa məcbur etmişlər. Dastanlar bütün müstəvildə bu və ya digər dərəcədə tarixə, tarixi olana bağlanır və başlanğıcını oradan götürür. “Oğuz Kağan” da öz funksional xarakteri ilə buna yüklüdür. Bu dastan əvvəllər şifahi şəkildə ortaya çıxmış və daha sonra yazıya köçürülmüşdür. “Həm başlanğıcı, həm sonluğu, həm həcmi, həm də ənənəvi olmayan təhkiyəsi, deyim tərz, səpkisiylə uyğurca “Oğuznamə” göz açandan eşidib alışıdığımız, yaddaşlara, duyğulara köçürdüyümüz bütün başqa dastanlardan, eləcə də başqa “Oğuznamə”lərdən seçilir. Qeyd etmək gərəkdir ki, “Oğuznamə”nin uyğur versiyasını başqa türk əsəti və dastanlarına, eləcə də, qədim dünya xalqlarının bir sıra qəhrəmanlıq abidələrinə bağlayan süjet və mif doğmalığı, xarakter doğmalığı bu həcmi kiçik, dəyəri isə böyük dastanın başqa addaşları və janrdaşları ilə müqayisədə öyrənilməsinə geniş meydan açır” (5, s.6). “Oğuz Kağan” eposunun türk xalqları folklorundakı yeri, türk xalqları ədəbiyyatına təsiri ilə bağlı müxtəlif səviyyələrdə fikirmüləhizələr söylənmişdir. Onun mahiyyətinin sistemli müəyyənliyi, tipoloji təhlili baxımından daha ciddi təhlillərə ehtiyac duyulur. Oğuz Kağan haqqındakı əfsanə və hekayələr, həmçinin tarixi faktlar ilə əlaqədar olaraq V.V.Radlov, G.N.Potanin, V.V.Bartold, A.M.Şərbak və A.N.Kononov kimi alimlər maraqlı müləhizələr irəli sürmüşlər.

Türk dünyası dastanları arasında indiyənə qədər sistemli şəkildə davamlı olaraq tədqiq edilməyən epos nümunələrindən biri “Nart” dastanlarıdır. Çoxəsrlik tarixi ənənələri ilə böyük təsəvvür formalaşdıran Qaraçay-malkarlar Şimali Qafqazda yaşayan digər xalqlarla birgə “Nart” dastanlarının yaradıcılarıdır. Qafqaz mifologiyasına görə, nartlar bugünkü Qafqaz xalqlarının ataları sayılan əfsanəvi bir xalqdır. Epos mətnlərinin verdiyi informasiyaya görə, Nartlar atı əhlilləşdirmiş, dəmiri kəşf etmişlər. Mərdliyin, cəsarətin, yaxşılığın və Qafqaz mədəniyyətinin simvolu olaraq yaddaşlarda təsəvvür formalaş-

dırmışdır. Ağıl və bacarığı ilə seçilən bu döyüşçülər öz düşmənlərini döyüş meydanlarında deyil, ağıl və bacarıqları, qabiliyyətləri ilə məğlubiyyətə uğratmışlar. Fövqəladə varlıq və hadisələr Nart dastanlarının mövzu və mahiyyətini sərgiləyir.

Nart dastanları fərqli etnik köklərdən gələn Qafqaz xalqlar arasında geniş yayılmışdır. Qaraçay-malkar, adige, abxaz, osetin və çeçen-imüstəsna funksionallığı, mahiyyət dərinliyi ilə seçilir. Dastanın formalaşma və yayılma arealının spesifikasiyası ilə bağlı müəyyən fikir və mülahizələr də yürüdülmüşdür. Burada Qafqaz xalqlarının əski yaddaşında oturuşmuş dəyərlər, arxaik təsəvvürlər özünə yer alır. Adige və Abxazlar Nart dastanlarının əsil yaradıcılarının özləri olduğunu iddia etmişlər. Qaraçay-Malkarların isə Nart dastanları ilə bağlı qənaətləri fərqlidir. Onların dediklərinə əsasən bu nümunələr köçəri-savaşçı xalqların təfəkkürünün və həyatının ifadəsidir. Daha doğrusu, bu dastanların əsil sahiblərinin Adige və Abxaz kimi məskunlaşan (oturuşmuş) xalqlar deyil, Qaraçay-malkarlardır. Qafqaz şimaldan gələn köçəri-döyüşçü kimmer, skit, hun-bulqar, xəzər, alan, qıpçak kimi türk qövmlərinin xələfləri olan Qaraçay-malkar zəngin folklor nümunələri ilə maraqla doğurur. “Çoxəsrlik tarixi dövründə Qaraçay-malkar türkləri zəngin şifahi xalq yaradıcılığı örnəklərinin daşıyıcıları, eyni zamanda onlar Şimali Qafqazda yaşayan digər xalqlarla birgə “Nart” eposunun yaradıcılarından sayılırlar” (6, s.79). Oset alimi V.Abayev də Nart dastanlarının əsil sahiblərinin köçəri-döyüşçü atlı qövmlər olduğunu qəbul etmişdir.

Nart dastanlarının bütün variantlarında dəmirçi Nart qəhrəmanı Qaraçay-malkar Nart dastanlarında Debet, ya da Devet adlandırılır. Adige Nart dastanlarında dəmirçi Nart qəhrəmanı Tlepş adıyla qarşımıza çıxar. Abxaz-Abazin Nart dastanlarında eyni cəhətlərə malik dəmirçi Nartın adı Aynarıjdır. Oset nart dastanlarında isə dəmirçi tanrı xüsusiyyətinə bürünən bu obraz Kurdalaqon adlanır. Bütün bunlar Qafqaz xalqlarının Nart dastanlarında özünəməxsusluqları, mövcud epizodik fərqləri, həm də birləşdirici məqamları müəyyənləşdirir.

Nart Debet (yaxud Devet) mifoloji bir qəhrəman olaraq təsvir edilir. O, əlləriylə isti dəmiri döyə, ona istədiyi şəkli verə bilər. Quşların və bütün heyvanların dillərini bilir və onlarla danışır. Dastanda verilən bilgiyə görə, ilk at nalını Debet icad etmişdir. Nart döyüşçüləri atları ilə uzaq ölkələri fəth edə bilmişlər. Nart Debetin 19 oğlu varmış. Bütün bunlar dastanın mahiyyətindəki məzmunu, türk epos təsəvvüründəki ümumi sistemi aydınlaşdırır. “Bilqamis”, “Oğuz Kağan”, “Manas”, “Alpamış”, “Bozqurd”, “Canqar”, “Corabatır”, “Koblandıbatır”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Nart” kimi zəngin epos nümunələri öz daxili məzmunu, motivləşmə məqamları, struktur sistemi ilə bütöv bir təsəvvürlə müəyyənləşir. Məsələn, Şərq aləminin “Gilqamis” dastanı özünün mükəmməlliyi və informasiya potensialı ilə ciddi təsəvvür formalaşdırır. Gilqamis, Enkidu, Humbaba, Utnapiştı surətlər qalareyası və oradakı hadisələrin xarakteri Şərq mühitinə və onun özünəməxsusluq çalarlarına bağlanır.

Şərq dastan ənənəsi və onun dinamik mənzərəsi müxtəlif təfsilatların tipoloji təhlilini gərəkli edir. Məsələn, bunların hadisə, motiv, süjet, struktur əsasında tipoloji təhlili epos yaradıcılığının genetik sistemini, tarixi mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün mühüm imkanlar yaradır. Hind, ərəb epos ənənəsi ilə aparılan təhlillər də bura daxildir. Məlum olduğu kimi, tarix səhnəsində hindlilərin üç böyük eposu (“Ramayana”, “Marabharata” və “Harivamşa”) olmuşdur. Bunlar, ədəbi-nəzəri fikirdə Şimali Hindistana aid eposlar olaraq vurğulanır. Qərb Hind, Benqal və Bombay versiyası adı ilə vurğulanan bu nümunələrdə mifoloji yaddaşın elementləri onları daha əski çağlara aparıb çıxarır. Bütün bunlar Şərq xalqlarının epik ənənəsinin qədim köklərə bağlandığını və ilkin təsəvvürlərdən orta çağlara qədər bir zamanı özündə ehtiva edə bilmək gücünü aydınlaşdırır. Şərq və Qərb kontekstində tipoloji araşdırmaların gərəkliyini aktuallaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Allahmanlı M. Folklorşünaslıq məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s.284
2. Cəlil F. Mifologiyanın əsasları. Bakı: Mütərcim, 2018, s.136
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, s.477
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1978, s.184
5. Oğuznamələr. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 1993, s.92
6. Tağısoy-Məmmədov N. Qaraçay ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.312

UOT 82

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ СИМВОЛЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БОРИСА АКУНИНА**Севиндж Гасан гызы АЛИЕВА***старший преподаватель
Бакинского Славянского Университета*

f.seva79@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Огромный цикл романов о гениальном сыщике XIX столетия Фандорине и других произведениях развлекательно-занимательный ракурс повествования является лишь интригующим читателей началом. Центр тяжести падает на проблематику, в которой воплощаются принципы истинной высокой морали и проявляются в возвращении к лучшим эстетическим ценностям. Сюжет произведений Б. Акунина усложняется многочисленными символами и соответствующими приемами.

Писатель мастерски работает с древними ритуалами, символическими аллюзиями и воспоминаниями. В сакральные знаки превращаются письма, расшифровка которых приводит к поиску убийц; тайной окутаны действия центрального героя, но в конце романов туман рассеивается, и загадочное предстаёт как явь, как живая реальность.

Ключевые слова: символ, библейские мотивы, Япония, традиция, культурно-эстетические архетипы.

BORIS AKUNININ ƏSƏRLƏRİNDƏ MİFOLOJİ SİMVOLLAR**XÜLASƏ**

XIX əsrin dahi dedektivi Fandorin haqqında yazılmış böyük silsilə romanlar və başqa əyləncəli təhkiyəyə rəkursu, oxucularda xüsusi marağın yaradılması üçündür. Əsas ağırlıq mərkəzi, həqiqi əxlaqın prinsiplərinin canlandığı və ən mükəmməl estetik dəyərlərə qayıdışı manifesti, problematikaya düşür. Eyni zamanda B.Akuninin əsərlərinin süjeti çoxsaylı simvollar ilə mürəkkəbləşmişdir. Yazıçı böyük məharətlə qədim rituallar, simvolik allüziyalar və reministsensiyalardan istifadə edir. Baş qəhrəmanın hərəkətləri böyük sirrlə əhatə olunur, yazıların, şifrələrin açılışı caninin axtarışına gətirir, lakin əsərin sonunda duman aydınlaşır və hər bir gizli məqam reallıq kimi görsənir.

Açar sözlər: simvol, biblia motivləri, Yaponiya, ənənə, mədəni və estetik arxetiplər.

MYTHOLOGICAL SYMBOLS IN THE WORKS OF BORIS AKUNIN**SUMMARY**

The huge cycle of novels about the ingenious detective of the XIX century Fandorin and other works of entertaining and entertaining aspect of the narration is only an intriguing beginning of the readers. The center of gravity falls on the problematic, in which the principles of truly high morality come to life and manifests a return to the best aesthetic values. The plot of the works of B. Akunin is complicated by numerous symbols and corresponding techniques. The writer masterfully operates with ancient rituals, symbolic allusions and reminiscences. Letters turn into sacred signs, decoding of which leads to the search for murderers; the actions of the central hero are shrouded in mystery, but at the end of the novels the fog dissipates, and the mysterious appears as a reality, a living reality.

Keywords: symbol, biblical motifs, Japan, tradition, cultural and historical archetypes.

Борис Акунин является одним из ярких примеров, опровергающим утверждение об угасании литературы, на современном этапе и поднимающим массовую литературу на более высокий уровень. Творчество Акунина занимает место в поле беллетристики, но его развлекательные литературные проекты демонстрируют, что художественное произведение может совмещать занимательность сюжета и глубину содержания, стилизацию и актуальностью идеи, соблюдение правил игры постмодернизма и индивидуальные авторские приемы. Именно Борис Акунин одним из первых доказал, что популярный, растиражированный автор - не обязательно плохой писатель. Его творчество не только привлекает внимание широкого круга читателей, но и вызывает интерес у критиков и литературоведов.

Помимо ярко выраженной исторической составляющей вышеуказанных романов Акунина, читатель может обнаружить такой интересный пласт, как символично-мифологический. Он пронизывает многие романы о Фандорине. Как нам видится, чаще всего писатель предпочитает символизировать библейские мифы. Покажем это на примере романа «Азазель». Известно, что в иудаизме Азазель является демоническим существом. В Библии он включён в контекст символического ритуала под названием «День искупления». Грехи народа в этот день принимали на себя два козла. В этом необычном ритуале не было ничего ироничного; один козёл (он же, как в поговорке – «козел отпущения») являлся искупительной жертвой Яхве, другой предназначался Азазелю.

Акцент Акунина на символику ритуалов или древних обрядов усиливается, когда в одной из апокрифических частей «Азазеля» («Книга Ено-

ха») главный герой выступает в роли падшего ангела, поднявшего против Бога мятеж. Азазель как мифическое существо, безусловно, напоминает нам Каина. Но в отличие от подлинника в Библии и даже байроновской трактовки, в романе Акунина он совратитель человечества, негативный герой, который мужчин научил искусству войны, а женщин – процедуре вытравливания плода, что является актом безнравственности, враждебного Богу.

Миф об Азазеле для Б. Акунина – это способ создать в романе особый, символический мир, в котором царят законы террористической организации, мечтающей захватить бразды правления в свои руки и перевернуть мир. Это тот условный мир, на котором строится все романное повествование, а главный герой должен раскрыть истинное «лицо» и замысел организации. Характерно, что не только обряды и ритуалы могут составлять условный мир в романах Акунина. В некоторых из них даже предметы нематериального мира мастерски символизируются.

Например, Левиафан в Ветхом Завете соотносится с морским чудовищем (китом). Контекстуальное значение Левиафана в одноименном романе – это символический чудо-корабль, результат научно-технического прогресса, где достижения современной техники сочетаются с комфортом. Огромные размеры корабля в открытом море вызывают у читателя ассоциации морского кита из Библии. Недаром золотая эмблема корабля с изображением кита, найденная комиссаром Гошем на месте преступления, стала причиной того, что сыщику стали сниться кошмарные сны: Для комиссара эти сны оказались вещими. На борту корабля, где Гош расследует «преступление века», его убивают, чтобы замести «следы» преступления. Чудо-корабль «Левиафан» оказывается для комиссара монстром, символическим прообразом «чудовища» поглотившего его в безбрежном океане» (1, с.109).

Далее, в романе «Смерть Ахиллеса» также присутствует символикотомифологический дискурс, связанный с греческим мифом об Ахиллесе – одним из наиболее прославленных героев Троянской войны. Как и древнегреческий герой, Михаил Соболев показан, как прославленный полководец, прозванный Ахиллесом из-за большого количества блестящих побед в Плевне и Туркестане. Таким образом, само имя Ахиллеса становится знаковым. Это – прообраз силы, мужества и непоколебимости. После многочисленных побед в сражениях его стали называть «неуязвимым Ахиллесом», которому не страшны никакие сражения. Но, как и у древнегреческого героя, у Белого Генерала была своя «ахиллесова пята»; он был большим поклонником прекрасных дам. Начиная представлять реальную угрозу для царя-императора, был приговорен тайным императорским судом к смерти. Любимое вино генерала, отравленное сильно

действующим ядом, которое преподносит дама, есть причина смерти генерала в романе.

В том же символическом ключе дан и образ Эраста Фандорина в романе «Любовник Смерти». Сыщик здесь сравнивается с Одиссеем Гомера. Подобно древнегреческому герою, он спускается в пещеру подземелья Хитровки и сражается там с Циклопом, а именно с Будочником, хозяином Хитровки, предавшим закон и ставшим хладнокровным убийцей. Но Хитровка – это общеизвестный в российской истории конца XIX столетия пункт сбора воров и грабителей. Вновь нам хотелось бы провести параллель с теми произведениями, в которых реальные события теряют всяческий символический смысл. Прежде всего, укажем на знаменитый роман В.А. Гиляровского «Москва и москвичи» (3, с.347). В нём описывается встреча московского сыщика с «Некоронованным королём Хитровки», в результате чего выясняется, «чьи люди брали Ризницу». Но у Гиляровского всё описание даётся в мрачных и строго реалистических тонах. Никаких сравнений или сопоставлений с героями прошлого, как нет авторских комментариев, цитат из других произведений и т.п. У Акунина те же самые исторические события подаются совершенно в ином свете. В поединке с вымышленным Будочником сыщик одерживает верх и выходит на свет целым и невредимым. В отличие от реальной истории Хитровки, здесь также в символическом аспекте Акуниным дано явление Бога, причём, оно связано с многоликостью истин, развенчивающих былые представления и знания о нём. Крест, на котором был распят Христом, как и его безгрешная жизнь подвергаются сомнению. (Для сравнения: в «Маятнике Фуко» У. Эко устами одного из персонажей читателю предлагается аналогичная версия: «Значит, Иисуса, всё ж не распяли, поэтому-то тамплиеры и оспаривают, собственно говоря, крест – как символ. И не Грааль, но Иисуса самого увезли во Францию, где он укрывался у каббалистов» (4, с.72).

Итак, с какой же целью Акунин обращается к произвольному толкованию библейских и древнегреческих мифов? В план художественный (детектив, приключения, путешествия, одним словом, современный жанр «фэнтези») входит семиотический. Тем самым создаётся сложный синтезированный мир, нагруженный скрытыми дополнительными смыслами, в которых зашифрована авторская картина мира. Читателям же предлагается от эпизода к эпизоду разгадывать очередные филологические загадки. Вот так герои, находясь, образно выражаясь, в окружении символических объектов, на протяжении хода романа истолковывают, разгадывают знаки, чтобы прийти к истине и раскрыть загадку чудовищных злодеяний, обрушившихся на аббатство.

В «Статском советнике» Грин, выполняющий функции сыщика, пытается расшифровать анонимные записки, подбрасываемые Боевой

Группе, в которых аноним подталкивал нигилистов к очередному террористическому акту. Грин, не сумев расшифровать имя адресата, в конце концов, погибает. Важно отметить, что Фандорин предстаёт не вполне классическим сыщиком, безошибочно сопоставляющим улики, - он семитик, новый тип сыщика, который, кстати, в своё время выдвинул У. Эко. А о творческих заимствованиях Акунина отдельных художественных приёмов своего итальянского коллеги мы уже в работе сказали немало.

Расшифровка знаков – стойкий и часто повторяющийся в романах Акунина приём. Например, герои в интересах дела устраивают маскарад, и каждая, даже малая деталь внешности становится символически значимой. Эраст Фандорин использует накладные бакенбарды как знак принадлежности к высшему сословию. В таком виде он проникает в клуб «Любовники смерти», назвавшись именем японского принца, искателя острых ощущений Гэндзи. Члены некоторых клубов, подобно приключениям принца Флоризеля из известного романа Стивенсона, убивают друг друга согласно плану, ими разработанному. Правда, убийство «выглядит» в глазах света либо как несчастный случай, скоропостижная смерть, либо как самоубийство. Фандорин на протяжении своего пребывания в одном из таких клубов разгадывает смысл таинственных знаков, посылаемых «любовникам» в целях предотвращения очередного преступления. То что для всех в предсмертных письмах молодых поэтов - молчащие предметы, мелочи, не говорящие ни о чем: «Странно еще, что посланец в белом плаще в ту ночь приснился, только двое из них. Правда, судя по предсмертному стихотворению, незнакомец, привидевшийся юноше, был суровым, черноглазым и прибыл нормальным порядком, через дверь; девушке же приснился некто со светлым взором, да и предпочел окно» (2, с. 292), для Фандорина – говорящие знаки, приведшие сыщика к преступнику. Разгадав коды, сыщик и обнаружил убийцу. Им оказался председатель «клуба самоубийц» – сеньор Просперо. Как и принц Флоризель, Фандорин вершит правосудие.

Ярко выражен символический элемент и в романах с японской тематикой. Надо полагать, введение в сюжетную ткань произведений данной тематики не составило для Акунина большого труда. Так, Б. Акунин, как и его любимый персонаж, знаток восточной философии, которую оба успешно применяют в своей деятельности. Первой супругой писателя была японка, многому его научившая. Возлюбленной Фандорина в Июкогаме была японка О-Юми, научившая его тайнам мастерства древних синоби.

В японской тематике символика ясно даёт о себе знать посредством использования Акуниным национальных ритуалов, совершенно непривычных для людей иной народности. Например, в безвыходных ситуациях сыщик использует искусство так называемых «японских крадущихся»,

которому научился в Японии у древнейшего клана ниндзя. Для того чтобы избежать смерти от рук террористов и спрыгнуть со стены высотой в 50 саженей, статский советник вынужден применить трюк под названием «Полет ястреба» (роман «Статский советник»), который считался высшей степенью мастерства у «крадущихся».

Б. Акунин, применяя в большом количестве в своих романах восточную, точнее, японскую философию и символику, как точки опоры для главного героя, заметно адаптирует их, даёт в легкодоступной форме, апеллируя к интересу как интеллектуального читателя, так и массового.

Все вышесказанное позволяет нам сделать вывод, что Б. Акунин, намеренно стилизуя свои повести и романы в духе современных течений и направлений с одной стороны, классиков, - с другой, добивается большой славы и широкой популярности, как ортодоксальный автор детективов. Было показано, что в ряду современных представителей этого жанра он занимает особое место. Огромный цикл романов о гениальном сыщике XIX столетия Фандорине и других произведениях развлекательно-занимательный ракурс повествования является лишь интригующим читателей началом. Центр тяжести падает на проблематику, в которой оживают принципы подлинно высокой нравственности и манифестирует возврат к лучшим эстетическим ценностям. При этом собственно детективная сюжетная канва произведений Б.Акунина осложнена многочисленными символами и соответствующими приёмами. Писатель мастерски оперирует древними ритуалами, символическими аллюзиями и реминисценциями. В сакральные знаки превращаются письма, расшифровка которых приводит к поиску убийц; тайной окутаны действия центрального героя, но в конце романов туман рассеивается, и загадочное предстаёт как явь, живая реальность. Параллельно с тем в возвращении читателя к классике посредством использования реестра символов и заключается важная миссия романов Акунина.

Литература:

1. Акунин Б. Левиафан. М.: Захаров, 2002
2. Акунин Б. Любовник смерти. М.: Захаров, 2002
3. Гиляровский В.А. Москва и москвичи. Роман. Минск.: Народная асвета, 1989
4. Эко У. Открытое произведение. Форма и неопределенность в современной поэтике. СПб: Симпозиум, 2006.

S İ Y A S Ə T**UOT 32****AZƏRBAYCAN BÖYÜK ORTA ŞƏRQİN PERSPEKTİVLİ ÖLKƏSİ
KİMİ**

İqrar Cəfər oğlu MƏMMƏDLİ*AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
böyük elmi işçisi*iqrar_c@yahoo.com

XÜLASƏ

Məqalədə dünyanın ən önəmli geosiyasi məkanlarından biri olan Böyük Orta Şərqi bir sıra xüsusiyyətlərinə toxunulur və hazırda bu regionda baş verən siyasi proseslər təhlil edilir. Göstərilir ki, Azərbaycanın da yerləşdiyi bu region geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyətinə görə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Müəllifin fikrincə, Azərbaycan fiziki-coğrafi baxımdan həm qərbdə, həm də şərqdə yerləşir və ərazisinin müəyyən hissəsi Avropa qitəsinin payına düşdüyünə görə, o, Avropa ölkəsi sayıla bilər. 1993-cü ildən etibarən Azərbaycan dövləti beynəlxalq münasibətlər sahəsində strateji məqsəd və taktiki vəzifələri, xarici təhlükəsizlik siyasətinin prioritetlərini, tarazlaşdırılmış xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan Böyük Orta Şərq geosiyasi məkanına daxil olan Qafqaz regionunda lider dövlətdir.

Məqalədə Azərbaycanın geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyətinin tək region ölkələri üçün deyil, həmçinin digər ölkələr üçün də vacib olduğu qeyd edilir.

Açar sözlər: geosiyasi məkan, Böyük Orta Şərq, geosiyasi mövqe, Xəzər dənizi hövzəsi, TRASEKA proqramı

**АЗЕРБАЙДЖАН КАК ПЕРСПЕКТИВНАЯ СТРАНА БОЛЬШОГО
БЛИЖНЕГО ВОСТОКА****РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена особенностям одного из наиболее значимых геополитических пространств мира - Большого Ближнего Востока и анализу происходящих политических процессов в этом регионе. Отмечается, что находящийся в данном регионе, Азербайджан всегда был в центре внимания в силу своей геополитической и геоэкономической важности.

По мнению автора, географически Азербайджан располагается как на Западе, так и на Востоке, и учитывая, что частично его территория находится на европейском континенте, Азербайджан можно считать европейской страной. Начиная с 1993 года, стратегические цели и тактические задачи азербайджанского государства в области международных отношений, придерживаются курса приоритетов безопасности и баланса внешней политики. Азербайджан является лидирующим государством в Кавказском регионе, который входит в геополитическое пространство Большого Ближнего Востока.

В статье также подчеркивается не только региональная, но и мировая геополитическая и геоэкономическая важность Азербайджана.

Ключевые слова: геополитическое пространство, Большой Средний Восток, геополитическое положение, бассейн Каспийского моря, программа ТРАСЕКА

AZERBAIJAN AS A PERSPECTIVE COUNTRY OF THE GREATER MIDDLE EAST

SUMMARY

The article is devoted to the features of one of the most important geopolitical space of the world - the Greater Middle East and the analysis of political processes in the region. It is noted that being in this region, Azerbaijan has always been in the spotlight because of its geopolitical and geo-economic significance.

According to the author, Azerbaijan is geographically located in the West and in the East, and taking into account that part of its territory is in Europe, Azerbaijan can be considered as a European country. Since 1993, the strategic objectives and tactical missions of the Azerbaijani government in the field of international relations took the course of the security and the balance priorities of foreign policy. Azerbaijan is a leading state in the Caucasus region, which is included in the geopolitical space of the Greater Middle East. The article also highlights not only regional but also global geopolitical and geo-economic importance of Azerbaijan.

Keywords: geopolitical space, Greater Middle East, geopolitical position, the Caspian Sea basin, TRACECA program

Giriş. XXI yüzillik dünyaya qloballaşma əsri kimi daxil olmuşdur. Yaşadığımız hazırkı dövr dünya ölkələri üçün radikal sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və mənəvi dəyişikliklərlə səciyyələnir. Dövlətlər arasındakı sərhədlərin şəffaflaşması, müxtəlif xalqların bir-birinə inteqrasiya etməsi, ikitərəfli münasibətlərin genişlənməsi və dərinləşməsi müasir dövrümüzün xarakterik cəhətlər

rindəndir. Çağdaş dünyanın inkişafı prosesində indiki tarixi mərhələnin başlıca meyilləri qloballaşma və iqtisadi, mədəni inteqrasiyadır. Müstəqil Azərbaycan Respublikası da ümumdünya inteqrasiya və qloballaşma cərəyanlarından kənar da qalmamışdır.

Azərbaycan Respublikası da qloballaşmanın inkişafına öz töhfəsini verir. Ölkəmiz dünya miqyasında geostrateji əhəmiyyətə malik olan əlverişli coğrafi mövqeyindən, zəngin təbii ehtiyatlarından və böyük potensialından istifadə edərək, Şərq ilə Qərb arasında körpü rolunu səmərəli surətdə həyata keçirməyə qadirdir. Azərbaycan Böyük İpək Yolunun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və dünya bazarlarına nəqli üçün səylər göstərir. Dünyanın bir çox dövlətlərinin hərtərəfli inkişafı üçün bu layihələrin həlledici əhəmiyyəti var. Bunlar səmərəli beynəlxalq əməkdaşlığa təkan verəcək və global inkişafa müsbət təsir göstərəcəkdir (6). Məqalədə Azərbaycan Respublikasının da yerləşdiyi Böyük Orta Şərq geosiyasi regionunda hazırda baş verən hadisələr və ölkəmizin region üçün perspektiv əhəmiyyəti təhlil olunmuşdur.

Böyük Orta Şərq regionunun xüsusiyyətləri. Dünyanın ən önəmli geosiyasi məkanlarından biri olan Böyük Orta Şərq Azərbaycanın da daxil olduğu 26 dövləti əhatə edir. ABŞ-ın ilk dəfə “Böyük Orta Şərq” terminini irəli sürməsi və bu regiona maraq göstərilməsi, əsasən, islam dövlətləri olan bu region ölkələrində demokratiyanın və sabitliyin inkişaf etdirilməsi arzusu ilə əsaslandırılırdı. Lakin planetin bu hissəsi hazırda münaqişə ocaqları və daxili müharibələrin uzunmüddətli olması ilə səciyyələnir. Belə ki, ABŞ-ın fəallığına baxmayaraq, İraqda, Suriyada və Əfqanıstanda qeyri-sabitlik davam edir. İslamçı radikalın nəzarət etdiyi ərazilərdə - Mərkəzi İraq, Suriya, Pakistan, Cənubi Əfqanıstanda terror hadisələri tüğyan edir. Suriyada hadisələr vətəndaş müharibəsi həddinə çatmışdır. İŞİD silahlıların İraq və Suriya ərazisində qanlı fəaliyyəti dinc əhalinin kütləvi şəkildə qaçqın vəziyyətinə düşməsinə səbəb olmuşdur. Misirdə cəmi bir il fəaliyyət göstərən prezident Muhammad Mursi devrilmiş və M.Mursi haqqında ölüm hökmü çıxarılmışdır. Ölkənin yeni prezidenti Əbdülfəttah əs-Sisidir. Yəməndə daxili ictimai-siyasi vəziyyət kəskinləşmişdir. Bu ölkə strateji ərazidə - Qırmızı dənizlə Ədən körfəzini birləşdirən ensiz Bab əl-Məndab boğazının üstündə yerləşir. Bu dar boğazdan isə əksər global neft daşımaları keçir. Husilərin və keçmiş prezident Əli Abdullah Saleh tərəfdarlarının paytaxt Sənanı ələ keçirməsindən sonra başlamış münaqişə regionun ən yoxsul ərəb ölkəsindən 4 mindən çox insanın həyatına son qoymuşdur. Bütün bunlarla bərabər, digər tərəfdən, diqqətə çatdırmaq istərdik ki, möhkəm sabitliyin bərqərar olduğu ölkələr monarxiya rejimli dövlətlərdir.

Böyük Orta Şərq regionunun geosiyasi mövqeyi ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, bu region üç qitənin – Asiya, Avropa, Afrika və iki okean hövzəsinin qovuşuğunda yerləşir. Enlik istiqamətində 4400 km (Pamir dağlarından

Aralıq dənizindəki İmroz adasınadək), meridian boyu 3300 km (Qara dənizdəki Sinop burnundan Bab-əl-Məndəb boğazınadək) məsafədə uzanır. Yaxın və Orta Şərqi regionunun Aralıq, Xəzər, Qara və Qırmızı dənizlərə çıxışı vardır. Bu isə bir tərəfdən onun Cənubi Qafqaz bölgəsinə, Rusiyanın daxili rayonlarına təsirinin artmasına imkan yaradır, digər tərəfdən regionu Rusiyanın geosiyasi maraqlarının «hədəfinə» çevirir.

Azərbaycanın strateji cəhətdən əlverişli ərazidə yerləşməsi, Avropa və Asiya qitələrinin qovuşduğu bu ərazinin geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyəti hələ qədim dövrlərdən müxtəlif dövlətlərin, səyyahların, tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Azərbaycanın sələfi olan Albaniyanın ilk orta əsrlərdə xarici siyasətinə, yadellilərə qarşı mübarizəsinə və hərbi tarixinə dair müxtəlif ölü dilli qaynaqlarda olan materialların araşdırılması bizə bütün aydınlığı ilə imkan verir qeyd edək ki, Albaniya dövləti bütün ilk orta əsrlər dövründə müxtəlif işğalçılara, əsasən isə Sasani, Roma-Bizans imperiyalarının və Ərəb Xilafətinin kəskin irticaçı hücumlarına və onların xarici ideoloji siyasətlərinə qarşı daim siyasi və hərbi mübarizə aparmışdır. Bu mübarizələrdə Albaniya dövləti həmişə müstəqil xarici siyasət aparır, yeri gəldikdə isə qonşu ölkələrlə, o cümlədən İberianın və Ermənistanın hakim dairələri ilə sıx ittifaqa girib, həm şimaldan, həmçinin də cənubdan olan yadelli işğalçılara qarşı mübarizə aparmalı olmuşdur.

Qafqaz ölkələrinin bu mübarizəsində Azərbaycanın (Albaniya) ərazisi əsas hərbi və siyasi arenaya çevrilmişdi, ona görə ki, Albaniya ərazisinin çox hissəsi indiki Azərbaycanın əsas hissəsini təşkil edirdi və digər tərəfdən isə bura Böyük Qafqaz dağlarından və Çola-Dərbənd keçidindən keçən, strateji cəhətdən çox əhəmiyyətli yolu özündə birləşdirmişdi (11, s. 272).

Ötən əsrin axırlarında Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolu ilə getməyə başladı. 1993-cü ildə Heydər Əliyev xalqın təkidi ilə ikinci dəfə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gələrək ölkəni dünyanın siyasi xəritəsindən silinməkdən, bir dövlət olaraq parçalanmaqdan xilas etdi. Dövlətimizin bütün sahələrində əsaslı islahatlara qədəm qoyuldu və daxili ictimai-siyasi sabitlik bərqərar oldu. Məhz həmin dövrdən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində milli maraqlar təmin edildi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmiz beynəlxalq münasibətlərdə fəal iştirak edərək beynəlxalq aləmdə öz layiqli yerini tutdu. Dövlət başçısının dəstəyi ilə Azərbaycanın xarici siyasi prioritetləri – xarici siyasətin əsasları formalaşdırıldı. Hələ 1993-cü il oktyabr ayının 10-da Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə bağlı keçirilən inauqurasiya mərasimində bildirmişdi ki, respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yeridilməsidir. Bu xarici siyasət ilk növbədə dövlətimizin müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Ona görə də Heydər Əliyev dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələr

yaratmağı və inkişaf etdirməyi məqsəduyğun hesab edirdi. Bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə olunmalıdır [7, s.16). Məhz 1993-cü ildən etibarən Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövləti beynəlxalq münasibətlər sahəsində strateji məqsəd və taktiki vəzifələr, xarici aləmlə əlaqələr, xarici təhlükəsizlik siyasətinin prioritetləri, tarazlaşdırılmış xarici siyasət kursunu müəyyənləşdirdi. Ölkənin rəhbəri 29 sentyabr 1994-cü ildə BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında çıxış edərkən demişdi ki, biz bir çox dövlətlərin böyük marağını doğuran ərazidə - Avropa və Asiyanın coğrafi-siyasi qovuşuğunda yerləşərək, geniş təbii ehtiyatlara və böyük sənaye potensialına malik olaraq, Azərbaycan xalqının qəti əzminə və inamına arxalanaraq öz müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsinə və demokratik islahatların, bazar islahatlarının həyata keçirilməsinə doğru yönəldilmiş bu strateji xətti aparırıq (9). Heydər Əliyev tərəfindən çoxvektorlu, tarazlaşdırılmış və pragmatik xarici siyasətin əsası qoyulmuşdur və bu siyasət hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin önəm verdiyi və uğurla davam etdirdiyi siyasətdir.

Ermənistan dövlətinin silahlı təcavüzünün, işğalçı dövlətin təhriki və dəstəyi ilə ölkəmizin Dağlıq Qarabağ regionunda baş qaldırmış aqressiv etnik separatçılığın qarşısının alınması, onun ağır nəticələrinin aradan qaldırılması, işğal altında olan ərazilərdə dövlət suverenliyinin bərpa edilməsi və ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi məqsədilə müvafiq beynəlxalq tribunalara çıxış əldə etmək və bu problemlə bağlı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri olmuşdur.

Dövlət müstəqilliyinin gücləndirilməsi, ölkənin beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, siyasi və iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, müasir texnologiyalara çıxış əldə edilməsi, xarici investisiyaların qoyuluşuna nail olunması Azərbaycanın qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Bu məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün dünya ictimaiyyətinə inteqrasiya, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Öz növbəsində, dünyanın aparıcı dövlətləri – ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələri və s. təbii enerji ehtiyatları ilə zəngin olan Xəzər hövzəsinə, o cümlədən Azərbaycana ciddi maraq göstərməyə başlamış və Azərbaycanın yeni neft siyasətinə dəstək nümayiş etdirmişlər. Bu dəstək Azərbaycan üçün vacib əhəmiyyət kəsb edirdi və ölkəmiz bu dəstəkdən dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, dövlət quruculuğu, siyasi, sosial, iqtisadi sahələrdə inkişafa nail olunması, müasir beynəlxalq standartlara cavab verən milli qanunvericilik bazasının formalaşdırılması üçün istifadə etməkdə maraqlı idi.

Şimal-Cənub və Şərq-Qərb strateji xətlərinin kəsiyində yerləşən Cənubi Qafqaz dövlətləri, xüsusən də təbii enerji ehtiyatları ilə zəngin olan Azərbaycan Respublikası ilə əməkdaşlığın vacibiyi Avropa İttifaqı üçün də, Şərq ölkələri

üçün də vacibdir. Belə ki, bu əməkdaşlıq Avropa ölkələrinə təbii enerji daşıyıcılarının alternativ yollarla nəqli və onların enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Avropa ilə Asiya ölkələri arasında malların ucuz və təhlükəsiz daşınması üçün Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin formalaşması, müasir texnologiyaların yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərdə tətbiq edilməsi, demokratik dəyərlərin bu ölkələrə genişlənməsini əhatə edir.

1995-ci ildə ümumxalq referendumu yolu ilə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının ilk demokratik Konstitusiyasında xarici siyasətin konseptual əsasları yaradılmışdır. Əsas Qanunun 10-cu maddəsini nümunə göstərmək olar. Beynəlxalq münasibətlərin prinsiplərinin əks olunduğu bu maddədə yazılır: “Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur”. 1918-ci ildə yaradılan və cəmi 23 ay mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi müasir Azərbaycan Respublikası demokratiyaya sadıqlığını, qanunun aliliyini dəstəklədiyini, Avropa standartlarını və beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərini əldə rəhbər tutduğunu dəfələrlə bəyan etmişdir. Dövlətimiz Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin də məhz beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü əsasında tənzimlənməsini dəstəkləyir. Ölkəmiz dünyanın bütün dövlətləri ilə ikitərəfli, qarşılıqlı sərfəli dostluq münasibətləri saxlanmasının tərəfdarıdır və bunu real olaraq həyata keçirir. Azərbaycanın daxil olduğu Böyük Orta Şərq geosiyasi məkanında yerləşən dövlətlərlə saxladığı münasibətlər də istisna deyil. Bütün bu məsələlər Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında daha ətraflı əks olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası təsdiq edilmişdir. Bu konsepsiyaya ölkənin ərazi bütövlüyü, milli maraqların müdafiəsi, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası kimi vacib məsələlər daxildir. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və demokratik inkişaf yolunu, strateji seçimi kimi Avratlantik məkana inteqrasiyasını, bununla yanaşı, tarazlaşdırılmış xarici siyasətinin çoxşaxəliyini vurğulayan, Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyəti, cəmiyyəti və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasət və tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur (2). Konsepsiyanın Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarını təsbit etdiyi 2-ci bəndində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarətdir. Bu maraqlar dövlətin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi; Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanması, azərbaycançılıq ideyasının təşviqi; vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının

təmin olunması; demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı, qanunun aliliyi, asayişin təmini yolu ilə dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin gücləndirilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması; beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək, qlobal və regional təhlükəsizlik və sabitliyə töhfə vermək üçün dəyərlərini bölüşdüüyü beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiyaya yönəlmiş əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Bundan başqa, burada bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədilə daxili və xarici sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması; təbii sərvətlərdən tam səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, tədris, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi; dünya azərbaycanlılarının bölüşdüüyü dəyərlərə əsaslanan milli özünəməxsusluğun və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi; Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hisslərinin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi kimi maraqlar da öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Avropadadır, yoxsa Asiyada? Politoloqların fikrincə, hər bir dövlətin daxili və xarici vəziyyətini, milli maraq dairələrini və onların təminatını, beynəlxalq aləm və region ölkələri ilə münasibətlərinin taktikasını, vəzifələrini, yollarını, vasitələrini və ehtiyatlarını, onu əhatə edən geosiyasi subyektlərin hərəkətlərini və buna müvafiq olaraq geosiyasi davranışını müəyyən edən Milli İnkişaf Strategiyası olur. Bu strategiya ölkənin həyata keçirdiyi praktiki daxili və xarici siyasətin, ölkədaxili ictimai-siyasi, milli-etnik, sosial-dini sabitliyin, yaxın və uzaq ölkələrlə geosiyasi münasibətlərin davamlı, təhlükəsiz inkişafını təmin edən əsas vasitədir (10, s.19). Yaranmış geosiyasi vəziyyətdə Azərbaycanın qərb istiqamətli mövqeyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan fiziki-coğrafi baxımdan da həm qərbdə, həm də şərqdə yerləşir. Ölkəmizin coğrafi xüsusiyyətlərinə görə Avropa qitəsində yerləşdiyi barədə müxtəlif tədqiqatçılar araşdırmalar aparmışlar. Ona görə də hesab edirik ki, Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovuşuğunda yerləşsə də, məhz Avropa ölkəsidir. Yeri gəlmişkən, 2014-cü ilin dekabrında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunda keçirilən “Avropa və Asiya qitələrinin sərhədi Azərbaycandan keçir” adlı elmi konfransda Avropa və Asiyanın dəqiqləşdirilmiş yeni sərhədləri müzakirə obyektinə olmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, dünyanın əksər alim və ekspertlərinin fikrincə, Qafqaz bölgəsində Avropa və Asiya qitələrinin sərhədi şimalda əvvəllər qəbul olduğu kimi Kuma-Manıç çökəkliyindən deyil, Baş Qafqaz sıra dağlarının suayrıcı xətti ilə və sonra Abşeron yarımadası boyunca keçir. Belə olan halda, Azərbaycan ərazisinin təxminən 12 faizi Avropa qitəsinin “payına” düşür. Digər transkontinental ölkələrdən Türkiyə Cümhuriyyəti ərazisinin cəmi 3 faizi, Gürcüstanın isə təxminən 5 faizi Avropada yerləşir. Deməli, Azərbaycan Respublikası transkon-

tinental, yəni iki qitə ərazisində yerləşən ölkə statusuna malikdir (4). Tədbirdə qərara alınmışdır ki, Avropa və Asiya qitələrinin sərhədlərində yuxarıda qeyd edilən düzəlişin edilməsi ilə bağlı Beynəlxalq Coğrafiya İttifaqına müraciət olunsun. Məlum olduğu kimi, 1964-cü ildə bu təşkilatın Londonda keçirilən XX konfransında müvafiq qərar qəbul olunmuşdu və artıq 50 ildir ki, bütün dünyada Avropa və Asiyanın sərhədləri bu qərar əsasında müəyyənləşir [5].

Bir sıra tədqiqatçılar haqlı olaraq Cənubi Qafqazı Avropanın bir hissəsi kimi qeyd edirlər. Bunu Cənubi Qafqaz dövlətlərinin əsas götürdükləri siyasi istiqamət də sübut edir. Lakin bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, Cənubi Qafqaz tarixi bağlarla Şərqlə bağlıdır. Həmçinin, regionun Şərqlə, xüsusən də, Yaxın Şərq regionu ilə sıx əlaqələri vardır və bu da Cənubi Qafqazın Qərb ilə Şərq arasında geosiyasi bir əlaqə kimi rolunu artırır. Cənubi Qafqaz Böyük Yaxın Şərq regionunun müasirləşdirilməsi üçün Avropanın işini asanlaşdıracaq yeganə regiondur (1, s.258).

Böyük Orta Şərq geosiyasi məkanının bir hissəsini təşkil edən və Azərbaycanın da yerləşdiyi Qafqaz regionu dünyanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu region həmişə dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Qafqaz Şərq və Qərb arasında xüsusi coğrafi mövqe tutur və bu ərazi həm Asiyanın, həm də Avropanın bir hissəsini təşkil edir. Asiya və Avropanın qovuşuğunda yerləşən Qafqazda şərq və qərb sivilizasiyası birləşmişdir ki, bu da xalqların mədəniyyətinə, həyat tərzinə, xüsusi mentalitetin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir (14, s.7-8).

Beləliklə, respublikamız bir Avropa dövləti olaraq, Avropa sivil məkanına çıxmaqla, dünya birliyinə çıxmış olur. Geosiyasi mövqe, tarixi təcrübə, mədəni ənənələr, elmi-texniki, iqtisadi və intellektual potensial Azərbaycanın bir Avropa dövləti kimi, bütün Avropa proseslərinin tamhüquqlu iştirakçısı kimi inkişaf etməsi üçün əlverişli zəmin yaradır.

Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi onun həm Rusiya və digər MDB dövlətləri ilə, həm Avropa İttifaqı ölkələri ilə, həm də Yaxın Şərq dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələri qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək zəruriliyini şərtləndirir. Respublikada elmtutumlu məhsulların istehsalının nisbətən yüksək səviyyəsi və ixrac məhsullarının strukturu müasir mərhələdə çoxvektorlu xarici siyasətin həyata keçirilməsi imkanlarını genişləndirir.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının istismar edilməsi və müxtəlif marşrutlarla dünya ölkələrinə ötürülməsi Böyük Orta Şərq geosiyasi məkanına daxil olan 3 ölkənin – Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın eyni mövqedən çıxış etməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, bu ölkələr arasında regional təhlükəsizlik sahəsində strateji tərəfdaşlıq münasibətləri formalaşmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın planetin unikal bir hissəsində yerləşməsi onu qədim dövrlərdən bəri maraq obyektinə çevirmişdir. Heydər Əliyev yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan

xalqına müraciətində qeyd edirdi ki, Azərbaycanın taleyi belə gətirmişdir ki, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə o, həmişə sivilizasiyaların qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərqlin çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir... Karvan yollarının üstündə yerləşərək, “Böyük İpək yolu”nun mühüm mərkəzlərindən biri olmuş Azərbaycan müxtəlif siyasi baxışların, iqtisadi münasibətlərin, dövlətçilik formalarının təsirini öz üzərində hiss etmişdir (8). Müxtəlif ölkələr Azərbaycanla ikitərəfli münasibətlər saxlamağa çalışırdılar. Məsələn, əldə olan sənədlərə əsasən, XVII əsrdə Rusiya Səfəvi imperiyası ilə ticarət əlaqələrinə böyük önəm verirdi. Rusların maraqları bu imperiya ilə münasibətlərin sabitləşməsindən müəyyən asılılığa malik idi. Azərbaycanın Şamaxı, Təbriz, Dərbənd, Bakı, Gəncə kimi şəhələri beynəlxalq ticarətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, mühüm strateji əhəmiyyəti və təbii sərvətləri təkcə Rusiyanın deyil, həmçinin Qərbi Avropanın uzaq ölkələrinin də diqqətini cəlb edirdi. Bir sıra Avropa ölkələrinin tacirləri hələ XVI əsrin ortalarında burada özləri üçün əlverişli ticarət güzəştləri əldə etməyə çalışırdılar. Rusiyanın rəsmi şəxsləri və tacirləri tərəfindən Azərbaycan şəhərləri haqqında əhəmiyyətli məlumatlar toplanılmışdır ki, bunu da 1627-ci ildə tərtib edilmiş “Böyük Çertyoj kitabı” və XVII əsrin ortalarında nəşr olunmuş “Yol işçisi” sübut edir. Bu sənədlərdə Azərbaycan şəhərlərinin yerləşməsi və onlara aparan yollar ətraflı təsvir edilir. Bu mənbələrin məlumatları rus sahibkarlarının Rusiyada istehsalın artımına təkan verən Azərbaycanla ticarətdə maraqlı olduqlarını sübuta yetirir (15, s. 82-83). XVII əsrin axırlarında Səfəvi imperiyası tənəzzülə gedərkən rus tacirlərinin Şirvana, xüsusən də Şamaxıya axını müşahidə olunurdu. Sonralar I Pyotr hökuməti rus tacirlərinin Şamaxı bazarına olan marağını, eləcə də rus tacirlərinin burada mütəmadi ticarət sövdələşmələrini və Azərbaycanın Rusiyanın cənub sərhədlərinə nisbətən yaxınlığını nəzərə alaraq, ilk Rusiya konsulluğunun məhz Şamaxıda təsdiq olunması haqqında məsələ qaldırmışdı (13, s.13).

Azərbaycanın geosiyasi perspektivləri. Azərbaycanın bu nadir fiziki-coğrafi və geosiyasi məkanda yerləşməsi bu gün də ölkəmizin əhəmiyyətinin təkcə region ölkələri üçün deyil, həmçinin digər dövlətlər üçün də vacib olduğunu sübut edir. “Torpağının altı da, üstü də qızıl” olan Azərbaycan əsrarəngiz təbiətinə, təbii ehtiyatlarına, zəhmətkeş insanlarına görə də nadirdir. Azərbaycanın çox zəngin intellektual potensialı və misilsiz xammal ehtiyatları, Avropadan Asiyaya gedən yolda əvəzedilməz coğrafi mövqeyi onun dünya birliyində sanballı yer tutmasına imkan verir. TRASEKA proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan Avropa ilə Asiya arasındakı körpü, Böyük İpək yolunun bərpası ölkəmizin qarşısında intensiv inkişaf perspektivləri açır. Məhz öz coğrafi mövqeyimizə görə biz bütün rabitə vasitələrini inkişaf etdirmək və global informasiya sistemi yaradılmasında irəliləyişi təmin etmək üçün misilsiz imkanlara malikik.

Azərbaycanın geosiyasi perspektivi ilə bağlı analitiklərin optimist fikirləri vardır. Məsələn, oilprice.com saytında dərc olunmuş məqalədə göstərilir ki, Cənubi Qafqazın neftlə zəngin ölkəsi Azərbaycan tezliklə çox vacib geosiyasi rol oynaya bilər. Sabit Azərbaycan soyuq qış dövründə Avropanı istiliklə təmin edə biləcək neft və təbii qazın potensial təhlükəsiz mənbəyindən daha çox şey deməkdir. Əhalisinin əksəriyyəti şiə müsəlmanı olan və bununla belə dünyəvi dövlət olan bu keçmiş Sovet ölkəsi getdikcə üzərinə daha önəmli rol götürür. Bu ölkə Qərbə qarşı xeyirxahdır, lakin Şərqi problemlərini də anlayır (16).

Fars körfəzinin neft və qaz hasil edən bəzi ölkələri istisna olmaqla, Yaxın Şərqdəki digər ölkələr ağır vəziyyətdədirlər. Suriya və İraqda hazırda gedən və-təndaş müharibəsi, eləcə də Yəmən və Liviyadakı münaqişələr səbəbindən həmin ölkələrin heç olmasa əvvəlki inkişaf səviyyələrinə gəlib çatması onilliklər tələb edir.

Qeyd etmək məqsəduyğundur ki, ərəb dünyası ilə qovuşuqda yerləşən Azərbaycan strateji məsələlərin həllində önəmli rol oynaya bilər. Azərbaycan regionda mövcud şəbəkələr və ya tikilməkdə olan boru kəmərləri vasitəsilə neft-qazını satmaqla regionda vəziyyəti sabitləşdirə bilər (17). Azərbaycanın mötədil müsəlmanları yaradılan demokratiyanın ağışuna atmaqla Qərb və Şərq arasında körpü olmağa kömək edə bilər. Bu, məhz Türkiyənin oynamalı olduğu rol idi, lakin o, bunu edə bilmədi. Bunun əvəzində isə ümitsizlikdən Şərqi yaxınlaşdı və Qərbdən daha da uzaqlaşdı.

Azərbaycan çox mühüm coğrafi-strateji mövqeyə malik olduğundan bu, həm siyasi, həm də iqtisadi əhəmiyyət daşıyır. Ölkəmiz bir çox dünya dövlətləri ilə, Avropa İttifaqı kimi beynəlxalq təşkilatlarla müştərək işlər görürək, tarixi Böyük İpək yolunun bərpa olunmasında – Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi sayılan TRASEKA proqramının hazırlanmasında və yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir. 1993-cü ilin may ayında Brüssel şəhərində keçirilmiş konfransda Avropa Komissiyasının TRASEKA proqramının yaradılması təşəbbüsü ilə keçmiş SSRİ-nin səkkiz ölkəsi iştirak etdi (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan). Göründüyü kimi, bu ölkələrin hamısı Böyük Orta Şərq geosiyasi məkanına daxildir. Sonradan Bolqarıstan, Rumıniya, Türkiyə, Moldova, Ukrayna, İran da TRASEKA proqramına qoşulmuşlar. Hazırda 13 dövlət - Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Özbəkistan, Bolqarıstan, Rumıniya, Türkiyə, Moldova, Ukrayna və İran təşkilatın üzvüdür. Türkmənistan TRASEKA-nın Əsas Çoxtərəfli Sazişini imzalamamışdır. TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyasının 2005-ci ildə Bakıda keçirilən dördüncü illik konfransında Əfqanıstan nümayəndə heyəti Əsas Sazişin yeni iştirakçısı kimi, İran və Pakistan isə bu sənədə qoşulmağa namizədlər qismində iştirak edirdilər (12).

Heydər Əliyev Avropa ilə Asiyanı birləşdirən ən qısa nəqliyyat marşrutlarının kəsişməsində - əlverişli geostrateji mövqedə yerləşən ölkəmizin nəqliyyat

yat sektorunun inkişafının müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini düzgün qiymətləndirirdi. Onun təşəbbüsü sayəsində 7-8 sentyabr 1998-ci il tarixlərində Bakı şəhərində 9 ölkənin dövlət başçısı (Azərbaycan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Qırğızıstan, Moldova, Rumıniya, Türkiyə, Özbəkistan, Ukrayna), 13 beynəlxalq təşkilat və 32 dövlətin nümayəndə heyətinin iştirak etdiyi Tarixi İpək Yolunun bərpaasına həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilmiş, Avropa İttifaqının TRASEKA Proqramı əsasında “Avropa – Qafqaz – Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş” imzalanmış və Bakı Bəyannaməsi qəbul edilmişdir (3). Saziş 12 dövlətin – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Bolqarıstan, Rumıniya, Moldova, Ukrayna, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Türkiyənin dövlət və hökumət başçıları tərəfindən imzalanmışdır.

Azərbaycan ərəb regionu üçün Avropa, Orta Asiya və Yaxın Şərq arasında strateji körpü və dinamik inkişaf edən tərəfdaşdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Səudiyyə Ərəbistanı Krallığına rəsmi səfəri çərçivəsində dövlətimizin başçısı, onun xanımı Mehriban Əliyeva və ailə üzvləri islam dünyasının əsas müqəddəs şəhəri Məkkədə ümrə ziyarətində olmuşlar. Onlar həmçinin Mədinə şəhərində də olaraq, burada Peyğəmbər məscidini ziyarət etmişlər. Yaxın Şərqdə dərc olunan qəzetlər və nüfuzlu ərəbdilli telekanallar Azərbaycan Prezidentinin səfərini regional əməkdaşlığın yeni səhifəsi kimi qiymətləndirmişlər.

Müsəlmanların əksəriyyət təşkil etdiyi bir ölkə kimi Azərbaycanda müxtəlif etnik və dini qruplar sülh şəraitində birgə yaşayırlar. Tarix boyu ölkəmizdə bütün xalqları və dinlərin nümayəndələrini həmişə dostluq münasibətləri birləşdirmişdir. Ayrı-ayrı etiqad və inanclara malik insanların yüz illərlə əmin-amanlıq şəraitində yaşamasında, etnik-mədəni müxtəlifliyin günümüzədək qorunub saxlanmasında xalqımıza xas olan mədəni və mənəvi dəyərlər müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Mədəniyyətlərarası dialoqun mühüm şərtlərindən biri etnik separatizm və dini radikalizm nəticəsində meydana çıxan münaqişələrin həll edilməsi, eləcə də regionda və dünyada sülh və əmin-amanlığın tam bərqərar olmasından ibarətdir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti yalnız Avropa Şurasının üzvü olan bir dövlətin digərinə təcavüzü kimi dəyərləndirilməməlidir, eyni zamanda, böyük bir regionda mədəniyyətlərarası dialoqa, demokratik Avropa dəyərlərinə, ümumbəşəri prinsiplərə, habelə sülh və təhlükəsizliyə ciddi təhdid kimi qiymətləndirilməlidir.

Nəticə. Beləliklə, Azərbaycan öz inkişafında dünya sivilizasiyanın vacib dəyərlərinə - demokratiya, şəxsiyyətin azadlığı və qanunun aliliyinə əsaslanır. Xarici siyasət konsepsiyası da ölkəmizin bütün dövlətlərlə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı sərfəli münasibətlər yaradılmasına və Azərbaycanın çoxtərəfli diplomatiyada fəal iştirakının təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir. Azərbaycan Respublikası dünya xəritəsində mühüm geosiyasi və geoiqtisadi mövqə tutur. Ölkənin ərazisindən əhəmiyyətli nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin keçməsi

Azərbaycanı həm region, həm də qeyri-region ölkələrinin maraq dairəsinə daxil edir. Ona görə də qonşu dövlətlərlə regional səviyyədə düşünülmüş, qarşılıqlı sərfəli, bərabərhüquqlu və dost münasibətləri, eləcə də dünyanın böyük dövlətləri ilə bu cür əməkdaşlıq xarici siyasətimizin, Azərbaycan diplomatiyasının məqsədyönlü vəzifəsidir.

Azərbaycan Respublikası əlverişli coğrafi, geosiyasi, geoiqtisadi, hərbi-geostrateji mövqeyinə; yeritdiyi müstəqil daxili və xarici siyasətinə; zəngin təbii ehtiyatlarına, maddi, mənəvi, əmək və insan resurslarına; Şərq-Qərb alternativ nəqliyyat-kommunikasiya, tranzit və enerji dəhlizlərinin yaradılması sahəsində yürütdüyü transmilli siyasətinə; daxili ictimai-siyasi sabitliyi təmin etməsinə, demokratik dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, bazar iqtisadiyyatı quruculuğu prinsiplərini rəhbər tutmasına; nail olduğu dinamik sosial-iqtisadi inkişafa və gələcək inkişaf potensialına əsasən Böyük Orta Şərqlin ən əhəmiyyətli və perspektivli ölkəsi sayıla bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abbasbəyli A.N. Dünya siyasəti (XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri). Bakı: “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2011, s.584
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik konsepsiyası / Azərbaycan qəzeti, 24 may 2007, №112
3. Azərbaycanın müasir tarixi (1918-2011-ci illər) [http://www.istoriya.az/modern_history.php]
4. “Avropa və Asiya qitələrinin sərhədi Azərbaycandan keçir” mövzusunda elmi konfrans [<http://azertag.az/xeber/819054>]
5. Avropa və Asiya qitələrinin sərhədinin Azərbaycandan keçməsi ilə bağlı təkliflər müvafiq qurumlara göndəriləcək / Xalq qəzeti, 18 dekabr 2014
6. Əliyev Heydər. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət / Azərbaycan qəzeti, 30 dekabr 2000.
7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997, s.612
8. Əliyev Heydər. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət / Azərbaycan qəzeti, 30 dekabr 2000
9. BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı [<http://lib.aliyev-heritage.org/az/7119983.html>]
10. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2011, s.440

11. Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə, Bakı: Təhsil, 2006, s. 400
12. «TRASEKA» Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin rəqabət qabiliyyəti [www.intranslaw.com/jurnal-188.html]
13. Мамедова Г.Н. Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII в.). Баку: Элм, 1989, с.128
14. Метревели Р. Кавказская цивилизация в контексте глобализации. Стокгольм: Издательский дом СА&СС Press, 2009, с. 108
15. Сеидова Г. Азербайджан во взаимоотношениях Сефевидской империи и Русского государство в XVII веке (по русским источникам). Баку: Nurlan, 2007, с.156
16. Azerbaijan's Geopolitical Importance Goes Beyond Oil and Gas [<http://oilprice.com/Geopolitics/Middle-East/Azerbaijans-Geopolitical-Importance-Goes-Beyond-Oil-and-Gas.html>]
17. Klod Salhani: Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyəti [<http://az.trend.az/news/politics/2315360.html>]

UOT 327;930.22

**SON DÖVRLƏRDƏ YAXIN ŞƏRQDƏ BAŞ VERƏN PROSESLƏR
KONTEKSTİNDƏ TÜRKİYƏ VƏ RUSİYA ARASINDAKI
MÜNASİBƏTLƏR**

Gülzar İSMAYIL

*Çanakkale Onsekiz Mart Universiteti,
Beynəlxalq Münasibətlər kafedrasının dosenti,
hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

gulzarismail@com.edu.tr

XÜLASƏ

“Ərəb baharı” ilə Yaxın Şərqdə başlayan inqilablar və rejimlərin dəyişməsi, qlobal güclərin bu proseslərdəki rolu və iştirakı mövcud bölgənin son illərdə dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Yaxın Şərqi ən böhranlı bölgələrindən biri olan Suriyada uzun illərdən bəri davam edən müharibə bir tərəfdən Suriya prezidenti Bəşər Əsədi dəstəkləyən Rusiya və İrani, digər tərəfdən isə Suriya ordusuna qarşı mübarizə aparan qüvvələri müdafiə edən Qərb dövlətlərini qarşı-qarşıya gətirmişdir. Həm coğrafi, həm də tarixi əlaqələri ilə Yaxın Şərqi qonşuluğunda yerləşən Türkiyə, regionda baş verən hadisələrə biganə qala bilməzdi. Suriya cəbhəsində həm Rusiya ordusu, həm də Suriya ilə ən uzun sərhəddə malik olan və oradan gələn milyonlarla qaçqını qəbul edən Türkiyənin silahlı qüvvələri də zaman-zaman hərbi əməliyyatlar həyata keçirmişdir. Son illərdə Türkiyə və Rusiya, Suriyada hərbi əməliyyatların başa çatdırılması və sülhün bərqərar edilməsi istiqamətində fəal əməkdaşlıq edirlər. Araşdırmanın məqsədi Suriyada baş verən hadisələr zəminində Rusiya ilə Türkiyə arasındakı əlaqələri bu dövlətlərin siyasi və iqtisadi maraqları və milli təhlükəsizlik strategiyaları çərçivəsində analiz etməkdir.

Açar sözlər: Yaxın Şərq, Suriyada müharibə, Türkiyə və Rusiya arasındakı münasibətlər.

ORTA DOĞU'DAKI SON GELİŞMELER BAĞLAMINDA TÜRKİYE İLE RUSİYA ARASINDAKİ İLİŞKİLER

ÖZET

“Arap baharları” ile Ortadoğu’da başlayan devrim ve rejim değişiklikleri, küresel aktörlerin bu süreçlerdeki rolü ve katılımı bu bölgeyi son yıllarda dünya gündeminin en çok odaklandığı mekânlardan birine dönüştürmüştür. Ortadoğu gerek jeostratejik konumu ve zengin enerji kaynakları, gerekse de terör boyutlarına varan ve giderek yayılan etnik-milliyetçi, radikal dinci akım ve hareketleri ile dünyanın en önemli bölgelerinden birisidir. Ortadoğu’nun en kritik bölgelerinden biri olan Suriye’de altı yıldan beri devam eden savaş bir taraftan Suriye Devlet Başkanı Başer Esad’ı destekleyen Rusya ve İran’ı, diğer taraftan Suriye ordusuna karşı mücadele eden mühalif güçleri destekleyen Batılı güçleri karşı karşıya getirmiştir. Hem coğrafi, hem de tarihi bağları açısından Ortadoğu’ya yakın olan Türkiye bölgede cereyan eden olaylara kayıtsız kalamamıştır. Türkiye, Kafkasya, Merkezi Asya ve Kuzey Afrika ülkeleri ile ilişkilerinde Batı ile Doğu uygarlıkları arasında birleştirici rolüne vurgu yapmakla lider konumunu sergilemektedir. Suriye cephesinde hem Rusya ordusu, hem de Suriye ile en uzun kara sınırına sahip olan ve bu ülkeden gelen çok sayıda göçmeni barındıran Türkiye silahlı güçleri operasyonlar yürütmektedir. Son dönemde yaşanan olaylar Rusya ve Türkiye’nin Suriye krizinin çözümü arayışlarında yakın olduklarını gösterdi. Her iki ülke Suriye sorununun ülkenin egemenliği ve toprak bütünlüğünün korunması şartıyla çözümlenmesi düşüncesindedir. Suriye krizinde Türkiye’nin temel endişelerinden biri Suriye’nin toprak bütünlüğünün korunmasıdır. Rusya yönetiminin de Suriye konusunda temel amaçlarından birisi budur. Dolayısıyla Suriye’nin geleceğine dair Türkiye ve Rusya’nın bakış açılarındaki tüm farklılıklara rağmen iki ülkenin bu önemli konuda uzlaşması ve işbirliği yürütmesi mümkündür. Çalışmanın amacı, Suriye’de yaşanan olaylar ışığında Türkiye ve Rusya ilişkilerini ele almaktır.

Anahtar kelimeler: Ortadoğu, Suriye savaşı, Türkiye Rusya ilişkiler

RELATIONS BETWEEN TURKEY AND RUSSIA IN THE CONTEXT OF THE LATEST EVENTS IN THE MIDDLE EAST

SUMMARY

Arising from the "Arab Springs" revolutions and change of the existing regimes in the Middle East, the role and involvement of global actors in these processes have transformed the region into one of the most discussed places by the international community. In the six-year, where-as Russian and Iran has supported Syrian President Bashar al-Assad, the Western forces tended to back

the opposition against the Syrian army. Turkey, both in terms of geographical proximity, and due to the historical ties, could not remain aloof from the events in the Middle East. On the Syrian front, both the Russian army and the military forces of Turkey, which has the longest border with Syria and hosted large number of refugees from that country carry out military operations. Recently, Turkey and Russia are actively cooperating to end the war in Syria and to establish a lasting peace. The aim of this study is analyzing Turkish Russian relations through the prism of the Syrian war.

Keywords: Middle East, Syrian war, Turkish Russian relations

Giriş

Sovet İttifaqının və keçmiş Yugoslaviyanın dağılması, ABŞ-ın Yaxın Şərqdə güclənmə siyasətinin genişlənməsi, son illərdə bu regiondakı dövlətlərdə hakimiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Uzun illərdən bəri Suriyada davam edən müharibə qonşu ölkələrin, o cümlədən Türkiyənin də beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyinə güclü təsir göstərmişdir. “Ərəb baharı” olaraq adlandırılan və Yaxın Şərqdə yaşayan xalqların öz ölkələrinin hakimiyyətdə olan rejimlərinə qarşı baş qaldıran etirazları həm bu ölkələrin, həm də digər dövlətlərin xarici siyasətinin formalaşması prosesində dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Mövcud dəyişikliyin başlamasına səbəb olan hadisə, yəni 17 dekabr 2010-cu ildə Tunisdə Muhammed Buazizi adlı 27 yaşındakı satıcının valilik binası önündə çarəsizliklə özünü yandırması, Yaxın Şərqdə bir oyanışa səbəb olmuş və tarixə “Ərəb baharı” olaraq keçmişdir. Tunisdən başlayan və Misirə, Liviyaya, Bəhreynə, Yəmənə sıçrayan oyanış hərəkatı sosial ədalət, bərabərlik və demokratiya uğrunda milyonlarla insanı ayağa qaldıran bir hərəkata çevrilmişdir (1). “Ərəb baharı”nın Suriyaya təsiri nəticəsində isə haqq-ədalət tələbləri ilə başlayan rejim əleyhinə etirazlar nəticə etibarilə vətəndaş müharibəsinə gətirib çıxarmışdır (10, s.39-52). Türkiyə coğrafi olaraq Yaxın Şərqə qonşu olduğuna görə bu bölgədə baş verən hadisələrə laqeyd qala bilməzdi. Türkiyənin Suriya və İraqa uzun bir sərhəddə malik olması onu Yaxın Şərqdə baş verən hadisələrin mərkəzinə çəkən mühüm amildir. Türkiyə bölgədə NATO-nun üzvü olan yeganə dövlətdir. Bu mənada Qərb dünyasının Yaxın Şərqdə yeganə təmsilçisidir. Bundan əlavə, tarixi baxımdan da Türkiyənin Yaxın Şərqlə ortaq bir keçmişi var. Belə ki, Yaxın Şərqlin böyük bir hissəsi bir zamanlar Osmanlı İmperatorluğunun sərhədləri içində olmuşdur. Tarixdə Yaxın Şərqdə siyasi sabitliyi ən uzun müddət (XVI-XIX əsrlərdə, təxminən 400 il) qoruyan güc Osmanlı dövləti olmuşdur (11).

Yaxın Şərq həm geostrateji mövqeyi və zəngin enerji mənbələri, həm də terror aktlarına gətirib çıxaran və get-gedə artan etnik-milliyətçi, radikal dinçi cərəyan və hərəkatları ilə dünyanın ən mühüm bölgələrindən biridir (14, s.271). Yaxın Şərqlin ən böhranlı bölgələrindən biri Suriyadır. Suriya problemi həm regional, həm də qlobal səviyyədə son illərdə həlli hardasa imkansız olan

problemlərdəndir. Altı ildən artıq bir müddətdən bəri Suriyada davam edən müharibə Türkiyəyə də təsir göstərmişdir. Suriyadakı müharibədən qaçan 3 milyondan artıq qaçqın Türkiyəyə sığınmışdır (BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, 2016). Türkiyə hökuməti hərbi əməliyyatların davam etdiyi Suriya ilə sərhədə yaxın bölgələrdə yaşayan vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə hərbi əməliyyatlar həyata keçirmək məcburiyyətində qalmışdır. Avrasiya qitəsinin böyük bir hissəsinə malik olan Rusiya da Yaxın Şərqdə baş verən hadisələrdə fəal rol oynayan aktorlardan biridir. 30 sentyabr 2015-ci ildən etibarən Rusiyanın silahlı qüvvələri Suriya prezidenti Bəşər Əsədin dəvəti ilə Suriyada hərbi əməliyyatlar aparmağa başlamışdır. Rusiya 1990-2000-ci illərdə Yaxın Şərqdə itirdiyi mövqeyini geri qaytarmaq niyyətindədir. Suriyanı dəstəkləyən digər bir dövlət İrandır. Əhalisi əsasən şiə müsəlmanlardan ibarət olan Suriyanı şiə İranın dəstəklənməsi təbii görünməyə də, Rusiyanın Suriya dövlət rəhbərliyi ilə hansı səbəblərdən çox yaxın tərəfdaşlıq əlaqələrini qurduğu maraqlıdır. Bir-birindən coğrafi, siyasi, iqtisadi və mədəniyyət baxımından çox fərqlənən Rusiya ilə Suriyanın arasındakı bu güclü əməkdaşlığın arxasında nə dayanır? Bu əməkdaşlığın arasındakı əlaqələrin tarixinə və indiki maraqlarına daha sonra nəzər salmaqla bu suala cavab tapmağa çalışacağıq. Suriyada davam edən hərbi əməliyyatların başa çatdırılması və ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması şərti ilə sülhün bərqərar edilməsi məsələsində Rusiya və Türkiyə əməkdaşlıq edir. Məqalədə Rusiya və Türkiyə əlaqələrinin keçmişini xronoloji bir şəkildə araşdırmadan daha çox son illərdə davam edən Suriya böhranı əsasında mövcud vəziyyətə toxunulacaqdır. Araşdırmanın birinci hissəsində Yaxın Şərqdə Türkiyənin strateji mövqeyi analiz ediləcək, ikinci hissədə isə Yaxın Şərqi ən problemlə bölgələrindən biri olan Suriya cəbhəsində baş verən hadisələr fonunda Türkiyə və Rusiya əlaqələri araşdırılacaqdır.

1. Türkiyənin Yaxın Şərqdəki Mövqeyi

Türkiyə, Avropa ilə Asiyanın kəsişdiyi, Qara dəniz, Aralıq dənizi, Egey və Mərmərə dənizlərinin əhatə etdiyi, beynəlxalq əhəmiyyətli boğazlara malik olan, strateji cəhətdən çox əlverişli, ancaq eyni zamanda da təlatümlü bir tarixin yaşandığı coğrafiyada yerləşir.

Türkiyəni “geopolitik hədəfə döndərən və ona strateji əhəmiyyət qazandıran bənzərsiz mövqeyi (8, s.41), onu beynəlxalq siyasətin və Yaxın Şərq ilə Avrasiyanın ən mühüm ölkələrindən birinə çevirmişdir. Türkiyə, geostrateji əlverişli mövqeyi ilə yanaşı, NATO-nun üzvü olan yeganə demokratik İslam ölkəsi kimi Mədəniyyətlər İttifaqında oynadığı roluna görə Qərb və İslam dünyası arasında bir körpüdür (3, s.387).

Qafqaz, Orta Asiya və Şimali Afrika ölkələri ilə münasibətlərində Türkiyə Qərb və Şərq mədəniyyətləri arasında birləşdirici rolunu vurğulayaraq lider statusunu nümayiş etdirir. Türkiyənin daxili siyasi gündəmində baş verən dəyişikliklər, yəni Osmanlıçılıq düşüncəsinin yaranması onu regionda lider

mövqeyini gücləndirməyə sövq edən əsas səbəblərdəndir. Şahinin yazdığına görə Huntington bu mövzuda belə demişdir: “İslam dünyasında liderlik rolu oynaya biləcək dövlətlər vardır. Ancaq Türkiyə iqtisadi inkişafı, strateji mövqeyi, özünə güvənən bürokratiyası, ordusu və Qərb-İslam sintezindən yoğrulan mədəniyyəti ilə İslam dünyasına liderlik edə biləcək bənzərsiz bir statusa malikdir. Çünki Türkiyə, işləyən bir demokratiyaya sahib olan yeganə İslam dövlətidir” (20, s.155).

Müasir dövrdə Türkiyənin Böyük Yaxın Şərq regionundakı rolu və mövqeyinin dəyişməsi müşahidə olunur və bunun bir sıra geosiyasi səbəbləri vardır. Yaxın Şərq coğrafiyasında da geopolitik güclərin dəyişdiyini görürük. Bu dəyişikliyin əsas səbəbi Yaxın Şərqdən uzaqda yerləşən dövlətlərin bu coğrafiyaya marağının artmasıdır. İkinci səbəb bəzi bölgə dövlətlərinin öz geosiyasi mövqelərini dəyişdirmək istəməsidir (12, s. 96). Yaxın Şərq bölgəsindən kənarında yerləşən dövlətlərin, xüsusilə ABŞ-ın bölgəyə artan marağının arxasında Birləşmiş Ştatların iqtisadiyyatında baş verən qeyri stabillik və onun təsiri altında dünyada geoiqtisadi vəziyyətin qeyri-sabit səviyyəyə düşməsidir. ABŞ bu vəziyyətdən çıxış yolu axtararaq enerji ehtiyatları ilə zəngin olan Yaxın Şərqdə mövqeyini qorumaq və gücləndirmək məqsədi ilə müxtəlif vasitələrə əl atmış, bölgə dövlətlərində demokratik addımları dəstəkləmək adı altında iqtidarlara qarşı çıxan müxalif qüvvələrə yardım etmişdir. ABŞ-ın bu mövqeyinin Suriyada davam etdiyini görmək mümkündür. Necə ki, terrorist təşkilat olan PKK-nın (Kürdüstan İşçi Partisi, kürd dilində Partiya Karkeren Kurdistan) Suriyadakı qolu olan PYD-yə (tam adı Demokratik Birlik Partisi, kürd dilində Partiya Yekîtiya Demokrat) verdiyi dəstək buna bir sübutdur.

Türkiyə regionda daha müstəqil mövqe tutmağa və bölgədən kənar dövlətlərlə sərbəst əlaqələr qurmağa çalışır. Uzun illərdən bəri neft və təbii qaz ixrac edən dövlətlərə (İran Körfəzi dövlətləri, Orta Asiya ölkələri, Azərbaycan) yeni ölkələr əlavə olunmuşdur (İsrail). Bəzi enerji məhsullarını ixrac edən ölkələrdə (Misir, Liviya) yaranan qeyri stabil siyasi vəziyyət Avropa ölkələrinin onlardan enerji alarkən prioritetlərini yenidən gözdən keçirməyə məcbur edir. Suriyadakı vəziyyət bölgədə mövcud olan əlaqələrin inkişaf etməsinə təsir göstərən amillərdən biridir. Suriya, Qərb dövlətləri ilə Rusiyanın mənafeələrinin qarşı-qarşıya gəldiyi bir ölkədir. Suriyadakı vəziyyət əlbəttə ki, bu ölkə ilə ən uzun sərhəddə malik olan Türkiyəni daha çox maraqlandırır. Bu baxımdan, Türkiyə Yaxın Şərqin formalaşmasında oynadığı roluna görə bu coğrafiyada baş verən hadisələrin mərkəzində yer tutan mühüm aktorlardan biridir. Ənənəvi olaraq beynəlxalq münasibətlərdə Türkiyə hər zaman Qərb və Şərq sivilizasiyaları arasında birləşdirici bir körpü kimi qəbul edilmişdir. Türkiyə, Ərəb dünyası üçün Osmanlı İmperatorluğunun varisi, müsəlman əhalisi olan bir ölkədir.

Türkiyə yerləşdiyi coğrafiyada fəal xarici siyasət həyata keçirir. Ümumiyyətlə Türkiyənin xarici siyasətinin üç istiqamətdən ibarət olduğunu görmək

mümkündür. Birincisi, Türkiyə ilə həmsərhəd olan Yaxın Şərq ölkələridir. İkincisi, Türkiyə ilə qonşu olan bölgələr, yəni Qafqaz, Orta Asiya, Balkan ölkələri, üçüncüsü, uzaq ölkələr, yəni həm keçmişdən bəri əlaqələri olan ABŞ, Avropa İttifaqı, Rusiya və eyni zamanda hələ yeni münasibətlər qurduğu Afrika, Cənubi Amerika, Cənub-Şərqi Asiya ölkələridir (16). Son illərdə Türkiyə Yaxın Şərq ölkələri ilə yaxınlaşma siyasəti həyata keçirir. 2010-2011-ci illərdə Yaxın Şərqdə “Ərəb baharı”nın baş verməsi ilə siyasi vəziyyətin dəyişməsi Türkiyənin xarisi siyasətində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Türkiyənin bölgədə strateji əhəmiyyəti mövzusunə toxunarkən enerji məsələsini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Dünyanın sürətlə inkişaf edən ölkələrindən biri olan Türkiyənin iqtisadiyyatı enerji resurslarından asılı vəziyyətdədir. Türkiyə, enerji mənbələri baxımından yoxsul bir ölkə olsa da, yerləşdiyi coğrafi mövqeyi, yəni enerji mənbələri ilə zəngin olan Azərbaycan, Orta Asiya və İran körfəzi ölkələri ilə Avropa arasında bir körpü rolunu oynaması onu çox əhəmiyyətli tranzit ölkəyə çevirmişdir. Ancaq enerji ixrac edən və istehlak edən ölkələrin arasında yerləşən Türkiyə tranzit ölkə kimi üstünlüklərə sahib olsa da bunun məsuliyyətini də daşıyır. 2000-ci illərdən etibarən Türkiyə, tranzit ölkə və ticarət mərkəzi olmaq məqsədilə qlobal əhəmiyyətli layihələrə çox mühüm töhvələr vermişdir və inkişaf etdirdiyi çoxşaxəli enerji siyasəti ilə Qərb və Şərqi birləşdirən güclü bir bölgə aktyorudur. Bu mənada, Türkiyə həm özünün, həm də yerləşdiyi bölgənin enerji təhlükəsizliyini artırmaq istiqamətində çoxşaxəli enerji diplomatiyasını davam etdirir.

2. Son Zamanlarda Yaxın Şərqdə, Xüsusilə Suriyada Baş Verən Hadisələr Fonunda Türkiyə Rusiya Əlaqələri

Beş yüz illik bir tarixi olan Türkiyə və Rusiya əlaqələri çox zaman tərəfdaşlıq və müttəfiqlik səviyyəsində olmamışdır. Yüz illər boyu Rusiya və Türkiyə arasında Xəzər dənizindən Qara dənizə qədər uzanan geniş ərazilərdə, Qafqazda, Qara dənizdən Aralıq dənizinə çıxış rolunu oynayan boğazlara malik olmaq məqsədi ilə nüfuz mübarizəsi getmişdir (15). 1665-1917-ci illərdə, Çar Rusiyası ilə Osmanlı İmperatorluğu səkkiz böyük sülh müqaviləsi imzalamış və eyni müddət ərzində hər otuz ildən bir müharibə vəziyyətində olmuşdur (17, s.77). Mücadilələrlə keçən bu dövrün əsas səbəblərindən biri, Rusiyanın cənuba doğru genişlənmə siyasətinin Osmanlı İmperatorluğunun mənfəətləri ilə toqquşması olmuşdur. Ancaq “Soyuq müharibə” başa çatdıqdan sonra Türkiyə və Rusiya arasındakı əlaqələrdə mühüm bir dəyişikliyin baş verdiyi müşahidə olunur. Xüsusilə iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməyə başlaması iki ölkə arasında siyasi əlaqələrin də yaranmasına şərait yaratmışdır. “Soyuq müharibə”dən sonrakı dövrdə Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanan ən mühüm müqavilələrdən biri 1994-cü ildə imzalanan “Hərbi Texniki Əməkdaşlıq Müqaviləsi”dir. Bu müqaviləyə görə Türkiyə, Rusiya ilə hərbi əməkdaşlıq sahəsində irəliləməyə nail olan ilk NATO ölkəsi olmuşdur. Müqavilə Türkiyənin terrora qarşı mübarizə məqsədi ilə Rusiyadan hərbi sursat almasını nəzərdə tuturdu (24, s. 9).

İki ölkə arasında xüsusilə enerji sahəsində əməkdaşlığa zəmin hazırlanmış, Qara dənizin altından keçən “Mavi Axın” təbii qaz boru xətti fəaliyyətə başlamış, Rusiyanın dəstəyi ilə Küçükkuyu Atom Enerji Stansiyasının təməli qoyulmuşdur. Hazırkı Rusiya-Türkiyə əlaqələrində iqtisadi amil ikinci plandadır. İki tərəfli əlaqələrin gələcəkdəki inkişafı daha çox siyasi və təhlükəsizlik mövzuları ilə əlaqədardır. Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq zərurəti xüsusilə Suriya probleminə daha bariz bir şəkildə ortaya çıxmışdır.

Suriyanın siyasi stabilliyi və ərazi bütünlüyü Türkiyə üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Türkiyə, Suriya ilə sərhəd bölgələrində yaşayan vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək məcburiyyətindədir. 2016-cı ilin avqust ayından etibarən Türk Ordusunun Suriya torpaqlarında həyata keçirdiyi “Fırat Kalkanı” hərbi əməliyyatı başa çatmışdır. Əməliyyatın məqsədi sərhəd bölgələrində yaşayan əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək, köç problemini həll etmək, 5 min km² ərazinin Türkiyənin təhlükə kimi gördüyü İŞİD, YPG (tam adı türk dilində Halk Koruma Birlikleri, kürd dilində isə Yekıneyen Parastina Gel), PYD kimi silahlı qruplaşmalardan tamamilə təmizlənərək orada təhlükəsiz bir bölgə yaratmaq idi. Daha sonra 20 yanvar 2018-ci ildə Türk ordusu Müstəqil Suriya Ordusu ilə birlikdə Zeytin Dalı Hərəkatı və ya Afrin əməliyyatı adı ilə adlandırılan bir silahlı əməliyyata başladı. Əməliyyatın məqsədi regionda qeyri-stabillik yaradan terrorist qruplaşmalardan təmizləmək, sərhədlərin və sərhədyanı bölgələrdə yaşayan insanların təhlükəsizliyini təmin etmək və vəziyyəti nəzarət altına almaqdan ibarət olmuşdur. Aparılan uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində 26 mart 2018-ci ilə qədər ümummilikdə 332 bölgə Türk Silahlı Qüvvələri və Türkiyənin dəstək verdiyi Müstəqil Suriya Ordusu tərəfindən nəzarət altına alınmışdır (18). Şimali Suriya torpaqlarında əhalisinin əksəriyyətinin kürdlərdən ibarət olan muxtar bir dövlətin yaradılması, terror təşkilatları PKK/PYD/YPG üçün əlverişli bir şəraitin yaranmasına və nəticə etibarilə Türkiyənin cənub şərq bölgələrində yeni münaqişələrin baş verməsinə səbəb ola bilər. Türkiyə, siyasi coğrafiya baxımından mövqeyinin təmin etdiyi strateji üstünlüyü, eyni zamanda ətrafındakı qeyri-sabit ölkələrə görə Yaxın Şərqlə bölünməsi haqqında olan ssenarilərdə çox mühüm bir yer tutur. Türkiyə bölgənin ən mühüm dövlətlərindən biri olduğuna görə xüsusilə Yaxın Şərqlə bağlı hər bir beynəlxalq problemdə və ya hərbi münaqişədə öz strategiyasını müəyyənləşdirmək məcburiyyətindədir.

Suriyada etirazların ilk başladığı gündən etibarən Türkiyə və Rusiyanın Suriyaya münasibəti fərqli olsa da, hər iki tərəfin əsas məqsədi ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması və dövlət müstəqilliyinin mühafizə edilməsidir. Rusiyanın Suriyaya olan münasibətinə nəzər salsaq, Sovet İttifaqının süqutundan əvvəl Suriya SSRİ-nin Yaxın Şərqdə yeganə müttəfiqi olmuşdur. 1960-cı illərdən 90-cı illərin əvvəllərinə qədər Moskvanın Şam rəhbərliyi ilə əlaqələri tərəfdaşlıq əlaqələri səviyyəsində olmuşdur. 1980-ci ildə iki ölkə sülhün təhlükə altında olduğu təqdirdə qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalamışdılar

(24, s.10). 2008-ci ildə Rusiyanın Gürcüstanda həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar zamanı Suriya Rusiyaya dəstək verən bir neçə ölkədən biri olmuşdur (13, s. 29). İki ölkə arasında imzalanan müqavilələrə görə Rusiya, hazırda Suriyanı təkmilləşdirilmiş hərbi texnika və sursatla təchiz edir. Suriyadakı müharibənin sonunda Əsəd rejiminin dəyişmə ehtimalı Rusiyanın Yaxın Şərqdəki ən mühüm müttəfiqlərindən birini itirməsi deməkdir. Rus siyasətçiləri və mütəxəssislərinin fikrincə “Ərəb Baharı”nın həyata keçirilməsinin məqsədi Yaxın Şərq dövlətlərindəki siyasi rejimləri devirməklə radikal İslamçıları və Əl-Qaidənin müttəfiqlərini iqtidara gətirməkdir (23, s.16). Bu mənada Rusiyanın Suriya rəhbərliyini dəstəkləməsi uzun illər ərzində davam edən tərəfdaşlıq əlaqələri ilə yanaşı, həm də dost Bəşər Əsədin əvəzinə siyasəti proqnozlaşdırıla bilməyən mühafizəkar radikal İslamçı bir rejimin gəlməsinə bütün mümkün vasitələrlə mane olmaq zərurətindən yaranmışdır. Türkiyənin Suriya böhranına münasibətinə toxunmadan əvvəl xüsusilə 2002-2010-cu illərdə iki ölkə arasındakı müsbət əlaqələrə baxmaq lazımdır. Bu illərdə Suriya, Türkiyə üçün ərəb dünyasına, Türkiyə də Suriya üçün Qərbə açılan bir qapı hesab olunmuşdur. Bu da iki ölkənin bir çox ortaq mənfəətinin olması ilə izah olunur (2). Sərbəst ticarət müqaviləsinin imzalanması və vizaların ləğv edilməsi ilə iki ölkə bir-biri üçün mühüm iqtisadi bazar rolunu oynamış, Yüksək Səviyyədə Strateji Əməkdaşlıq Şurası yaradılmış, baş nazirlərin və nazirlərin iştirakı ilə ortaq nazirlər şurasının görüşləri təşkil edilmiş, 51 müqavilə və anlaşma imzalanmışdır (10, s.44).

Lakin 2011-ci ilin mart ayında Suriyada etirazların başlaması və Türkiyə ilə Suriyanın bu məsələdə anlaşmazlıqları üzündən əlaqələr pozulmağa başlamışdır. Suriya məsələsində Əsədi dəstəkləyən Rusiya və İran ilə əks mövqə tutan Türkiyə ABŞ-ın yanında olmuşdur. Türkiyə, Rusiyanın Suriyaya dəstəyinə mane olmağa çalışmış və Rusyanı tarazlıqda tutmaq üçün Suriya ilə sərhəddə silahlı qüvvələrini toplamışdır. Daha sonra ordunun sərhəddən kənarında istifadə edilməsi haqqında qərar çıxarılmış, bununla da Suriyanı yolundan döndərmək məqsədi güdülmüşdür. Bunlar vəziyyəti dəyişdirmək məqsədilə atılan addımlar olmuş, ancaq Türkiyə bu cəhdlərində uğur əldə edə bilməmişdir (10, s.50). Rusiya ilə Türkiyəni qarşı-qarşıya qoyan Suriya böhranı dərinləşməyə davam etdiyi bir zamanda, noyabr 2015-ci ildə Türkiyə Silahlı Qüvvələri tərəfindən rus hərbi təyyarəsinin vurulması iki ölkə arasındakı əlaqələrin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu hadisədən sonra Türkiyə, Suriya siyasətində Əsədə qarşı mövqeyini yenidən gözdən keçirmiş və Suriyanın ərazi bütünlüyünü müdafiə edən bir siyasət üstünlük qazanmışdır.

Yuxarıda bəhs edilən fikir ayrılıqlarına baxmayaraq son illərdə baş verən hadisələr Rusiya və Türkiyənin Suriya böhranının həll edilməsi axtarışlarında yaxın olduqlarını göstərdi. Hər iki ölkə Suriya probleminin ölkənin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qorunması şərti ilə müharibənin dayandırılmasını istəyir. Rus təyyarəsinin vurulması nəticəsində pozulan əlaqələr yenidən bərpa edilərək yalnız iqtisadi sahədə deyil, eyni zamanda ümumi siyasi və strateji təhlü-

kəsizlik məsələlərində Türkiyə ilə Rusiyanın mənfəətləri oxşar olduğuna görə inkişaf etməyə başlamışdır.

20 dekabr 2016-cı ildə Türkiyə, Rusiya və İran Xarici İşlər nazirlərinin Moskvada Suriya böhranının həll edilməsi məqsədilə keçirdikləri Zirvə görüşündə etnik mənşə, din və məzhəb fərqi baxmadan Suriyanın müstəqilliyinə, birliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşıldığı və hər üç ölkənin də Suriya probleminin hərbi yollarla həll edilməsinin mümkün olmadığı məsələsində həmfikir olduğu ortaq bəyanat imzalanmışdır. Daha sonra Türkiyə və Rusiyanın təminatı altında Suriyada əldə edilən atəşkəs 29 dekabr 2016-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurası (BMTTS) da hazırlanan atəşkəs anlaşması ilə əlaqədar olaraq Rusiyanın təklif etdiyi layihəni 31 dekabrda yekdilliklə qəbul etmişdir (4).

23-24 yanvar 2017-ci ildə Qazaxıstanın paytaxtı Astanada keçirilən Suriya sülh görüşmələri nəticəsində Rusiya, Türkiyə və İranın qəbul etdiyi ortaq bəyannaməsində qəbul edildi. Üç ölkənin daha öncə qəbul etdiyi Moskva bəyannaməsində olduğu kimi Suriyanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün vurğulandığı Astana bəyannaməsində, Suriyada atəşkəsə nəzarət edilməsi üçün Rusiya, Türkiyə və İranın üçlü mexanizm yaratmaq istədikləri bildirilmişdir. Suriyadakı atəşkəsin son vəziyyətini müzakirə etmək və müharibənin dayandırılması üçün çıxış yolları axtarmaq məqsədi ilə savaşa tərəflərlə BMT, Rusiya, İran və Türkiyədən təmsilçilər Qazaxıstanın paytaxtı Astanada ikinci dəfə 6 fevral 2017-ci il tarixində görüşərək müzakirələr aparmışlar. Suriya böhranının həll edilməsi məqsədilə Astanada 14-15 mart 2017-ci il tarixində keçirilən üçüncü beynəlxalq görüşdə Rusiya, Türkiyə, İran, BMT, ABŞ və Suriya hökumətinin təmsilçiləri iştirak etsələr də, Suriyada gedən müharibədə vuruşan tərəflərdən biri olan müxalifətin təmsilçiləri gəlmədilər. Suriyada davam edən silahlı münaqişə vuruşan tərəflərin görüşərək sülhün təmin edilməsi məsələsində razılığa gələ bilməməsi müharibənin yaxın müddətdə başa çatacağına ümidləri azaldır. Necə ki, 4 aprel 2017-ci il tarixində Suriyanın İdlib şəhərindən cənubda yerləşən Xan Şeyhun bölgəsində kimyəvi silahdan istifadə edilməsi nəticəsində 58 nəfər, o cümlədən 11 uşaq həlak olmuşdur. ABŞ, bu hücumlarda Əsəd rejimini günahlandırmışdır. İdlibə hücumdan sonra Türkiyənin prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Rusiya prezidenti Vladimir Putinlə telefonda danışaraq bu hücumun “Aстана sülh prosesini təhlükə altına aldığını” bildirmişdir (5). ABŞ Dəniz Qüvvələri, Suriya hökumətinin İdlibdə kimyəvi silahdan istifadə etməsi haqqında irəli sürdüyü iddialarından sonra 07 aprel 2017-ci il tarixində Əl Şayrak hava bazasına raket hücumunu həyata keçirdi. ABŞ prezidenti Donald Tramp raket hücumunun 5 aprel 2017-ci ildə Suriyanın Xan Şeyhun qəsəbəsində kimyəvi əsəb gazından istifadə edilməsinə qarşı bir cavab kimi həyata keçirildiyini bildirdi (6).

Türkiyə, Rusiya və İran, Suriyadakı siyasi böhrana müxtəlif istiqamətlərdən yanaşsalar da bu ölkədəki silahlı münaqişənin başa çatması üçün 2017-

ci ilin yanvar ayından etibarən müntəzəm şəkildə çalışırlar. Bu müddət ərzində Astana sülh danışıqları prosesində 8 ortaq görüş və Soçi, İstanbul, Ankarada müxtəlif tarixlərdə zirvə görüşmələri həyata keçirilmişdir (9). Ancaq bütün bu səylərə baxmayaraq, Suriyada uzun illərdən bəri davam edən müharibəni dayandırmaq və sülhü təmin etmək üçün edilən cəhdlər hələ ki, gözlənilən nəticə verməmişdir. Çünki Yaxın Şərqi ən böyük və uzun sürən bu böhranın aradan qaldırılması ancak bəlli dövlətlərin deyil, bütün beynəlxalq birliyin məqsədyönlü səylərindən asılıdır. Suriyadakı müharibə artıq uzun zamandan bəridir ancaq Yaxın Şərqi problemi deyil. Lakin bu böhran həll edilməyənə qədər Yaxın Şərqdən kənarında yerləşən dövlətləri də qarşı-qarşıya gətirərək və daha da təhlükəli səviyyəyə çataraq global bir problemə çevrilmə təhlükəsi daşıyır.

Nəticə. Yaxın Şərqi yeni dünya sistemində bir sıra dövlətlərin (ABŞ, Rusiya, Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı) bölgədə liderlik arzusunda olduğu və global aktyorların mənfəətlərinin toqquşduğu bir məkandır. Təhlükəsizlik baxımından Yaxın Şərqi yüksək gərginlik və münaqişələrin baş verdiyi, eyni zamanda da müharibə və qeyri-stabilliyin aradan qaldırılmasında effektiv ola biləcək beynəlxalq əməkdaşlıq sisteminin olmadığı bir bölgədir. Bölgə dövlətləri arasında əməkdaşlığa əsaslanan belə bir problemin həlli sisteminin yaradılması istiqamətində edilən cəhdlər də uğurlu nəticələr verməmişdir. Bölgəyə Qərb təhlükəsizlik modelini yerləşdirmə cəhdlərinə baxmayaraq Yaxın Şərqi, bölgədən kənarında yerləşən dövlətlərin “sərt güc” tətbiq edərək müdaxilə etdikləri bir coğrafiya olaraq qalır. Bunun ən bariz nümunəsi Suriyada davam edən müharibədir. Türkiyə bu müharibədən ən çox zərər çəkən ölkələrdən biridir. Suriya ilə sərhəd bölgələrində yaşayan vətəndaşların təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Türkiyə silahlı qüvvələri müxtəlif zamanlarda orada hərbi əməliyyatlar həyata keçirmişdir. Suriyaya fəal silahlı müdaxilə edən Rusiyanın arqumenti isə Suriya rəhbərliyi ilə uzun illər boyu davam edən tərəfdaşlıq əlaqələridir.

Suriya böhranında Türkiyənin əsas narahatlıqlarından biri Suriyanın ərazi bütünlüyünün qorunmasıdır. Rusiya rəhbərliyinin də Suriya məsələsində əsas məqsədlərindən biri budur. Yəni Suriyanın gələcəyi haqqında Türkiyə ilə Rusiyanın mövqeləri arasındakı fərqlərə baxmayaraq iki ölkənin bu mühüm məsələdə uzlaşması və əməkdaşlıq etməsi mümkündür. Türkiyə və Rusiya Suriyada müharibənin tezliklə başa çatdırılması və sülhün təmin edilməsi istiqamətində bütün səylərini birləşdirməlidir. Bu mühüm məqsədə nail olduqdan sonra bu iki ölkə uzun sürən müharibənin nəticəsində infrastruktur və iqtisadi baxımdan dərin bir tənəzzül içində olan Suriyanın yenidən inşasında iştirak edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Achcar, G.; Matta, N. (2015), “What Happened to the Arab Spring?”, Jacobin, USA, December.
2. Altunışık, Meliha (2010), “Suriye Türkiye İlişkileri Üzerine Röportaj”. Dış Politika Enstitüsü.
3. Balcı, A.; Miş, N. (2008), “Turkey's Role in the Alliance of Civilizations: A New Perspective in Turkish Foreign Policy”, Turkish Studies, Vol. 9, No. 3, p. 387-406.
4. BBC, (2017), Suriye görüşmeleri: Muhalifler Astana hazırlıklarını boykot edeceklerini açıkladı, <http://www.bbc.com/turkce/38492843>,
5. BBC, (2017), Birleşmiş Milletler Suriye’de “kimyasal saldırı” iddiası üzerine toplanıyor, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39499304>,
6. BBC, (2017), ABD, Suriye’de bir hava üssünü Tomahawk füzeleriyle vurdu, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39523896>,
7. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği (2016), <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>.
8. Brzezinski, Zbigniew (1997), The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives, New York, Basic Books.
9. CNN, (2018), Ankarada Türkiye, Rusya ve Suriye zirvesi sona erdi, <https://www.cnn.com/dunya/ankarada-turkiye-rusya-iran-zirvesi-basladi>.
10. Çağlar, Barış (2012), “Türkiye’nin Suriye Politikası: Yeni-Klasik Realist Bir Bakış”, Ortadoğu Analiz, Kasım, Cilt: 4, sayı: 47, s.39-52
11. Ersin, Nihat (2003), Ortadoğu Savaşları’nın Perde Arkası, İstanbul, Gündem Yayınları.
12. Mikheeva, Natalia (2014), The Prospects of Turkey as a Regional Leader in the Transformation of the Great Middle East. Turkey: New Realities in Internal Politics and Participate in the Regional Geopolitical Processes, Moscow, MGIMO
13. Özdal, H.; Özertem H.S.; Has, K.; Demirtepe, T.M. (2013), Türkiye-Rusya İlişkileri, Rekabette Çok Yönlü İşbirliğine, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, UŞAK Avrasya Araştırmaları Merkezi, UŞAK Rapor N 13-06.
14. Öztekin, Güner (2008), Türkiye’nin Vizyonu: Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri Türkiye – Ortadoğu İlişkileri, İstanbul, Bilgesam Yayınları.
15. Orloff, Alexander (2013), Russian-Turkish Relations: Difficult move forward. Russian-Turkish relations: 2002-2012 years, Moscow, MGIMO.

16. Rukomeda, Roman (2013), Turkish Foreign Police: View from Inside. <https://www.unian.net/common/825493-vneshnyaya-politika-turtsii-vzglyad-iznutri.html>
17. Sander, Oral (1998), Türkiye'nin Dış Politikası, Ankara, Imge Yayınları.
18. Suiçmez, Mahmut Nedim (2018), Afrin operasyonu bitti, yeni hedef PKK'yı bitirmek, Stratejik Ortak.
19. <https://www.stratejikortak.com/2018/03/afrin-operasyonu-bitti-yeni-hedef-pkkyi-bitirmek.html>
20. Şahin, Abdullah (2004), Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye, İstanbul, Truva Yayınları.
21. TASS Bilgi Ajansı (2017),
22. <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4098760>
23. Trenin, Dmitri (2013), Russia and Crisis in Syria, Karnegi, Moscow.
24. Ulchenko, Natalia and Shlikov, Pavel (2014). The Dynamics of Russian-Turkish Relations in the Conditions of Growing Global Instability, (ed. V. Naumkin), Moscow, Russian Academy of Sciences Institute of Eastern Studies.

UOT 342-34

İNFORMASIYA SIYASƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ KİV-in ROLU

Xalid Qüdrət oğlu NİYAZOV

*siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Hüquq və İnsan Haqları
İnstitutunun şöbə müdiri*

xalid-555@mail.ru

XÜLASƏ

KİV informasiya mübadiləsini reallaşdırmaqla yanaşı, informasiya siyasətinin formalaşdırılıb həyata keçirilməsində də mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət informasiya siyasətinin əsas hədəflərindən biri də İKT-nin KİV-ə tətbiqi və dünya standartlarına uyğun inkişaf etdirilməsidir.

Media bir tərəfdən cəmiyyətin siyasi sistemini möhkəmləndirə, inkişaf etdirə, digər tərəfdən onu deformasiyaya uğrada, cəmiyyətə mənfi təsir edə bilər. Demokratik cəmiyyətlərdə media hakimiyyət və xalq arasında münasibətlərin ahəngdarlığını təmin edən əsas vasitəyə çevrilmişdir.

Dövlət informasiya siyasətində təşəbbüskarlıq, rasionallaşma və humanitar funksiyalar KİV vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət və KİV vacib politoloji institut və siyasi kommunikasiyanın əsas aktorları qismində cəmiyyətdəki siyasi prosesin mühüm iştirakçılarıdır.

Açar sözlər: dövlət informasiya siyasəti, informasiya cəmiyyəti, informasiya məkanı, siyasi sistem, sosial idarəetmə, informasiya qarşılıqlığı, informasiya siyasətinin funksiyaları

THE ROLE OF THE MEDIA IN IMPLEMENTING THE INFORMATION POLICY

SUMMARY

Mass media realize not only the process of information exchange, but also play a special role in the formation and implementation of the information policy.

One of the main objectives of the state information policy of the Republic of Azerbaijan is the use of modern ICT in the activities of the media and bringing their level of world standards.

It is generally known that on the one hand, the media can strengthen and develop the political system of society, and on the other hand subject it to deformation, to have a negative impact on society. In democratic societies, media have become a key tool for ensuring coherence between government and society.

Initiative, humanitarian and rational functions of the state information policy are also realized through the mass media.

The state and the media as the main actors of the political science institute and political communication are important participants in the political process.

Keywords: state information policy, information space, information society, politic system, social management, information confrontation, functions of information policy.

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В РЕАЛИЗАЦИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ

РЕЗЮМЕ

Средства массовой информации реализуют не только процесс обмена информацией, но играют особую роль в формировании и претворении в жизнь информационной политики.

Одной из основных целей государственной информационной политики Азербайджанской Республики является применение современных ИКТ в деятельности СМИ и доведение их уровня до мировых стандартов.

Общеизвестно, что с одной стороны, медиа способны укрепить и развить политическую систему общества, а с другой – подвергнуть ее деформации, оказать негативное влияние на общество. В демократических обществах медиа стали ключевым инструментом обеспечения согласованности между правительством и обществом.

Инициативные, гуманитарные и рациональные функции государственной информационной политики также реализуются посредством средств массовой информации.

Государство и СМИ в качестве основных акторов политологического института и политической коммуникации являются важными участниками политического процесса.

Ключевые слова: государственная информационная политика, информационное общество, информационное пространство, политическая

система, социальное управление, информационное противостояние, функции информационной политики.

Giriş. Müasir qloballaşma dövründə dövlət cəmiyyətin maraqları naminə ardıcıl informasiya siyasəti yürüdür. Dövlət informasiya siyasəti şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin balanslaşdırılmış maraqlarının məcmusunu müəyyənləşdirən informasiya sferasında milli maraqların müdafiəsini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilir. İnformasiya siyasətinin formalaşmasında KİV müstəsna rola malikdir.

XXI əsrdə bəşəriyyət yeni sivilizasiya mərhələsinə – informasiya cəmiyyəti dövrünə qədəm qoymuşdur. İnformasiya cəmiyyətində informasiya həyati əhəmiyyətli məsələyə, insanların, solumun və bütövlükdə bəşəriyyətin şüurundakı obyektiv prosesi əks etdirən, saxlayan KİV isə onu bütün dünyaya yayan vasitəyə çevrilmişdir.

İnformasiya cəmiyyəti xalqların, ölkələrin bütöv informasiya məkanında birləşməsi üçün şərait yaradır. Müasir texnologiyanın imkanları sayəsində informasiyalaşma sivilizasiyanın inkişafına təkan verən amil kimi çıxış edir. KİV yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sayəsində ictimai həyatın hər hansı sahəsinə aid informasiyanı dünyanın hər bir nöqtəsinə çatdırma bilər. “Mətbuat ictimai həyatın çox mühüm tərkib hissəsidir. İctimai hadisələrin subyektləri öz fəaliyyətlərini ancaq informasiya mübadiləsi sayəsində əlaqələndirə bilərlər. Bu mübadilənin ən əsas formalarından biri isə mətbuatdır” (5, s.5).

KİV təkcə informasiya mübadiləsini deyil, informasiya siyasətini də həyata keçirir. Kütləvi informasiya-kommunikasiya vasitələrinin güclü dövlətlərin və nüfuzlu dairələrin əlində cəmlənməsi nəticəsində onların ictimai rəyə və siyasi təsisatlara təsir imkanları genişlənir. Müasir dövrdə informasiya üstünlüyünün, informasiyalaşmanın kimin inhisarında olmasından çox şey asılıdır. İnformasiyalaşmanın cinayətkar, terrorçu qrupların əlinə keçməsi fəlakətli nəticələrə gətirib çıxara, insanların təhlükəsizliyinə real və ciddi təhdidə çevrilə bilər.

Rus tədqiqatçısı V.V.Panferova “Müasir Rusiyanın informasiya siyasəti” əsərində dövlət informasiya siyasətinin strukturunun iki tərkib hissədən ibarət olduğunu göstərir: 1) texniki-texnoloji; 2) humanitar.

Texniki-texnoloji hissə – cəmiyyətin informasiyalaşması, İKT-nin, rabitə vasitələrinin tətbiqi, güclü informasiya-texnoloji infrastrukturun yaradılmasıdır. Dövlət informasiya siyasətinin humanitar tərkib hissəsi isə informasiyaların keyfiyyət və məzmunu ilə əlaqədardır. İnformasiya siyasətinin məhz bu tərəfi informasiyaların cəmiyyətin sosial-iqtisadi, mənəvi və siyasi proseslərinə bilavasitə təsirinin məzmun və xarakterini müəyyənləşdirir (9, s.61).

Müasir cəmiyyətdə demokratikləşmə və modernləşmə xeyli dərəcədə dövlət hakimiyyətindən, media vasitələrindən, həmçinin, onların arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdən asılıdır. Bu qarşılıqlı əlaqələr cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət

yət kəsb etdiyindən, müxtəlif elm sahələri tərəfindən qeyd edilən məsələ üzrə aparılan araşdırmaların miqyası daim genişlənməkdədir. Bununla bağlı dünya praktikasında müəyyən konseptual yanaşmalar, araşdırmalar mövcuddur və onlar yeni tədqiqatlar hesabına daha da zənginləşirlər. Azərbaycanda da dövlət informasiya siyasəti və onun KİV-də işıqlandırılması formaları, bu institutlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi müstəqillik əldə olunduqdan sonra yüksələn xəttlə inkişaf edir.

Bununla belə, təqdirəlayiq haldır ki, KİV və dövlət arasında qarşılıqlı faydalı münasibətlərin əsası qoyulmuşdur.

Dövlət informasiya siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan müasir KİV informasiya cəmiyyətinə özünəməxsus şəkildə təsir edir. Öz növbəsində informasiya cəmiyyətinin KİV-ə təsiri aşağıdakılarla müəyyənləşdirilir:

- İqtisadiyyatın əmtəə istehsalından xidmətə istiqamətlənməsi. Bu şəraitdə jurnalistika qarşısında tələb bazarın informasiya və kommunikasiya sahələrinin idarə edilməsidir.

- Cəmiyyətin texnoloji və sosial-siyasi strukturlarının əsasları kimi biliklərin əhəmiyyətinin artması bilik yayımını təmin edən ictimai institutlara, yəni qlobal informasiya-kommunikasiya şəbəkələrinə və bu sahədə çalışan mütəxəssislərə ehtiyacı formalaşdırır. Belə olan təqdirdə jurnalistika bilik tədarükçüsü rolunu yerinə yetirir.

- Aparıcı “universitet”lərin (təhsil, elm) ictimai faktorun sistem generasiyası kimi formalaşması. Bu şəraitdə jurnalistika qarşısında tələb jurnalistikanın, sosial təhsil institutlarının məsuliyyət sferasına aktiv şəkildə əlavə edilməsidir. Jurnalistika sahəsində birbaşa interaktivlik, gələcəkdə əhəmiyyətli dərəcədə intellektual mülkiyyətin müdafiəsini təmin edəcək. Bu artıq müəyyən qədər baş verməkdədir (1, s.171).

Azərbaycan Respublikasında dövlət informasiya siyasətinin əsas hədəflərindən biri də İKT-nin KİV-ə tətbiqi və dünya standartlarına uyğun inkişaf etdirilməsidir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda qəzetlərin elektron tipi və ya tipologiyası getdikcə genişlənməkdədir. Bu istiqamətdə ilk addımlar ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində ənənəvi qəzetlərin elektron versiyasının yaradılması olmuşdur. İctimai rəyə təsir edən qəzetlər – “Xalq qəzeti”, “525-ci qəzet”, “Yeni Müsavat”, “Azərbaycan” və digər qəzetlər özlərinin elektron versiyalarını yaratdılar. 1990-cı illərin sonlarından isə elektron qəzetlərin ilk nümunələri meydana çıxdı.

İnformasiya cəmiyyətinin əsas amili olan informasiyanın həqiqiliyi və müasirliyi ictimai həyatın bütün sahələrinin inkişafına, informasiya siyasətinin gerçəkləşməsinə səbəb olur. Müasir informasiya idarəetmədə və qərar qəbulətmədə zəruri amilə çevrilmişdir. Professor C.Məmmədlinin yazdığı kimi: “Özünün inkişafı tarixində bir sıra inqilabi sıçrayışlar yaşayan, qəzet istehsalı, tirajlama texnikasının yaranması, daha sonra radio və televiziya möcüzələri və nəhayət, bu gün “On-line” anlayışı ilə ifadə edilən internet möcüzəsi ilə bəşəriyyətə

tarixi məqamlar yaşadan jurnalistika dünya informasiya sistemi adlanan internetlə bağlı özünün yeni dövrə, yeni eraya keçid mərhələsini yaşayır” (6, s.60).

Demokratik ənənələrin ümumdünya prosesinə çevrildiyi bir şəraitdə insanın siyasi, iqtisadi, sosial, hüquqları ilə yanaşı, informasiya hüququnun ciddi müdafiəsi zərurətə çevrilmişdir. Müasir informasiya cəmiyyətində, global sosial inqilabın, informasiya texnologiyasının inkişafı dövründə informasiya mübadiləsi nə zaman, nə məkan, nə də siyasi hədd tanıyır. Belə bir şəraitdə cəmiyyətdəki müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət təsisatları, o cümlədən, KİV öz informasiya siyasətini yeridir. “Azərbaycanın müasir KİV sistemi xeyli dərəcədə formalaşmış və dünya təcrübəsinə inteqrasiya etmişdir. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə beynəlxalq aləmdə – müxtəlif ölkələrin işlək lüğət tərkibinə düşmüş "yeni jurnalistika", "yeni dönmə jurnalistikası", "yeni media", "mediologiya" və s. kimi anlayışlar Azərbaycan gerçəkliyi üçün də adıləşmişdir. Respublikamızın müstəqillik əldə etməsi və bununla da bazar münasibətlərinə keçməsi bütün sahələrdə olduğu kimi, jurnalistikada da özəl sektorun meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Bununla da kütləvi informasiya vasitələrinin çoxçeşidli tipoloji strukturu formalaşmışdır. Eyni zamanda, hər tip KİV faktının özünəməxsus informasiya siyasəti ortaya çıxmışdır” (8, s.180).

Bu gün ölkənin media güzərgahında yeritdiyi fərqli informasiya siyasətinə, elektoratının palitrasına görə fərqlənən mətbuat düşərgələşərək iqtidar, müxalifət və nisbətən müstəqil mətbuata ayrılıb. İqtidar KİV-i dedikdə "Xalq qəzeti", "Azərbaycan", "Respublika", “Yeni Azərbaycan”, “Kaspi”, "Səs", "İki sahil" və s., müxalifət KİV-i dedikdə fəaliyyətini saxlamış “Azadlıq” qəzeti, müstəqil mətbuat dedikdə isə "Yeni Müsavat", "Bizim yol", “Şərq”, “525-ci qəzet”, "Exo", "Bakı xəbər", "Ekspress" və azlıqda qalan digər nəşrlər nəzərdə tutulur. Bu KİV-lərin hər bir qrupunun öz informasiya siyasəti mövcuddur. Həmin qəzetlər qrupunda fəaliyyət göstərən yaradıcı kollektiv hər hansı bir informasiyaya, xəbərə formalaşan informasiya siyasəti nöqtəyi-nəzərindən yanaşır. Məsələn, Azərbaycanın müasir inkişaf tempi iqtidar qəzetlərində obyektiv təqdim olunduğu halda, müxalifətyönlü qəzetlərdə mütləq nöqsanlı cəhətləri ilə verilir. Müstəqil qəzetlər isə mümkün qədər faktı olduğu kimi, şərhəz çatdırmağa çalışırlar. Qəzetlərin informasiyaya bu fərqli cəhətlərini nəzərdə tutan ulu öndər Heydər Əliyev müstəqil KİV-nə daha çox önəm verməyi vacib sayırdı (4, s.495).

Prezident İlham Əliyevin bu fikirləri də xüsusi maraq doğurmaya bilməz: “Azərbaycanda sözün əsil mənasında, müstəqil mətbuata, KİV-lərə böyük ehtiyac vardır... Əminəm ki, normal, hüquqi, demokratik dövlətin qurulması işində müstəqil KİV-lərin çox böyük əhəmiyyəti var və bu əhəmiyyət getdikcə artır” (2, s.52-53).

İqtidaryönlü mətbuat orqanları müxtəlif dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən təsis edilmişlər. Belə KİV-lər dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı onların mövqeyini ifadə edən informasiyalar yayırlar. Özəl, xüsusi KİV cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin, sosial qüvvələrinin və korporativ strukturların ma-

raqlarını təmsil edir. Bundan başqa müstəqil və ictimai KİV mövcuddur. İctimai KİV və yaxud dövlət-ictimai, ictimai-hüquqi KİV-i demokratiyanın informasiya təminatı tələblərinə daha uyğun gələn təsisat hesab edirlər.

Media bir tərəfdən cəmiyyətin siyasi sistemini möhkəmləndirir, inkişaf etdirir, digər tərəfdən onu deformasiyaya uğrada, cəmiyyətə mənfi təsir edə bilər. Demokratik cəmiyyətlərdə media hakimiyyət və xalq arasında münasibətlərin ahəngdarlığını təmin edən əsas vasitəyə çevrilmişdir. KİV müxtəlif təsisatları təmsil etdiyindən, bəzən onun dövlətin və cəmiyyət maraqlarını ifadə edə bilməməsi hallarına da rast gəlmək mümkündür.

KİV siyasi sistemin təsisatı, sosial idarəetmənin subyekti, dövlətin siyasi institutu kimi çıxış edir. Bu seqmentin cəmiyyətə, insanların şüuruna, siyasi proseslərə təsiri bəzən elə bir səviyyəyə çatır ki, analitikləri "mediokratiya" (KİV hakimiyyəti) dövrünün başladığını söyləməyə sövq edir. Media gerçəkliyi yalnız əks etdirib şərh etmir, onu öz qaydalarına və maraqlarına uyğun müəyyən edir. Bu mənada, bəzi tədqiqatçılar KİV-in cəmiyyətə humanist təsirindən, digərləri isə mədəniyyətə və insanlara dağıdıcı təsirdən bəhs edirlər. KİV-in cəmiyyətə ziddiyyətli təsirinin qarşısını dövlət ala bilər. Totalitar rejimlərdə dövlət nəzarəti zorakılığa əsaslanır. Liberal ideologiya və demokratik prinsiplərə əsaslanan dövlətlərdə isə maraqların ahəngdarlığından, dövlətin özünün və KİV-nin fəaliyyətinin qarşılıqlı nəzarətindən söhbət gedir. KİV demokratiyanın amili kimi formalaşır.

Müasir dövrdə informasiyanın strateji əhəmiyyətinə görə insan və cəmiyyət həyatında əlahiddə mövqelərə sahiblənməsi, ilk növbədə, XX əsrin ortalarından etibarən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə start götürmüş təkamül prosesləri ilə şərtlənir. Xüsusən də elektron kütləvi informasiya vasitələrinin, habelə qısa zamanda hiperinformasiya məkanına çevrilmiş internetin kosmik inkişaf tempi informasiyanın təkcə ictimai münasibətlər sistemində deyil, ümumən sosial-iqtisadi həyatın ən müxtəlif sahələrində – biznesdə, beynəlxalq iqtisadi və siyasi əlaqələrdə, elm və təhsildə, qlobal təhlükəsizlik məsələlərində rolunu görünməmiş dərəcədə gücləndirmiş, informasiyalı cəmiyyətə sürətli keçid prosesini təmin etmişdir.

Bu gün informasiya qiymətli əmtəə olmaqdan savayı, həm də bəşər sivilizasiyasının tarixən can atdığı demokratiya və vətəndaş cəmiyyəti kimi idealların inkişafına zəmin yaradır. Hər bir cəmiyyətdə sərbəst düşüncə tərzinin, şəffaflığın, siyasi plüralizmin, insan hüquq və azadlıqlarının, tolerantlığın mühüm amili kimi çıxış edir. Açıq, demokratik, şəffaf və sivil idarəetmə sisteminin yaradılması, ilk növbədə, cəmiyyətin azad, obyektiv, qərəzsiz informasiya almaq tələbatının ödənməsindən – hər bir fərdin söz, fikir, düşüncə və vicdan azadlıqlarının maksimum səviyyədə təminatından keçir. Bu hüquq və azadlıqlar açıq cəmiyyətin qurulmasını, siyasi plüralizmi şərtləndirməklə, insanların beynəlxalq konvensiyalar və digər normativ-hüquqi aktlarda təsbit edilmiş hüquqlarının etibarlı müdafiəsinə geniş imkanlar açır.

Dövlət informasiya siyasətinin funksiyaları da kifayət qədər çoxşaxəlidir. Onun təhsil funksiyası vətəndaşlarda KİV-dən aldıkları informasiyaları qiymətləndirməyə imkan verən biliklər yaradır. KİV vasitəsilə siyasi təhsil əldə edən, siyasi mədəniyyətini yüksəldən insanlar mürəkkəb, ziddiyyətli informasiya axınından baş çıxarmağa çalışır, onlarda fəal vətəndaş mövqeyi formalaşır. Siyasi mədəniyyəti yüksək olan insan dövlətçiliyin, sabitliyin möhkəmlənməsində əlindən gələni əsirgəmir, antihumanist ideya və metodların qarşısını alır. KİV siyasi maarifçilik fəaliyyəti ilə ölkədə bütün maraqlı qüvvələrin birliyini yaradır. İnsanı bütün ömrü boyu müşayiət edən mass-media onun siyasi və sosial informasiyanı qavramasına ciddi təsir edir.

Dövlət informasiya siyasətinin siyasi təhsil funksiyası sosiallaşma funksiyası ilə vəhdət təşkil edir. İnsanları bütün növ dəyər və normaları, o cümlədən siyasi dəyərləri qavramağa sövq edən sosiallaşma onların sosial-siyasi reallığa uyğunlaşmasını da təmin edir. Demokratik cəmiyyətlərdə KİV vasitəsilə ictimai şüurda qanunun aliliyinə, insan hüquqlarına, peşəkar əməyə, ictimai konsensusa hörmət hissləri formalaşır, vətənpərvərlik tərbiyə olunur.

Tənqid və nəzarət funksiyaları yalnız KİV deyil, müxalifət və xüsusi təsisatlar vasitəsilə həyata keçirilir. KİV-in tənqidi daha geniş xarakter alır. Mass-media siyasi liderləri, hakimiyyətin müxtəlif qollarını, dövlət siyasətini, islahatları, hətta özünü də tənqid edə bilər. Dövlət informasiya siyasətinin nəzarət funksiyası ictimai rəyə əsaslanır. Burada KİV nəzarəti daha səmərəli əhəmiyyət kəsb edir. KİV-də əksini tapan mənfi faktlara, tənqidi materiallara təkcə cəmiyyət deyil, hüquq-mühafizə orqanları və dövlət strukturları da reaksiya verir, nöqsanların aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlər görülür. Demokratik cəmiyyətlərdə bəzən müstəqil jurnalist tədqiqatları da aparılır. Nəticədə çap olunan tənqidi məqalələr əsasında parlament komissiyaları yaradılır, mühüm siyasi qərarlar qəbul edilir, hətta cinayət işləri qaldırılır.

Nəzarət funksiyası demokratik inkişaf yoluna qədəm qoymuş, dövlət nəzarət təsisatlarının peşəkarlığın çatışmadığı, müxalifətin yarımleqal fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-dövlət, müxalifət KİV-nin mövcud olduğu cəmiyyətlərdə daha çox kəskin tənqidlər olur. Qeyri-dövlət KİV-in olmadığı cəmiyyətlərdə dövlət mediasının tənqidi minimal həddə olur. Belə cəmiyyətlərdə məmurlar dövlət maraqları adı altında öz maraqlarını həyata keçirirlər. Müstəqil, müxalifət KİV-in mövcud olmadığı yerlərdə dövlət mediası bütöv cəmiyyətin, xalqın maraqlarını tam ifadə edə bilmir.

KİV vasitəsilə həyata keçirilən dövlət informasiya siyasətinin funksiyalarından biri artikulyasiya və inteqrasiya funksiyasıdır. KİV-də müxtəlif ictimai maraqlar açıq-aşkar öz əksini tapır. Dövlət informasiya siyasəti insana nifrəti, milli, dini, irqi, ayrı-seçkiliyi, şovinizmi təbliğ edən qüvvələrdən başqa, hamıya öz rəylərini, ideyalarını, proqramlarını açıq ifadə etməyə imkan yaratmalıdır. Eyni zamanda, dövlət və qeyri-dövlət KİV-i tənqidçi funksiyasını yerinə yetirərkən obyektivliyə və sosial ədalətə söykənməlidir. Bir çox hallarda KİV-in

tənqidi münasibəti sosial ədalətin bərqərar olmasına xidmət edir. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan media məkanında və media təcrübəsində qəzetin tənqidi çıxışından sonra direktiv orqanlar tərəfindən hansısa radikal addımların atılması faktlarına nadir hallarda təsadüf olunur.

KİV və dövlət informasiya siyasəti xarici informasiya-psixoloji təsirlərə, informasiya qarşudurmasına, bir sözlə, informasiya müharibəsinə qarşı mübarizə aparmalı, onlara adekvat münasibət göstərməyi bacarmalıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, XX əsrin sonlarında total müharibənin yeni növü olan "İnformasiya müharibəsi" bəşəriyyətin həyatına daxil olmuşdur. İnformasiya müharibəsinin əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bu müharibədə əsas silah gizli xarakter daşıyan, rəqibin şüuruna yalançı informasiya və təbliğatla təsir etməklə onu dağıtmaq məqsədi güdən informasiyadır.

Tədqiqatçılar göstərir ki, informasiya qarşudurmasını istər beynəlxalq arenada, istərsə də daxildə KİV yaradır. O siyasi maraqlar məkanına daxil olaraq hakimiyyətin diqqət mərkəzində dayanır. Elektron KİV-in meydana gəlməsi ilə insanların şüuruna medianın təsiri daha da artmışdır. Rusiya tədqiqatçısı V.V.Panferova göstərir ki, informasiya inhisarçılığının – yəni KİV-in iri şirkətlərin (media inhisar) hökumətinə keçməsi artıq ümumdünya hadisəsinə çevrilmişdir. XX əsrin sonlarında ictimai həyatın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni sahələri inhisarçı informasiya kapitalının təsiri altına düşmüşdür. Hazırda KİV qlobal və milli qarşılıqlı təsir şəraitində işləyir (7, s. 265).

İnformasiya qarşudurmasına hazır olan hər bir ölkə kompleks tədbirlər həyata keçirməlidir: əhaliyə vaxtında zəruri, tam, obyektiv informasiya verilməli, ictimai rəyin manipulyasiya imkanları aşağı salınmalı, informasiya-analitik fəaliyyət gücləndirilməlidir.

Azərbaycan rəhbərliyi söz və mətbuat azadlığı, fikir plüralizmi, ictimai həyatın ən müxtəlif sferalarına aid olan informasiyaların əlyətərliyini vətəndaşların fundamental hüquqları kimi qiymətləndirərək informasiya siyasəti sahəsindəki münasibətlərin tənzimlənməsinin hüquqi vəsiləsi kimi çıxış edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini həmişə diqqətdə saxlayır. Bu cür münasibətin məntiqi nəticəsidir ki, son illərdə KİV sahəsində aparılan dövlət siyasətinin dəyərləndirilməsində müsbət tendensiya özünü daha qabarıq göstərməyə başlamışdır. Belə bir tendensiya özünü yalnız qanunvericilik "təsərrüfatının" inkişafda olan həyatın tələblərinə uyğun dəyişməsində deyil, kifayət qədər üzdə olan maddi "preferensiyalarda" da ifadə edir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev informasiya qarşudurmasına hazır olmağı tövsiyə edir: "Azərbaycanda müqayisəolunmaz dərəcədə bir xırda məsələ baş verən kimi, dərhal beynəlxalq media orqanlarına çıxarılır. Azərbaycanı elə bil ki, antidemokratik ölkə kimi təqdim etməyə çalışırlar. Bu, bizə qarşı aparılan məqsədyönlü və ədalətsiz mübarizədir. Biz bu mübarizəyə hazırıq və bu mübarizəyə qarşı ancaq öz siyasətimizi, sözün yaxşı mənasında, inadkarlığımızı qoymalıyıq və qoyuruq ki, Azərbaycanın maraqlarını müdafiə edək" (3, s.39).

Dövlət informasiya siyasətində təşəbbüskarlıq, rasionallaşma və humanitar funksiyalar da KİV vasitəsilə həyata keçirilir. Təşəbbüskarlıq funksiyası sayəsində cəmiyyətdə insanlarda dövlət qərarları ilə uzlaşan ictimai rəy formalaşır. Rasionallaşma funksiyası nəticəsində ictimai rəyin köməyi ilə münaqişələr və ziddiyyətlər aradan qaldırılır. KİV ağıl və düşüncələrə təsir edərək informasiya məkanı subyektlərinin qarşılıqlı təsirinin hüquqi əsaslarının inkişafını, KİV-in rasionall modelinin yaradılmasını təmin edir. Dövlət informasiya siyasətinin humanitar funksiyası insan üçün adekvat informasiya, sosiomədəni mühit yaratmaq, öz hüquq və azadlıqlarını reallaşdırmaq, ictimai qaydanı təmin etmək məqsədi güdür. İnformasiya siyasəti və KİV cəmiyyətin mənəvi həyatını inkişaf etdirməlidir.

Dövlətin informasiya siyasəti dedikdə, dövlət orqanlarının informasiya sektorunun inkişafına yönəlmiş tənzimləyici fəaliyyəti başa düşülür. İnformasiya sektoru telekommunikasiya, informasiya sistemlərini və kütləvi informasiya vasitələrini, habelə hər növ (işgüzar, əyləncəli, elmi-tədris, xəbər və sair) informasiyaların yaradılması, mühafizəsi, işlənilməsi, nümayişi, ötürülməsi ilə bağlı istehsalın və münasibətlərin məcmusunu əhatə edir.

Dövlətin informasiya siyasətinin əsas vəzifələrindən biri kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətində şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin maraqlarının tarazlaşdırılmasına yönəlmiş hüquqi, iqtisadi, təşkilati və texnoloji tədbirləri müəyyənləşdirməsidir. Kütləvi informasiya vasitələrinin cəmiyyətin obyektiv məlumatlandırılması funksiyasını səmərəli yerinə yetirməsinə normal şərait yaradılması da bu siyasətin tərkib hissəsidir.

Dövlət orqanlarının fəaliyyəti barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması kütləvi informasiya vasitələrinin mühüm vəzifələrindən hesab olunur. Vətəndaşları iqtisadi islahatların gedişi, sosial məsələlərin həlli, ictimai və şəxsi həyatı tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar haqqında obyektiv informasiya ilə təmin etmək zəruridir. Ona görə də dövlətin informasiya siyasəti ilə ictimai tənzimlənmə arasında tarazlıq yaradılmalı, informasiya cəmiyyəti və plüralizmin inkişafı xətti daha intensiv həyata keçirilməlidir (10).

Nəticə.

- Dövlət və KİV vacib politoloji institut və siyasi kommunikasiyanın əsas aktorları qismində cəmiyyətdəki siyasi prosesin mühüm iştirakçılarıdır. Siyasi sferada KİV və onunla bağlı olan yeni elektron informasiya mənbələri, kompüter texnologiyası, o cümlədən, getdikcə daha çox istifadə olunan internet əhalinin ən geniş təbəqələrinin siyasi prosesdə real iştirakına yol açmaq iqtidarındadır. Bununla KİV həm modernləşmə prosesində fəal şəkildə iştirak edir, eyni zamanda özü də modernləşmənin təsirlərinə məruz qalır.
- Müasir Azərbaycan şəraitində dövlət və KİV arasında qarşılıqlı münasibətlər ideoloji ehkamların aradan qaldırılmasından da keçir ki, bu da son nəticədə həmin əlaqələrin hüquqi müstəviyə sürüşməsinə şərtləndirir

və beləliklə, dəqiq hüquqi əsaslandırma tələb edir. İnformasiya sferasının artan rolu cəmiyyətin formalaşmasında mühüm faktorlardan olaraq fəal şəkildə siyasi, iqtisadi, müdafiə və milli təhlükəsizliyin digər tərkib hissələrinə təsir göstərməkdədir.

- Dövlət informasiya siyasəti həm də KİV vasitəsilə reallaşır və cəmiyyətə mənəvi-siyasi təsir göstərir. Dövlət informasiya siyasətinin əsas istiqamətlərini KİV sahəsində siyasət, medianı tənzimləyən qanunvericilik, KİV-in öz informasiya siyasəti, KİV-dövlət informasiya siyasətinin qarşılıqlı münasibətləri təşkil edir.
- Dövlət informasiya siyasəti ölkənin milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi olan informasiya təhlükəsizliyini; sosial informasiya sistemlərinin, informasiya resurslarının təhlükəsizliyini təmin edir; informasiya-psixoloji təhlükələrə qarşı sipər yaradır, dövlətin, cəmiyyətin vətəndaşların normal fəaliyyəti üçün şərait yaradır;
- Dövlət informasiya siyasəti ənənəvi və yeni medianın yazılı və elektron KİV-nin texnoloji inkişafını təmin edir; İKT-nin KİV-ə tətbiqini, sosial medianın, internetin, bloqların reallaşmasına yardım edir, KİV və hakimiyyətə inamı möhkəmlədir.
- KİV özünün informasiya, tənqidi, nəzarətədiçi, sosiallaşma, rasionallaşma, humanitar funksiyalarını yerinə yetirməklə dövlət informasiya siyasətinin formalaşmasına və gerçəkləşməsinə təsir göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Babayev Z. Yeni media yeni məkanda / Nəsir İmanquliyevin 100-illik yubileyinə həsr olunmuş "Azərbaycan jurnalistikası qloballaşma dövründə: qaynaqlar və perspektivə baxış" Respublika elmi-praktik konfransının materialları (21-22 dekabr 2011). Bakı: Şərq-Qərb, 2011, s. 171
2. Əliyev İ. İqtibaslar və təhlil. Bakı: Azərbaycan, 2006, s.328
3. Əliyev İ. "Mən jurnalistləri vətənpərvərliyə çağırıram". Bakı: "Apostrof" Çap evi, 2010, s. 271
4. Heydər Əliyev və mətbuat. Dörd cildə. II c. Bakı: Nurlar, 2003, s. 640
5. Mehdiyev R. "Mətbuat və demokratiya" kitabına ön söz. Məqalələr toplusu /Buraxılışa məsul: R.Mehdiyev; Tərtib edən və red.: Ə.Həsənov, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1999, s.110
6. Məmmədli C. Jurnalstikanın müasir inkişaf meylləri. Bakı: Elm, 2006, s.374
7. Mustafayeva E. Bloqlar internetdə söz azadlığını ifadə forması kimi / Nəsir İmanquliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "Azərbaycan jurnalistikası qloballaşma dövründə: qaynaqlar və perspektivə baxış"

- Respublika elmi-praktik konfransının materialları (21-22 dekabr 2011). Bakı: Şərq-Qərb, 2011, s.668
8. Niftəliyeva K. Qəzetin informasiya siyasəti və jurnalistin fərdi yaradıcılıq prinsipləri / Nəsir İmanquliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan jurnalistikası qloballaşma dövründə: qaynaqlar və perspektivə baxış” Respublika elmi-praktik konfransının materialları (21-22 dekabr 2011). Bakı: Şərq-Qərb, 2011, s.668
 9. Панферова В. Информационная политика в современной России // Социально-гуманитарные знания, 2005, № 5, с. 53-69.
 10. KİV səmiyyətin aynasıdır // <http://www.sia.az/aznews/social/65887>.

PSIXOLOGİYA**UOT 159.92****PSIXOLOQUN PROFESSİOQRAMMASI****Reyhan İsgəndər qızı ƏHMƏDOVA**

*Qərbi Kaspi Universiteti
Pedaqogika, psixologiya və Hüquq kafedrası
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

reyhan.ahmedova@icloud.com

XÜLASƏ

Məqalədə psixoloq peşəsinin xüsusiyyətləri araşdırılır. Əsas diqqət psixoloq peşəsinə tarixi tələbat, peşənin üstünlükləri, bu peşədə uğurlu fəaliyyət göstərə bilmək üçün şəxsiyyətə zəruri olan bilik və bacarıqlara diqqət yetirilir. Bundan başqa müasir əmək bazarı şəraitində bu peşəni aktuallaşdıran məsələlər təhlil edilir. Psixoloji biliyin tətbiq sahələri diqqət mərkəzində saxlanılır və bu zaman mütəxəssisin daha çox ehtiyac duya biləcəyi şəxsi keyfiyyətlər təqdim edilir.

Açar sözlər: psixoloq, peşə sahəsi, peşə xüsusiyyətləri, peşə şəraiti, psixoloqun bilik və bacarıqları, psixoloqun şəxsi keyfiyyətləri, psixologiyanın tətbiqi sahələri.

ПРОФЕССИОГРАММА ПСИХОЛОГА**РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются особенности профессии психолога. Основное внимание уделяется историческим потребностям в профессии психолога, преимуществам профессии, знаниям и умениям необходимых для успешного деятельности личности в этой профессии. Кроме этого анализируются вопросы актуализирующие профессию в современном рынке труда. Прикладные области психологических знаний находятся в центре внимания и представлены личностные качества специалиста, которые ему могут понадобиться.

Ключевые слова: психолог, области профессии, особенности профессии, условия профессии, знания и умения психолога, прикладные области психологии.

PSYCHOLOGY PROFESSIOGRAM

SUMMARY

The article discusses the features of the profession of psychologist. The focus is on the historical needs of the psychology profession, the benefits of the profession, knowledge and skills necessary for the successful activity of an individual in this profession. In addition, issues that actualize the profession in the modern labor market are analyzed. Applied areas of psychological knowledge are in the focus, personal qualities of a specialist that may be needed are presented.

Keywords: psychologist, profession areas, profession features, profession condition, knowledge and skills of a psychologist, applied areas of psychology.

Psixoloq - dərin tarixi köklərə malik olan, lakin müasir və perspektivli peşə sahəsidir. Yunan dilindən tərcümədə “psixologiya” sözü ruh haqqında elm deməkdir. Ruhun problemləri ilə isə insanlar lap qədimlərdən maraqlanırlar. İnsanın daxili dünyası necə qurulur, onun hərəkətlərinə səbəb olan nədir? Çətin həyat şərtlərinin öhdəsindən gəlmək üçün insana necə kömək etmək olar? Öz yaradıcı potensialını necə açmalı? Qorxulu yuxular, aqressiya, faşizm kimi xüsusiyyətlər necə yaranır və onların öhdəsindən necə gəlmək olar? Çətin yeniyetmə ilə dil tapa bilmək üçün nə etmək lazımdır? Bu və bunun kimi minlərlə suallar bütün zamanlarda bir çox mütəfəkkirləri düşündürmüşdür.

Bütün bunlarla yanaşı elmi psixologiya rəsmən 130 il bundan əvvəl Almaniyada ilk elmi laboratoriyanın açılması ilə yaranmışdır. Bu illər ərzində psixologiyada çoxlu istiqamətlər, elmi məktəblər və yanaşmalar (bihevizizm, psixozanaliz, geştalt-psixologiya, humanistik psixologiya və b.) formalaşmışdır. Zəmanəmizdə elmi psixologiyanın topladığı bilik və təcrübə bir çox sahələrdə öz tətbiqini tapır. Məsələn, ailədə, ünsiyyətdə, təhsildə, təbabətdə, incəsənətdə, siyasətdə, iqtisadiyyatda, erqonomikada, istehsalda və digər sahələrdə bütün bu biliklər müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir.

Psixoloq – psixi prosesləri və psixi fəaliyyətin qanunauyğunluqlarını öyrənən psixologiya elmi sahəsində ali təhsilə malik olan ixtisaslı kadrıdır. Psixoloq peşəsində bir sıra ixtisaslaşmalar fərqləndirilir: sosial, ümumi, kliniki, yaş, əmək psixologiyası və mühəndis psixologiyası, ailə münasibətlərinin psixologiyası, zoopsixologiya və s. Psixoloq kliyentləri ilə peşə seçimi, karyeranın planlaşdırılması, uşaqların təlim və tərbiyəsi, şəxsi inkişaf, ailə problemlərinin həlli kimi məsələlər üzərində işləyir. Təşkilati məsləhət sahəsində isə firmalara,

dövlət təşkilatlarına və xidmətlərinə kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi, kollektivdəki münasibətlər, əlverişli psixoloji mühitin yaradılması məsələlərində xidmət göstərir.

Müasir əmək bazarında psixoloq peşəsinə tələbat böyükdür.

Peşənin üstünlükləri: maraqlı və faydalı peşədir, özünü və yaxınlarını daha yaxşı anlamağa imkan verir, başqa insana həyatında, istənilən fəaliyyətdə daha effektiv olmasına kömək edir.

Peşə onun daşıyıcısının qarşısında davamlı özünüinkişaf zərurəti, emosional yüklənmələr və yüksək mənəvi cavabdehlik kimi bir sıra çətinliklər qoyur.

Psixoloq peşəsi “İnsan – insan” tipli peşələrə aid olmaqla, insanlarla ünsiyyət və qarşılıqlı təsirə yönəlib. Bunun üçün mütəxəssisdən işgüzar əlaqələr yaradıb, inkişaf etdirmək, insanları anlamaq və insanı qarşılıqlı münasibətlərdən baş çıxarmaq qabiliyyəti, fəallıq, ünsiyyətcillik və əlaqə yarada bilmək, inkişaf etmiş nitq qabiliyyətləri və verbal təfəkkür, emosional dayanıqlılıq və liderlik xüsusiyyətləri tələb olunur.

Psixoloq peşəsi evristik peşələr sinfinə aid olmaqla, təhlillə, tədqiqat və sınaqlarla, nəzarət və planlaşdırma ilə, başqa insanların idarə edilməsi ilə, quruculuq və layihələndirmə ilə əlaqədardır. Bu peşə yüksək erudisuya, təfəkkürün orijinallığını, inkişafa meyilliliyi və davamlı öyrənməni tələb edir.

Bu peşə özünəməxsus məzmunla malikdir. Psixoloqun işində başqa insan üçün onu narahat edən psixoloji problemləri həll edə biləcək şəraitin yaradılması əsasdır. Psixoloqun fəaliyyətinin məzmunu çoxplanlıdır, rəngarəng və ixtisaslaşmasından çox asılıdır. Məsələn, təlim müəssisəsində işləyən pedaqoq-psixoloq qruplarda mühazirə və seminar məşğələləri aparır, bu zaman səs tellərinə böyük yük düşür. Onun vəzifəsi dinləyicilərə müəyyən mövzu barədə biliklərin çatdırılmasıdır (2, s.53).

Psixoloji yardım xidməti telefon xəttində çalışan psixoloq təcili psixoloji yardıma ehtiyacı olan anonim kliyentlə məsafədən işləyir. Onun vəzifəsi isə emosional dəstək vermək, suisid riskinin qiymətləndirilməsini aparmaq və onun minimallaşdırılmasından ibarətdir (4, s.86).

Psixodiagnostika ilə məşğul olan psixoloq isə sınıxılanlarla fərdi rejimdə qarşılıqlı münasibətdə olur. O sınıxılanların şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərinin qiymətləndirilməsini söhbət, müşahidə və digər psixoloji metodikaların köməkliliyi ilə gerçəkləşdirir. Onun vəzifəsi bütün informasiyalardan istifadə etməklə sınıxılanın psixoloji xarakteristikasını hazırlamaq, müəyyən proqnoz və nəticələr əldə etməkdir (5, s.126).

Təşkilatda fəaliyyət göstərən heyətin menecer-psixoloqu isə əmək kollektivlərindəki mənəvi-psixoloji iqlimi öyrənir, kadr ehtiyatının formalaşdırılmasında iştirak edir. Onun vəzifələri daha həyəcanlı qrup proseslərini müəyyən etmək və əməkdaşların qarşılıqlı münasibətlərindəki konfliktli, gərgin zonaların yumşaldılması, gənc, təcrübəsiz rəhbərlərin məsləhətlərlə dəstəklənməsi, daha

qabiliyyətli və perspektivli işçilərin inzibati karyera yüksəlişi üçün seçilməsi təşkil edir.

Bütün peşələrdə olduğu kimi psixoloq fəaliyyəti müəyyən iş şəraitində gerçəkləşdirilir. Psixoloq daha çox otaq şəraitində işləyir. Bu xüsusi təchiz olunmuş kabinet, fərdi və qrup formalı iş üçün ofis otağı ola bilər. Hərdən təbiətdə, açıq havada qrup məşqələləri də təşkil edilir. Psixoloqun işi, özündə yaradıcılıq və improvizasiya elementləri daşıyan çox hərəkətli-mobil və yüksək intellektualdır. Yüksək psixoemosional yüklənmələr şəraitində intensiv ünsiyət üstünlük təşkil edir (6, s.67).

Psixoloq əməyinin alətləri ilk növbədə onun özünün daxili vasitələri təşkil edir: onun peşəkar təcrübəsi və bilikləri, yaradıcı-analitik təfəkkürü, empatiya (digər insanın emosional vəziyyətini hiss etmək qabiliyyəti), ifadəli hərəkətləri, mimikası və səsidir. Bütün bunlar başqa insanla etibara əsaslanan əlaqənin yaradılması və məhsuldar qarşılıqlı münasibətlər üçün zəruridir. Psixoloq əməyinin əlavə vasitələrinə texniki cihazlar, kompyuter və diaqnostik metodikalar aiddir. Ən vacib olan vasitə isə mənəvi cavabdehlik hissənin yüksək səviyyədə olmasıdır.

Psixoloqların mütəxəssis kimi uğurlu fəaliyyət göstərə bilməsi üçün qarşısında bilik və bacarıqlarına aid olan tələblər durur. Bunun ilk şərti psixoloq peşəsinin uğurla mənimsənilməsi üçün biologiya, riyaziyyat və xarici dil biliklərinin olması zəruriliyidir. Yüksək ixtisaslı psixoloq isə aşağıdakı sahələrə aid olan biliklərə sahib olmalıdır:

- ümumi psixologiya və psixologiyanın xüsusi istiqamətləri (pedaqoji, sosial, kliniki, hüquq və s.);
- psixodiaqnostikanın əsasları;
- pedaqogika, ictimai və təbiət elmləri;
- şəxsiyyətin qiymətləndirilməsi və korreksiyası metodları;
- öz ixtisaslaşmasına uyğun olaraq müəyyən kateqoriyaya aid olan insanlarla (uşaqlar, pasiyentlər, əmək kollektivinin üzvləri və s.) psixoloji işin əsasları.

İxtisaslı psixoloqun *bacarıqlarına* gəldikdə isə, onları aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

- şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin, xüsusiyyətlərinin və cari psixoemosional vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulan müxtəlif metodikalar ilə işləməyi bacarmaq;
- etibarlı əlaqə yarada bilmək;
- başqasını dinləyib eşidə bilmək;
- işin adekvat proqram və metodlarını hazırlayıb, tətbiq etmək;
- informasiyanı toplayıb, təhlil etmək, nəticələr çıxarmaq, müxtəlif vəziyyətlərdə insanın motiv və davranışlarını anlamaq və proqnozlaşdırmaq;

- norma variantlarını şəxsiyyətin inkişafının patologiyalarından fərqləndirmək (insanın öz həyatına, sağlamlığına və ətrafındakı insanlara qarşı təhlükəsinin qiymətləndirilməsi);
- təlimin, karyeranın, şəxsi inkişafın psixoloji müşayiətinin gerçəkləşdirilməsi;
- insanla özünütəkmilləşdirmək və kliyentdə zəruri olan keyfiyyətlərin formalaşdırılması üçün konstruktiv əks əlaqə qura bilmək;
- mühazirələr, seminarlar, treninqlər keçirmək;
- sirr saxlamaq, konsultasiya etikasına riayət etmək.

Psixoloqun mütəxəssis kimi fərdi xüsusiyyətlərinə də bir sıra tələblər irəli sürülür. Mütəxəssisin psixoloq kimi uğurlu fəaliyyət həyata keçirmək üçün peşəkara vacib olan keyfiyyətlərə malik olmasına ehtiyac vardır. Bunlara aşağıdakıları aid edirlər: humanitar istiqamətli zehniyyət; geniş dünyagörüşü; analitik təfəkkür və informasiya ilə işləməyə xüsusi maraq; xidməti fəaliyyətə xüsusu maraq; ünsiyyət sahəsində işləməyə xüsusi maraq; yaxşı inkişaf etmiş leksik qabiliyyətlər; yaxşı inkişaf etmiş məntiqi qabiliyyətlər; diqqətin cəmlənməsinə qabillik; yüksək emosional dayanıqlılıq.

Psixoloq fəaliyyəti üçün tibbi əks göstərişlər də mövcuddur. Uğurla psixoloq kimi fəaliyyət göstərə bilmək üçün o virusdaşıyıcısı olmamalı, xroniki miqren xəstəsi olmamalı, ürək-damar xəstəliklərindən əziyyət çəkməməli, sinir-psixi xəstəlikləri, hafizə və diqqət proseslərində problemləri olmamalı, görmə, eşitmə və nitq qüsurlarına malik olmamalıdır.

Bəs psixoloq peşəsinə sahib olmaq üçün hansı mərhələləri keçmək lazımdır? Psixoloq peşəsinə insanlarla işləməyə yüksək marağı, aydın nəzərə çarpan altruizmi, empatik qabiliyyətləri, idrak maraqları, inkişaf etmiş mücərrəd-məntiqi təfəkkürü olan gənc insanlar gəlirlər.

Əmək bazarında psixoloq peşəsinə tələbatın böyük olması ilə əlaqədar, bura yetkin və təşəkkül tapmış, qohum ixtisasların ali təhsilli mütəxəssisləri, “həyat üzrə psixoloq olanlar” da üz tuturlar. Məsələn, baza tibbi təhsilinə malik olan, lakin insanın ayrı-ayrı orqanlarını deyil, amma ümumiyyətlə insanı müalicə etmək istəyən həkimlər, qısa müddətli ixtisas təlimi aldıqdan sonra psixoterapevt kimi fəaliyyət göstərirlər.

Psixologiyaya keçmiş jurnalistlər, politoloqlar, filoloqlar, hətta riyaziyyatçılar da üz tuturlar. Bunun üçün onlar ikinci ali təhsil almalıdırlar. Psixoloq peşəsi profil üzrə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrində alınmış ali təhsillə əldə edilir. Mütəxəssislər isə öz biliklərinin səviyyəsini ixtisasartırma kurslarında, seminarlarda, master-klasslarda və treninqlərdə artırma bilirlər.

Psixoloq peşəsinə sahib olanlar aşağıdakı tətbiqi sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. Onlar əhaliyə psixoloji yardım və müxtəlif kateqoriyaya aid əhalinin psixoloji müşayiəti sferalarında fəaliyyət göstərirlər. Bunun üçün müxtəlif müəssisələr və təşkilatlar fəaliyyət göstərir: təlim müəssisələrində (paraktik və pedaqoji fəaliyyət); müəssisələrdə (kadrlar şöbəsində, personala xidmət); elmi-

tədqiqat institutlarında; psixodiagnostik laboratoriyalarda; tibb müəssisələrində (poliklinikalarda, dispanserlərdə, reabilitasiya mərkəzlərində); psixoloji kömək və peşə oriyentasiyası mərkəzlərində; konsalting və treninq şirkətlərində; kadr agentliklərində; tanışıq xidmətlərində; əhalinin məşğuluğu mərkəzlərində; siyasi texnologiyalar sferasında; gömrükdə və hüquq-mühafizə orqanlarında; hərbi təşkilatlarda; nəqliyyat və aviasiya şirkətlərində; uşaq bağçalarında; uşaq evlərində; qocalar evlərində; etibar telefonunda, xilasetmə xidmətində və FHN-nin müvafiq strukturlarında.

Psixoloq sənaye müəssisələrində, tibbi və elmi müəssisələrdə, təlim müəssisələrində, kütləvi informasiya vasitələri sistemində elmi-praktiki, pedaqoji, tədqiqatçılıq, metodoloji və informativ-biblioqrafik fəaliyyət gerçəkləşdirir. Bunun üçün o şəxsiyyətin idarə olunması və inkişafının korreksiyası metodlarını hazırlayır, əmək, təlim fəaliyyətinin, əmək şəraitinin, məişətin və insanların istirahəti proseslərini optimallaşdırmaq üçün tövsiyələr hazırlayır və tətbiq edir, fərdlərin və kollektivlərin müşahidəsini gerçəkləşdirir, anketlər hazırlayır və s. Sosial kollektivlərdə (ailə, istehsalat və s.) psixoloji iqlimin optimallaşdırılması üçün tədqiqatlar aparır və şəxsiyyətin müxtəlif şəraitlərə və həyat rejimlərinə adaptasiyası problemlərini öyrənir. Sosial treninqlə məşğul olur, yetkinlik yaşına çatmayanlarla profilaktik iş aparır. Rəhbərliyin əmək kollektivi ilə psixoloji vəzifələrini həll edir, kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və peşəkar hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi prosesinin mükəmməlləşdirilməsinə vüsət verir, istehsalın yeni vasitə və yollarının tətbiqi üçün tövsiyələr hazırlayır. Kütləvi informasiya orqanlarının fəaliyyətinin effektivliyinin artırılmasına vüsət vermək üçün psixoloji ölçmələr və testləşdirmə aparır.

Psixoloqun karyerasında yüksəlişi üçün aşağıdakı imkanlar açılır. *İxtisaslaşma və yanaşı sahələrin mənimsənilməsi.* Xüsusi ixtisaslaşma ilə baza psixologiya təhsilinə malik olan psixoloq-mütəxəssis zamanla öz kvalifikasiyasını yüksəltməklə daha unikal mütəxəssis ola bilər və seçilmiş istiqamət üzrə yüksəlişə nail ola bilər. Yada bu peşənin çərçivəsində yeni yaxın ixtisaslaşmaları mənimsəməklə, psixoloq-konsultant, psixodiagnost, kouç, biznes-treninqlərin təşkilatçısı, personal üzrə menecer, müəllim, sosial işçi, sığorta agentı və s. işləyə bilər.

Elmi karyera. Yaxşı nəzəri hazırlığa və analitik təfəkkürə malik olan psixoloq, ixtisası üzrə fəaliyyət göstərərək və praktiki təcrübə qazanaraq elmi işçi ola bilər, dərs deyə bilər, elmi və metodiki fəaliyyətlə də məşğul ola bilər. Eyni zamanda qrantlara əsaslanan tədqiqatlar da apara bilər. O aspiranturada təhsilini davam etdirə və nəticədə dissertasiya müdafiə edə bilər.

Karyerasında idarəedici kimi inkişaf. Psixoloq peşəsinə malik olan insanın inzibati karyera yolu zamanla onun peşəkarlar kollektivini idarə etməsini, müəssisənin psixoloji xidmət şöbəsinin rəisi olmasını və ya şirkətin personal üzrə müdür olmasını nəzərdə tutur. Karyeranın bu istiqaməti seçilərkən idarə-

etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, menecer kimi əlavə peşələrin mənimsənilməsi tövsiyyə olunur.

Şəxsi işinin təşkili. Belə karyera istiqaməti müəyyən peşə təcrübəsi və nüfuzuna nail olduqdan sonra, uğurlu praktik psixoloq özü-özünə işləməyə qərar verməsini nəzərdə tutur. Məsələn, o psixoloji məsləhət Mərkəzi təsis edə bilər. Karyeranın bu istiqaməti seçilərkən sahibkarlıq bacarıqlarının, layihə meneceri və sahibkar kimi əlavə peşələrin mənimsənilməsi tövsiyyə edilir.

Psixoloq peşəsinə yaxın bir sıra peşələr mövcuddur: peşə konsultantı, pedaqoq-təşkilatçı, əlavə təhsil pedaqoqu və onlar da zamanla aktualıq qazanan peşələrdəndir.

Ədəbiyyat:

1. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.V. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı: ADPU, 2006, 258 s.
2. Əliyev R.İ. Təhsilə psixoloji xidmətin aktual psixoloji problemləri. "Müasir təhsilin psixoloji problemləri" kitabında. Bakı: Mütərcim, 2012, s. 24-80
3. Əlizadə Ə.Ə. Psixoloji xidmətin üfüqləri // Azərbaycan məktəbi, 2002, №3, s. 84-87
4. Əlizadə Ə.Ə. Tətbiqi psixologiya və məktəb təcrübəsi // ARTPI-nin elmi əsərləri, 2006, № 1, s. 223-233
5. Əmrahlı L.Ş. Psixoloji xidmətin əsasları. Bakı: MBM, 2007, 283 s.
6. Верняева Т.А. Профессионально-личностный портрет психолога // Дис. канд. психол. наук. СПб.: 1997, 200 с.
7. Демченко О.Ю. Когнитивные особенности профессионального самосознания // Екатеринбург: журнал Дискуссия, раздел - Педагогика и психология. 2013, с. 65-78

UOT 159.922.7/8

ORTAOKULLARDA AHLAK VE DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Eldar Əsgər oğlu KƏRİMOV*Ondokuz Mayıs Universitetinin doktorantı**eldarkerimli@gmail.com*

ÖZET

Ahlak və dəyərlər eğitimi, bütün toplumlarda və kültürlerde üzerinde özenle ve ısrarla durulan bir konudur. Ahlak ve değerler eğitiminin gereğine herkes inanmakta, fakat bu eğitimin dayanması gereken psikolojik gelişimin yasalarına pek az uyulmaktadır. Araştırmamız, bir yandan çocuğun ve ergenin gelişim özelliklerini belirtmeye, öte yandan bu özelliklere uygun bir ahlak ve değerler eğitiminin temellerini ortaya koymaya yöneliktir.

Araştırmamızda, ahlak ve değerler arasındaki ilişki, bu iki kavramın psikolojik temelleri ve insan yaşamında önemli bir yere sahip olan ahlak ilkelelerinin öğretme yöntemleri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ayrıca, ahlak ve değer öğretiminde geleneksel yöntemlerle modern yöntemler arasındaki farklılıklar ve bu yöntemlerin bireyler üzerindeki olumlu ya da olumsuz etkileri ortaya konulmuştur. Bundan başka, araştırmamızda çocuk psikolojisi ve ahlak prensiplerinin temelleri hakkında kendi fikirlerini belirten araştırmacıların görüşleri de yer almıştır.

Sonuç olarak günümüzde okullarda ahlak ve değerler eğitiminin çocukların psikolojik durumları göz önünde bulundurularak öğretilmesi ve onların daha sonraki hayatlarında psikolojik etkileri dikkate alınması gerekmektedir. Bu araştırmanın da amacı Ortaokullarda Ahlak ve Değerler Psikolojisi daha derinden araştırılması ve bu konuda yapılmış farklı literatür çalışmalarının incelenerek faydalı bilgilerin ortaya konulması olmuştur.

Anahtar kelimeler: Ahlak, değerler, eğitim, psikoloji, psikoloji gelişim, çocuk, ergen.

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ ƏXLAQ VƏ DƏYƏRLƏR PSIXOLOGİYASI**XÜLASƏ**

Əxlaq və dəyərlərin tədrisi bütün cəmiyyətlərdə və mədəniyyətlərdə üzərində diqqətlə durulan bir məsələdir. Bu məsələnin vacibliyini hər kəs qəbul etsə belə bu tədris işinin əsaslanması lazım olan psixoloji inkişafın qaydalarına çox az riayət edilməkdədir. Tədqiqatımız bir tərəfdən uşaqların və yeniyetmələrin inkişaf xüsusiyyətlərini bildirməyi, digər tərəfdən də bu xüsusiyyətlərə uyğun əxlaq və dəyərlər tədrisinin əsaslarını ortaya qoymağı hədəfləyir.

Tədqiqatımızda əsasən əxlaq və dəyərlər arasındakı münasibət, bu iki anlayışın psixoloji təməlləri və insan həyatında mühüm yerə sahib olan əxlaqi prinsiplərin təlim-tədris metodları haqqında ümumi məlumatlara yer verilmişdir. Bundan başqa əxlaq və dəyərlərin tədrisində ənənəvi metodlarla müasir metodlar arasındakı fərqlər və bu metodların fərdlərə mənfi və ya müsbət təsirləri ortaya qoyulmuşdur. Eyni zamanda tədqiqatımızda uşaq psixologiyası və əxlaq normativlərinin əsasları haqqında öz sözünü demiş tədqiqatçıların fikirlərinə də xüsusi yer verilmişdir.

Nəticə etibarı ilə, bugünkü məktəblərdə əxlaq və dəyərlərin tədrisi uşaqların psixoloji vəziyyəti nəzərə alınaraq tədris edilməli və onların daha sonrakı həyatlarında psixoloji təsirləri nəzərə alınmalıdır. Bu işin məqsədi isə Orta Məktəblərdə Əxlaq və Dəyərlər Psixologiyasını daha dərinlən araşdırmaq və bu mövzuda müxtəlif ədəbiyyatları tədqiq edərək faydalı məlumatlar ortaya qoymaq idi.

Açar sözlər: Əxlaq, dəyərlər, təhsil, psixologiya, psixoloji inkişafı, uşaq, yeniyetmə.

MORALITY AND VALUES PSYCHOLOGY IN SECONDARY SCHOOLS**SUMMARY**

Morality and values teaching is a matter which is of great importance in all cultures and societies. Even though everybody admits the significance of this issue, the rules of psychological development required to be based on during this kind of teaching are very rarely observed. On the one hand, our research aims to define the developmental characteristics of children and adolescents, on the other hand to identify the basics of morality and values teaching according to those characteristics.

Our research mainly focuses on the relationship between morality and values, psychological basics of these two notions and general information about training and education methods that are of great importance in human life. In

addition to it, it examines the differences between traditional and new methods during the education process of morality and values and positive and negative influences that these methods have on individuals. At the same time, the research specifically includes well-known researchers' thoughts about the basics of child psychology and moral norms.

As an outcome of the research, the education of morality and values in present-day schools should be taught taking into account children's psychological state and their psychological impacts on their future lives should also be considered. The goal of this work was to do a thorough research about Morality and Values Psychology in Secondary Schools and bring about useful knowledge investigating different literature on this topic.

Keywords: Morality, values, education, psychology, psychology development, child, adolescent.

GİRİŞ

İnsanın ruhsal yaşantıları ve davranışları ile ilgilenen bir araştırmacının, insani gelişme ve olgunlaşmada ahlak ve değerlerin önemini fark etmemesi düşünülemez. Değerleri göz önünde bulundurmadan insanın gerçek tabiatını anlama imkanı da yoktur. Modern psikoloji bilimi yakın zamanlara kadar değerler konusunda sessiz kalmayı tercih etmiştir. Fakat her alanda baş gösteren insani sorunlara çözüm arayışında değerlerin önemi bir kez daha kendisini kabul ettirmiştir. Son yıllarda gelişme gösteren pozitif psikoloji anlayışı, insanın ne olduğu kadar, ne olması, nasıl yaşaması, mutlu ve olgun bir birey haline gelebilmesi için hangi niteliklere sahip olması gerektiği hususu ile ilgileniyor. Hayat tatmini ve mutluluk, her şeyden önce belli değerlere göre yaşamının bir sonucu olarak anlaşılıyor, kişiliği en iyi tanımlayan özelliklerin başında değerlerin geldiği ifade ediliyor. Mutluluk ve erdem arasındaki çok eski zamanlardan beri biline gelen içsel ilişki, günümüzde yeniden keşfediliyor. (15, s. 11)

Günümüzde okullarda ahlak ve değerler eğitimin çocukların psikolojik durumları göz önünde bulundurularak öğretilmesi ve onların daha sonraki hayatlarında psikolojik etkileri dikkate alınmalıdır. Bu araştırmanın da amacı Ortaokullarda Ahlak ve Değerler Eğitiminin daha derinden araştırılması ve bu konuda yapılmış farklı literatür çalışmalarının incelenerek faydalı bilgilerin ortaya konulmasıdır.

I. AHLAK

Kökeni, Arapça "hulk" kelimesinin çoğulu olan Ahlâk, Türkçede kısaca; "Bir toplum içinde kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları"(20, s. 43) olarak tanımlanmaktadır. Günlük dilde ise ahlâk, kullanıldığı yere göre değişen bazı anlamlar kazanmaktadır. Yaygın olarak, insanların karakter yapılarını (huy) ifade edecek manada kullanılmakta, huy'un iyi olması,

ahlâklı olmayı, kötü olması da, ahlâksızlığı ifade etmektedir. (7, s. 9) Ahlak kavramının, özellikle Ahlak felsefecileri tarafından yapılan detaylı bazı tanımları da bulunmaktadır.

Ahlak, özgürlüğün zorunlu sonucu olduğu için, her nerede özgürlük varsa, orada kaçınılmaz olarak iyi ile kötü arasında seçim yapmak ve buna göre eylemde bulunmak olan ahlak da vardır. Dolayısıyla, tarihsel açıdan bakıldığında, özgür olan ilk insandan beri ahlak iyi ve kötüye ilişkin seçimler, bu seçimlerin dayandığı değerler ve bu değerleri bireysel hayatlarında uygulamaya geçirip toplumsal hayatlarında üstün kılmaya çalışan ve onları yeni kuşaklara aktarmayı görev bilen insanlar hep olmuştur ve olacaktır. (31, s. 13)

II. DEĞER

Değer, bireyin her hangi bir kişi, varlık, olay, durum vb. karşısında ortaya koyduğu duyarlılıklardır. İnsani, ahlaki, kültürel, ruhsal, toplumsal ve evrensel boyutlarda oluşabilen bu duyarlılıkların özümsemesi ve benimsenmesi süreci, değerler psikolojisinin esasını teşkil eder. Sevgi, saygı, cesaret, doğruluk, yardımlaşma, temizlik, nezaket, hoşgörü vb. genel kabul görmüş toplumsal değerlerdir. Sayılan bu değerlerin merkezinde hep insan vardır. İnsan ise, fitrat üzere yaratılmıştır. Değerlerin oluşumu ve kazandırılması “Fitrat Kanunu” na uygun olmalıdır. İnsanın yaratılışı doğallığı ve itidalı gerektirir. Nitekim, Aristo: “Her şey vasat üzeredir”. (2, s. 59) Diyerek bu gerçeğe işaret eder. Değer, insanı değerli kılan, sahip olduğu üstün nitelikler ve sahip olduğu donanımlardır. Sahip olunan değerler bireyin gelecekte kişiliğini, bakış açısını, davranışlarını, hatta hayatını belirleyecek etkenler olduğu için, bireyin belli başlı değerlerin farkına varması, gerekli değerleri kazanması, yeni değerler benimsemesi; bütün bu değerleri kişiliğinin temel taşları haline getirerek davranışa dönüştürmesi gerekir (30, s.17-18). Değerler toplumdan topluma değişiklik gösterebileceği gibi toplumlarca da ortak benimsenebilir, bunun yanında her bireyin farklı değer örüntüleri de olabilir. Hem toplumları hem de bireylerin davranışlarını etkileyen değerler, bireyin bir kültür varlığı olarak kendini gerçekleştirmesinin yanında, kendi varlığını da soruşturması ve bilmesi bakımından da önemlilik gösterir. Bu açıdan, değerlerin hem eylem hem de bilme noktasında insan varoluşunun temeli olduğunu söylemek yerinde olacaktır (17, s. 1).

III. AHLAK VE DEĞERLER ARASINDA İLİŞKİ

Değerler deyince bir bütün olarak ahlaki yargılardan bahsetmeyiz. Değerleri ahlaka ilişkin değerler ve ahlaka ilişkin olmayan değerler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Ahlaka ilişkin değerler zorunluluk bildirir, bize ne yapmamız gerektiğini söyler. Ahlaka ilişkin olmayan değerlerin böyle bir emretme özelliği yoktur. Bunlar daha çok kişisel tercihlerle alakalıdır. Ahlaka ilişkin değerleri de evrensel ve evrensel olmayan şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Evrensel olanlar insanlığın ortak mirasının sonucu olarak kabul edilebilir. Bunlara insan

hakları evrensel beyannamesinin ilkeleri örnek verilebilir. (19, s. 35-55) Değerlerin bu şekilde evrensel hale gelmesi belli bir kültür veya birey tarafından üretilmiş de olsa zamanla genel kabule mazhar olmaları ile alakalıdır. Birey tarafından üretilen değer başkalarına açıldıkça, paylaşıldıkça nesnelleşir. Nesnelleşen değerler insanlık değerlerini yani erdemleri oluştururlar (24, s.81-88).

Birey tarafından iyice içselleştirilen değerler bireyin gelecekte ne şekilde davranmasının beklendiğine dair bizlere yol gösterir. Zira hem bilişsel hem de duygusal yönden iyice içselleştirilen değerler bireyin davranışlarına yön veren, onların devamlılığını ve düzenliliğini sağlayan inanç veya standartlar haline dönüşmüştür. Bu değerler; öğrenme, sosyalleşme ve olgunlaşma gibi faktörlere bağlı olarak değişime açık olsalar da değişime karşı oldukça dirençlidirler. Değerlerin bu özelliği onları karakterle aynı çizgiye taşımaktadır. Bireyin ruhunda iyice kökleşip yerleşen değerler karakter özelliklerine dönüşmektedir ki, bir bütün olarak bireyin karakteri onun kökleşmiş değerlerinin bütünüdür desek yanlış olmaz (19, s. 35-55).

Değerleri davranışı etkileme fonksiyonuna göre sıralamak istersek bir uçta kişinin bilinçli olarak kabul ettiği, içselleştirilmiş, moral açıdan en güçlü değerler bulunur. Bu değerlerin çığnemesi normal kişide suçluluk ve utanma duygusu uyandıracaktır. Din ve ahlaka ilişkin değerler bu tür değerlerdir. Estetik zevk konuları, görgü kuralları gibi daha alt düzeyde zorlayıcılığa sahip değerler ise diğer ucu temsil eder. Birey çoğu zaman bunlara ahlaki bir zorunluluk hissetmeden alışkanlık olarak uyar. Değerlerin davranışı yönlendirme fonksiyonundaki farklılık ikilem durumundaki tercihte ortaya çıkar. Max Schelere göre hayati değerler duygusal değerlerden, ruhsal değerler hayati değerlerden, kutsal değerler ise ruhsal değerlerinden daha üstündür. (1, s.87-91) Değerlerin daha yüksek ya da daha aşağı oluşu süreklilikleri, bölüşülebilirlikleri, tatmin derinliği ve değerlerin mutlaklığı ile ilişkilidir. En aşağı değerler gelip geçici değerlerken en yüksek değerler öncesiz-sonrasız değerlerdir. Bir değer bölünmeden daha fazla kişiye pay sağladığı ölçüde büyük değer olur. Daha derin tatmin edici ve daha az rölatif, daha mutlak değerler daha yüksek değerlerdir. Bu anlamda dini değerleri de içeren manevi değerler en yüksek değerlerdendir. Aynı zamanda bu değerler inanç temelli ve ahiret boyutlu olmaları nedeniyle bireye daha derinden içsel kontrol ve yüreklilik sağlarlar. (5, s. 23-48)

Birey ve toplumun hayatında büyük öneme sahip değerlerin kaynağı insan mıdır, yoksa aşkın bir kaynaktan söz edilebilir mi? Dini düşünceye dayalı bir temellendirme bu soruya mutlak olarak aşkındır cevabını verirken, hümanist yaklaşımlar insandır cevabını verecektir. Gerçekte iki düşünceyi de temsil eden bir yaklaşım daha isabetli görünmektedir. Vahiy insanlık tarihi boyunca insanın anlam inşasına ve değerler dünyasını kurmasına destek olmuş ona rehberlik etmiştir. Bu nedenle değerler aşkın bir mahiyet ima ederler. Aynı zamanda da onlar kendileriyle yaşanan unsurlardır; yaşayan tecrübelerin içinde ve onun tarafından yeniden üretilirler. Değerlerin arka planında kimi zaman ilahi kay-

naklı bir inanç sistemi, bazen de insan ürünü olan dünya görüşü veya hayat felsefesi vardır. (27, s. 52)

Değerlerin kaynağı ile ahlaka ilişkin ve ahlaka ilişkin olmayan değerler üzerine ileri sürülen fikirler bir bütün olarak değerlendirildiğinde kültürel ve sosyolojik bir vakıa olarak ahlak alanıyla ilgili değerlerden toplumca paylaşılan, ilahi kaynağa dayanan ve insan onurunu koruyan değerlerin nesnelleşerek erdemlere dönüştüğü sonucuna varabiliriz. Erdemler belirli durumlara ahlaki olarak iyi karşılık vermeyi sağlayan güvenilir içsel istidatlardır. Erdem kavramında bireyin düşünce, duygu ve davranış boyutlarıyla ahlaki mükemmellik yolunu görürüz. Karakter eğitiminin amacı erdeme dönüşmüş değerleri öğrenciye aktarmaktır. Değerler eğitiminde aktarılan değerler her zaman ahlaka ilişkin olmayabilir. Ancak karakter eğitiminde erdemlere odaklanılır.

Değerler ve eğitimine ihtiyaç ve ilginin giderek arttığı günümüzde değerlerin eğitime konu yapılıp yapılmamasından çok hangi değerlerin, hangi hedef doğrultusunda ve hangi yöntemlerle eğitime konu yapılması gerektiği üzerinde durulmalıdır.

IV. OKUL ÇEVRESİ VE KİŞİLİK

Genel prensip olarak okul ve aile tarzlarının karşılıklı birbirini desteklemesi çocukluk ve gençlik dönemlerinde olumlu kişilik gelişimini sağlar. (10, s.57) Kişilik gelişimi bütün ülkelerin eğitimden beklediği gizli işlevlerden biridir. Eğitimin ve okulun en son amacı karakter oluşumu yani iyi ahlaklı bireyler yetiştirmektir. (18, s.191-192) Mesela, ABD Ohio Eyaleti Eğitim Masası Tüm okullarda çocuklara şu karakterlerin kazandırılması için bir çalışma sürdürmektedir: (1) Merhamet ve şefkat, (2) Nezaket, (3) Hoşgörü, (4) Dürüstlük, (5) Özdenetim, (6) Sebat, (7) Sorumluluk, (8) Öz Kabul, (9) Cesaret, (10) Kişilik bütünlüğü. Okul çocuğun değer sistemine katkıda bulunan aileden sonraki en önemli kurumdur. Gençlerde problemler eğilimleri ortadan kaldırmanın en önemli yolu okullarda verilecek ahlak ve değerler eğitimidir.

Psikologlar tarafından tanımlandığında kişilik kısaca, “bir ferdi karakterize eden, nispeten kalıcı ve ayırt edici duygu, düşünce, motif ve davranışlar modeli”; (4, s.58) “bir ferdi diğerinden ayırt eden ve her an ve her durumda sürekli yenilenen duygu, düşünce ve davranış özelliklerinin örüntüsü” dür. (11, s.58) Ayrıca kişilik, “bir ferdin emsalsizliğini yansıtır. Tutarlı ve sürekli. Kişilik ve onun davranışlardaki yansıması, ferdin içinde mevcut olduğu varsayılan güçler ve eğilimler tarafından belirlenir.” (14, s.72)

İyi bir kişilik gelişimi için ilköğretim çocuklarına yönelik dört hedef aşağıdaki gibidir: (1) Öz güven ve birliktelik fikrinin inşa edilmesi (2) İşbirliği ve başkalarına yardımın öğrenilmesi (3). Ahlaki seçimler yapabilmek (4) Karar verme sürecine katılmak. Bütün bunlar çocukta olumlu şahsiyet gelişimini sağlayacaktır. Okulun önemli bir boyutu olarak sınıf ortamı çocuğun benlik anlayışına, okula adaptasyonuna ve sosyal ilişkilerine olduğu kadar ahlaki gelişim ve

cinsiyet rolü öğrenimine de etki eder. Kohlberg, okul yapısının çocukların karar alma ve yürütme sürecine katılabilecekleri doğrultuda demokratikleşmesinin çocukların demokrasi prensiplerini öğrenerek paralel uygulama yapmalarına neden olacağını, bunun da ahlak eğitiminin temel prensibi olduğunu söyler (6, s.113).

Öğrenciler için özellikle küçük yaşlarda en büyük örnek öğretmendir. Onun şahsiyetinin talebenin düşünce yapısında ve kişiliğinin şekillenmesinde büyük bir etkisi ve önemi vardır. Öğretmen bilgili, kültürlü olduğu kadar iyi bir karakter ve yüce bir şahsiyet sahibi olmalıdır. Öğretmenler otoriter olduğu zaman çocukların içe kapanma davranışı gösterdikleri ve serbest zaman faaliyetlerinde de ilgisiz ve sorumsuz oldukları saptanmıştır. Demokratik sınıf ortamında ise bunun tam tersi gerçekleşmektedir. Buradaki öğrenci dayanışması sorumluluk bilincini çoğaltmaktadır. Daha otoriter öğretmenlerin öğrencilerinin kopya çekme alışkanlıklarının yüksek olduğu da yapılan araştırmalarda saptanmıştır (9, s.159).

Dini okulların dini kişilik üzerindeki etkileri incelenecek olursa literatürde farklı sonuçlara rastlanmaktadır. Johnstone ve Erickson dini bilgilenmenin ötesinde bu tür okulların dindarlık üzerinde bir etkisi olmadığını ileri sürerler. Onlara göre, dini okullara giden öğrencilerin dini bilgileri diğer devlet okullarındakilerden daha fazla olabilir. Ancak, ailelerin etkileri istatistiksel olarak belirlendiğinde kişisel dini inanç ve davranışlardaki farklılık çok az bir düzeydedir. Bu iki araştırmacıya göre dindarlıktaki farklılık sadece dini okullara çocuklarını gönderen ailelerin yüksek dindarlığı ile açıklanabilir. Dindar olan aileler çocuklarını dini okullara gönderme temayülü taşımaktadırlar. Eğer dindar aileler çocuklarını bu tip okullara gönderiyorlarsa çocuklarının dindarlıklarının neye atfedileceği problemi doğmaktadır. Ama bunu aileye atfetmek daha mantıklı gözükmektedir. Diğer taraftan unutmamak gerekir ki bu tip okullar ailelerin işlerini kolaylaştırmaktadır (25, s.85-88).

Yahudi ve Katolik okullarında yapılan başka araştırmalar ise okulun dindarlık üzerindeki katkısının ailenin katkısının üstünde ve ötesinde olduğunu ortaya koymaktadır (25, s.87). Almanyadaki Türk öğrenciler üzerinde yapılan bir araştırmada da öğretmenlerin, din derslerinin öğrencilerin uyumlu ve güzel davranışlar kazanmasında faydalı olduğunu söyledikleri belirtilmektedir (3, s.208).

V. PSİKOLOJİ VE AHLAK

Psikoloji "insan davranışlarının ilmi" diye tarif edilince ahlâk onun araştırma sahalarından biri oluyor. Ahlâk, Sosyal Psikolojinin temel konularından biridir. Sosyal Psikoloji iki bakımdan incelenir: Birincisi bizatihi sosyal davranış olarak, ikincisi ise bir sosyal öğrenme konusu olarak. Bu ikinci problem o derece psikolojik bir mahiyettedir ki, birçok filozoflar ahlâkı sadece psikolojinin konusu saymışlardır. Ahlâkî davranış bir normatif olduğuna göre insan bu normları nasıl öğrenmekte ve benimsemektedir? Cemiyetin malı olan

ahlâk normları yine insanların sosyal münasebetlerin eseri olarak nasıl doğmakta ve gelişmektedir? Ahlâk normlarının ve ahlâkî davranışların değişmesi hangi temel faktörler çerçevesinde izah edilebilir? Ahlâk normları sosyal normların bir çeşidini teşkil eder. Bunlar sosyal normların psikolojisi bahsinde genel bir çerçeve içinde ele alınır. Normların öğrenilmesi ve benimsenmesi ise sosyalleşme dediğimiz prosesin büyük bir parçasıdır. Sosyalleşme denildiği zaman insanın biyolojik bir varlık iken aynı zamanda sosyal bir varlık olması, insan toplumunun bir üyesi haline gelmesi anlaşılmalıdır. İnsanın sosyal bir varlık olması ise sadece bir öğrenme olayından ibaret değildir; bu öğrenme esas itibarıyla hayatımızın başlangıç yıllarını kaplar ve uzun bir zaman alır. İşte bu yüzden ki, psikolojide ahlâk problemi büyük ölçüde bir gelişme problemidir. İnsan ferdinin bebeklikten yetişkinliğe kadar geçirdiği değişimler bir taraftan da psikolojik ve sosyal anlamda gelişmeyi sağlar. Biz bu progresif değişimlerden bir bölümüne olgunlaşma, bir bölümüne ise gelişme adını veriyoruz. Olgunlaşma terimi öğrenmeye bağlı bulunmayan, insandaki biyolojik potansiyelin sadece zaman içinde gerçekleşmesiyle ortaya çıkan değişimleri gösterir ki bunlara en iyi örnek yürümedir. Bizi asıl ilgilendiren gelişme terimi, çevre faktörleriyle ilgili hayat tecrübesinin meydana getirdiği değişme ve ilerlemeyi belirtiyor. Bu ikinci tip değişimlerin oluş mekanizmasına genellikle "öğrenme" adını veriyoruz. Ahlakî düşünce ve davranış daha çok öğrenme ile, yani gelişme ile ilgili olmakla beraber burada olgunlaşma faktörlerini büsbütün dışarıda bırakmak doğru değildir. Hakikatte olgunlaşma ile gelişme birbirinden ayrı düşünülemez, çünkü psikolojik faaliyetler bunlara imkân verecek bir olgunlaşma seviyesi olmaksızın meydana gelemez. Gelişme ile olgunlaşma arasında yakın bir ilişki olduğu gibi, gelişmenin çeşitli sahaları da birbiriyle çok yakın ilişki halindedir. Hakikatte gelişme olayı bir bütün olmakla beraber biz onun içinde sosyal gelişme, duygusal gelişme, zihni gelişme vs. gibi sahalardan ayırıyoruz. Bu ayırım sadece inceleme kolaylığı vermekle kalmıyor, aynı zamanda bu sahalardaki gelişmelerin aynı hızla olmayışı bizim yaptığımız ayırımı başka bir meşruluk kazandırıyor. Bununla beraber bir sahadaki gelişmenin öbür sahalardaki değişimlerle yakından ilgili olduğunu gözden uzak tutmamız gerekiyor. Mesela ahlâkî gelişme zekâ gelişmesinden ve duygusal gelişmeden ayrı düşünülemez. Ahlâkî hayatımız hem duygu, hem bilgi, hem de davranış olaylarının bir terkihi halindedir. (13, s. 25)

VI. PSİKOLOJİ VE DEĞER

Psikoloji, insanların davranışlarını ve zihinsel süreçlerini inceleyen bilimdir. Başka bir ifadeyle psikoloji, insan davranışlarının altında yatan temel nedenleri bulmaya çalışan bilimsel çabaya verilen addır. Buradan yola çıkacak olursak değer kavramının, psikolojinin araştırma konularından biri olduğunu tahmin edebiliriz. Psikolojide değerın önemi, objektif bir esasa dayanıp dayanmamasında değil, insan davranışlarının yol göstericisi olarak oynadığı rol ola-

rak ifade edilir. Bu bakımdan psikolojide değer kavramı sadece bir inanç olarak ele alınır (23, s. 21).

Değer, sadece bir inanç olması bakımından dünyamızın belli bir kısmıyla ilgili, bilgilerimizin, duygularımızın ve kavramalarımızın birleşimidir. Değer kavramı inancın spesifik bir şekli olması açısından, inançtan daha da yukarıda bir zihin organizasyonudur. Değer bir tek inanca değil, bir arada organize olmuş bir grup inanca karşılık gelmektedir. Değerler belli bir durum ve şartlara bağlı kalmaksızın, arzu edilen, yararlı görülen ve beğenilen şeyleri gösteren kıstaslar olarak da tarif edilebilir. Bir varlığın psikolojik, sosyal, ahlaki veya estetik açıdan taşıdığı düşünülen yüksek ya da yararlı davranışlar onun niteliğini belirtir (28, s. 78).

Psikolojik olarak yiyecek, giyecek, barınak, cinsellik gibi temel gereksinimler bizim için değerli olanların başında gelir. Ancak değerli görülen bir yemek yenildikten sonra kişi için tekrar acıkıncaya kadar çok değerli bir şey olmaktan çıkar. Bu durumda ihtiyaçların, kişinin sergilemiş olduğu tutum ve davranışlara yön verdiği söylenebilir. Bu bağlamda değer kavramının insanların duygu, düşünce ve davranış boyutlarıyla yakından ilgili olduğu kabul edilebilir. Psikolojinin, insanların davranışlarını ve zihinsel süreçlerini inceleyen bilim olduğunu hatırlarsak, değer kavramının bir yönünün var olduğu ifade edilebilir. Bu psikolojik yönü daha iyi anlamak için de psikolojik açıdan bakıldığında, değerlerin bazı kavramlarla ilişkisini incelemenin gerektiği söylenebilir (23, s.22).

VII. AHLAK VE DEĞERLER EĞİTİMİNİN PSİKOLOJİK TEMELLERİ

İnsanoğlunun ahlak sorunu karşısındaki tutumunu aydınlatmada Freud'un katkıları büyük olmuştur. Freud'un ahlak öğretisini inceleyen Geets'e göre, psikanaliz bize ahlak olgusu karşısında iki yeni görüş açısı kazandırmıştır: 1) İnsanın ahlaki beklentileri insanlık tarihi boyunca gelişen bir «oluşum» dur; iyi ve kötü ne insanlık tarihinde, ne de insanın özünde önceden verilmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında ahlakın mutlak bir gerçeklik olduğu biçimindeki geleneksel anlayış yıkılacaktır. 2) Toplumun dayandığı «kurulu ahlak», büyük ölçüde, atavistik bir toplum içinde kolektif bir bastırma (refoulement) eyleminden doğmaktadır. Freud'üri öğretisi bu geleneksel görünümü yıkmayı sağlamıştır. Freud'e göre toplumsal yasaklamaların büyük çoğunluğu, ahlak düzeyini yükseltmek yerine, yarattığı suçluluk duygularıyla bireye sadece eziyet etmekte, onu gizlenmeye ve iki yüzlülüğe sevk etmektedir. (12, s. 76-78)

Bu konuda eğitim ve öğretim psikolojisi çok önemlidir. Çocukların eğitim psikolojisine farklı bakış açıları vardır. Öğrenme çocuğun yeni bilgileri ve becerileri kazanma aşamasıdır. Bu aşamada onlara iyi bir metodun uygulanması zaruridir. (26, s.183)

Freud'un öğretisinde toplumsal evrimin suçluluk duygularıyla savaşmaya yönelik bir evrim olduğu bilinmektedir. Lebovici'nin dediği gibi, "Geleneksel

eğitim çocuğun suçluluk duygularını geliştirmekte ve kendi kendini cezalandırma konusunda tehlikeli gereksinmeler yaratmaktadır”. Böyle bir eğitimle yetişen çocuklar, ilerde uzlaşmacı ve edilgin kişiler olmaktadır; çocukluklarından itibaren alıştıkları gibi, bir lidere bağlanmaya ve kitlesel aşırılıklara katılmaya hazırdırlar. Öte yandan, eğitimde tamamen başıboş bırakma da kişiliğin gelişimi bakımından sakıncalar doğurmaktadır. Ancak, otorite uygulaması suçluluk duygularına yol açmayacak nitelikte olmalıdır. Eğitim alanında aşırı sertlik ve sorumsuz serbestlik çocuğun geleceği bakımından aynı derecede tehlikeli iki yöntemdir. Aşırı sertlik çocukta suçluluk duygularına yol açacaktır, sınırsız serbestlik ise çocuğun sevgi ve güvenlik gereksinmesini yanıtızsız bırakacaktır. (22, s. 2)

Piaget ahlak eğitiminin amacını saptamak için şu soruyu yöneltmektedir: “Geleneklerin ve önceki kuşakların baskılarına boyun eğmiş bireyler mi yetiştirilmek isteniyor? Bu durumda, öğretmenin otoritesi ve muhtemelen, bu itaat ahlakını pekiştiren teşvikler ve cezalandırıcı yaptırımlar dizgesi ile ahlâk «dersi» yetecektir. Bilakis, özgür vicdanlar ve aynı zamanda başkasının haklarına ve özgürlüklerine saygılı bireyler mi yetiştirilmek isteniyor? O halde, ne öğretmenin otoritesinin, ne de onun kişiye vereceği en iyi derslerin, özerkliğinin ve karşılıklılığın birlikte kurduğu bu canlı ilişkileri yaratmaya yetmeyeceği açıktır. Sadece öğrencilerin kendi aralarındaki toplumsal yaşam, yani olabildiği kadar ileriye götürülen ve ortak zihinsel çalışmayla birlikte oluşturulan bir kendi kendini yönetme, kendi kendilerinin egemeni kişiliklerin ve onların karşılıklı saygılarının bu iki yönlü gelişimine götürecektir”. Kişiliğin birbirine bağlı iki yönünün özerklik ve karşılıklılık olduğunu belirten Piaget’ye göre, benliğini hem kendi görüş açısına hem başkalarının görüş açısına yerleştirebilen birey kişilik sahibidir. Karşılıklılık kavramı, özerk bir disiplini ve kendi etkinliğini merkez yapmamayı birlikte içerir. «Böylece ahlak eğitiminin temel iki sorunu, bu kendini merkez yapmamayı sağlamak ve bu disiplini kurmaktır».

Piaget ahlaki gelişimle zihinsel gelişim arasındaki koşutluğu daima gözönünde bulundurmaktadır. Ona göre ahlak eğitimi sorunu, mantık ya da matematik eğitimi sorunundan farklı değildir. Bu nedenle, sadece otorite ve tek yanlı saygı üzerine kurulan eğitim, ahlak açısından olduğu gibi zihinsel açıdan da aynı sakıncaları içerecektir. Düşünsel bir doğruya dışardan girmekle, yani onu yeniden keşfetmeden ve doğrulamadan kabul etmekle, bir ahlaki görevi özerk bir yöntemle yüklenmemek arasında hiçbir fark yoktur. Dersini anlamadan tekrarlayan ve ezberciliği akılcı etkinliğin yerine koyan öğrenci ile, itaat ettiği kuralların gerçek mahiyetini kavramayan çocuğun davranışı aynı niteliktedir. Bu nedenle, zekanın eğitiminde olduğu gibi ahlak eğitiminde de, çocuklar arasındaki kendiliğinden toplumsal ilişkilere ve etkin yöntemlere ağırlık vermek gerekir. Her türlü eğitim tek yanlı otorite uygulamasından kaçınmak ve karşılıklılık ilkesine dayanmak zorundadır. Okulun görevi yalnız mevcut kültür

verilerini aktarmak değil, yeni kültür değerlerinin doğmasını sağlayacak ortamı da hazırlamaktır. «Öğretim ve eğitimde bilinenle bilinmeyen, alışılmış ile beklenmedik yeni vakıa arasında devamlı bir diyalektik münasibet kurulmalıdır. Okul, çocuğu bilinenler ve alışılmışlar dünyasına hapseden statik bir çevre olmamalıdır. Bilinenler üzerinde işleyen zihin her an beklenmedik yeni vakıalarla alışılmışlar arasında çatışmaya ve bundan doğacak yeni problemlere karşı açık olmalıdır»

Kohlberg'in ahlak eğitimi için önerdiği yöntem de işte böyledir. Kohlberg, öğretmenlerin, tarih, edebiyat ve günlük olaylardan çıkan gerçek ahlaki ikilemleri içeren tartışmaları yönetmek suretiyle ahlaki düşünmenin gelişimini sağlamalarını önermektedir. Ancak ilginç ve zor ahlaki ikilemlerin tartışılması öğrencinin kararsızlığını giderecek ve ahlak yargısını geliştirecektir. (16, s.95) Bu tartışmaların etkili olabilmesi için, ortaya çıkan mesajların öğrencinin ahlak düzeyinin biraz ilerisinde olması gerekmektedir. Eğer ahlaki açıklamalar öğrencinin anlayış düzeyini çok fazla geçerse etkili olamamaktadır. Konuları çok aşağı düzeyde sunmak da hatalıdır. Şu halde öğretmen, ahlaki gelişim konusunda bilimsel bir bilgiye sahip olmak ve öğrencilerinin gelişim düzeylerini bu bilginin ışığında saptamak zorundadır. (22, s. 3)

Kohlberg, deneklerin kendi evrelerinin bir üstündeki ahlaki yargıyı denedikleri takdirde, yalnız bu evreyi kavramakla kalmadıklarını, aynı zamanda kendilerinininkine tercih ettiklerini ve buna yükselmek istediklerini gözlemiştir. Ahlaki ikilem karşısında ortaya çıkan gerilim, ahlaki gelişimin bir üst evresindeki yeni bir dengede çözülmek istenmektedir. Geleneksel ahlak eğitimi, hiçbir gerilim yaratmayan örneklerin sunulmasına ve erdemin her zaman ödüllendirildiği inancının pekiştirilmesine önem verir. Oysa Kohlberg'in gösterdiği gibi, ahlak gelişimi, gelişimin bir evresinde yaratılan çatışmalar, kuşku ve gerilim ile mümkün olmaktadır. Öte yandan, geleneksel ahlak eğitimi, çocuğun gelişim düzeyinin çok üstündeki yetişkin görüşlerine ya da gelişim düzeyinin çok altında kalan ceza ve ödül yöntemlerine başvurmak arasında gidip gelmektedir. Oysa yine Kohlberg'in gösterdiği gibi, ahlak eğitimi ancak çocuğun kendi gelişim evresinden bir üst evreye başvurarak etkili olmaktadır. Ayrıca çocuklar kendi düzeylerinin üstündeki kavramları altındakilere tercih etmektedirler; çünkü böylece üst evre karşısında kendi ahlaki evrelerini irdeleme ve o üst evreye ulaşma olanağı doğmaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak söyleye biliriz ki, ahlak ve değerler eğitiminin önemi bir daha gözden geçirilmeli ve eğitim sisteminde bu konuda yapılmış kapsamlı araştırmaların sonuçları dikkate alınmalıdır. Konunun önemine binaen eğitim bakanlığının orta okullaraki ders programlarının hazırlanmasında ve konunun uzmanları tarafından hocalara özel seminerlerin verilmesinde büyük oranda katkısı ola bilir. Unutmamak gerekir ki, kaliteli bir toplumun yetiştirilmesinde

iyi bir eğitimle birlikte ahlaki değerlerin de çocuklara kazandırılması şarttır. Ahlak ve milli-manevi değerlere sahip olan bir gençlik ise devletin bekasına daha fazla katkıda bulunmaktadır.

Özetle, ahlak ve değerler eğitimi sadece örnekle yürütülemez; örnekleri sadece kendi ulusunun tarihi ve gelenekleriyle sınırlamak da yanlıştır. Tek başına örnek kişiyi edilginliğe iter. Kolaya ve hazırcılığa alıştırır. Kişiyi daha yüksek bir ahlak düzeyine yükseltmeyi amaçlayan örnek, bir diyalog içinde sunulur. Kişide düşünsel bir gerilim yaratan örnektir; tarihi sergileme ve “övme biçiminde sunulan örnek ise sadece duygusal bir heyecan yaratır ve ahlaki yükseltecek güçte değildir. Şu halde ergenlik döneminde ahlak eğitimi (ahlak dersine dönüşmeden), konu bakımından dünyaya ve çağa açılmak, yöntem bakımından da diyalog, eylem ve dinamik örneği kullanmak zorundadır.

Kaynakça:

1. Akarsu, Bedia (1962), *Max Scheler'de kişilik problemi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
2. Aristoteles, (2014). *Nikomakosa Etik*, (çeviren Saffet Babür), Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
3. Aşıkoglu, Nevzat Yaşar, (1993). *Almaniyada Temel Eğitimdeki Çocukların Din Eğitimi*, Ankara: TDV Yayınları.
4. Banyard, Philip, Hayes, Nicky, (1994). *Psychology: Theory and Application*, London: Chapman and Hall.
5. Bazarkulov, Seyfullah, (2008) *Değer öğretimi ve dinden öğrenme*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
6. Çileli, Meral, (1986). *Ahlak Psikolojisi ve Eğitimi*, Ankara: Verso Yayınları.
7. Demir, Fahri, (1997). *İslam Ahlakı*, Ankara: y.y.
8. Demmon, Terri and others, (1996). *Moral and Character Development in Public School*, Michigan: ERIC.
9. Ekşi, Halil, Din Eğitimi, Gençlik ve Kişilik, (2002). *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Hayatı Hökelekli (drl.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
10. Epstein, Joyce and McParland, James, (1977). “*Family and Social Interactions and Main Effects on Affective Outcomes*”, National Institution of Education: A Report of Office of Child Development,.
11. Fromm, Erich, (1994). *Kendinin Savunan İnsan* (çev. Necla Arat), Say Yayınları, İstanbul.
12. Geets, Glaude, (1978). *Pshicoanalize in Moral Sxualityi*, Eds, Universites, Paris.

13. Güngör, Erol, (2000). *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar Ahlâk Psikolojisi, Ahlâkî Değerler ve Ahlâkî Gelişme*, Özener Matbaası, İstanbul.
14. Gürses, İbrahim, (2002). “Dindarlık İle İlgili Tutumlar ve Otoriteryen Kişilik İlişkisi” *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*, Hayatı Hökelekli (drl.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
15. Hökelekli, Hayati, (2011). *Ailede, Okulda, Toplumda Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
16. Kağıtçıbaşı, Çiğdem, (1974). *İnsan ve İnsanlar*, İstanbul: 3 baskı.
17. Karababa, Ali, (2014). “Kuramsal Temelde Değer”, *Değerler ve Değerler Psikolojisi*, Bülent Dilmaç ve Hasan Hüseyin Bircan (edi), Ankara: Pegem Akademi,
18. Kaya, Mövlut, (2014). “Kişilik Özelliklerinin Ahlaki Yargı Üzerindeki Etkisi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 4, ss. 191-192.
19. Kaymakcan, Recep, Meydan, Hasan, (2012). *Ahlaki Karakter ve Eğitimi, II. Uluslararası Değerler Ve Eğitimi Sempozyumu*, İstanbul, 16-18 Kasım, ss.35-55.
20. Komisyon, (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu yay., 10.
21. Ohio State Department of Education, (1996). *Character Education in Ohio: Sample Strategies*, Unpublished Report.
22. Onur, Bekir, (1979), “Ahlak Eğitiminin Psikolojik Temelleri”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12 Sayı: 1, 1-14 s.
23. Oral, Tuncay, (2014), “Psikolojik Perespektifden Değer Kavramı”, *Değerler ve Değerler Psikolojisi*, Bülent Dilmaç ve Hasan Hüseyin Bircan (edi), Ankara: Pegem Akademi, ss. 182-200.
24. Poyraz, Hakan, (2007), “Değerlerin kuruluşu ve yapısı”, *Değerler Eğitimi Uluslar arası Sempozyumu*, R. Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökelekli, Ş. Aslan ve M. Zengin (Ed.), İstanbul: Dem Yayınları, 81-88.
25. Spilka, B, R.W. Hood ve R.L.Gorsuch, (1985), *The Psychology of Religion: An Emprical Approach*, New Jersey: Prentice Hall,
26. Sylava, Kathy and Lunt, Ingrid, (1998), *Child Development A First Course*, Malden: Balakwell Publishers.
27. Şentürk, Habil, (2010), “Kişilik Gelişiminde Eğitim, Din ve Değerlerin Rolü”, *Eğitime Bakış: Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, 6, 18.
28. Şirin, Ahmet, (1983). *Gençlerin Değerler Sıralamasına Yönelik Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
29. Ülken, Ziya Hilmi, (2001), *Bilgi ve Değer*, Ankara: Kürsü Yayınları.
30. Yaman, Ertuğrul, (2012), *Değerler Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
31. Yaran, Cafer Sadık, (2012), *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, DEM Yayınları, İstanbul.

UOT 159.9

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИЗНЕННЫХ ПЕРСПЕКТИВ ПЕРИОДА ВЗРОСЛОСТИ**Фарах Алекпер АДИГЕЗАЛОВА***Бакинский Государственный Университет, докторант*

farahadi@mail.ru

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИЗНЕННЫХ ПЕРСПЕКТИВ ПЕРИОДА ВЗРОСЛОСТИ**РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается жизненная перспектива периода взрослости. Жизненная перспектива – это в целом картина будущего, которая состоит из взаимосвязанных между собой программируемых и ожидаемых событий. Именно от них будет зависеть смысл и ценность жизни человека. Зависящие от личности, от его жизненной позиции, социальной зрелости жизненные перспективы определяются профессиональным, семейным и возрастным самоопределением в жизни. Весь период взрослости характеризуется решением актуальных жизненных задач, что говорит о значимости этого возрастного этапа в жизненных перспективах личности.

Ключевые слова: жизненная перспектива, период взрослости, ранняя взрослость, средняя взрослость, поздняя взрослость

YETKİNLİK DÖVRÜNÜN HƏYAT PERSPEKTİVLƏRİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**XÜLASƏ**

Məqalədə yetkinlik dövrünün həyat perspektivləri müzakirə olunur. Həyat perspektivi bir-biri ilə əlaqəli proqramlaşdırılmış və gözlənilən hadisələrdən ibarət olan gələcəyin bütöv bir şəkli. İnsan həyatının mənası və dəyərləri ondan asılı olacaq. Şəxsiyyətdən, onun həyat mövqeyindən və sosial yetkinlikdən asılı olan həyat perspektivləri peşə, ailə və yaşda öz müqəddəratı ilə həyatda təyin olunur. Yetkinlik dövrünün bütün mərhələləri aktual məsələlərinin həlli ilə xarakterizə olunur, bu da bu yaş mərhələsinin şəxsiyyətin həyat perspektivlərində əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Açar sözlər: həyat perspektivi, yetkinlik dövrü, erkən yetkinlik yaşı, orta yaşlılıq, yaşlılıq

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE LIFE PROSPECTS OF THE ADULTHOOD PERIOD

SUMMARY

The article discusses the life perspective of the adulthood period. Life perspective is a whole picture of the future, which consists of interconnected programmable and expected events. From them will depend on the meaning and value of human life. Life perspectives that depend on a person, his life position and social maturity are determined by professional, family and age self-determination in life. The entire period of adulthood is characterized by the solution of actual life tasks, which indicates the importance of this age stage in the life prospects of the individual.

Keywords: life perspective, adulthood, early adulthood, average adulthood, late adulthood

Взрослость в перспективе жизненного пути изучается как актуальный этап роста и глобальных изменений (58, с.49). Занимающая 2/3 человеческой жизни - период взрослости считается этапом, изученным в меньшей мере. Период взрослости – это, прежде всего, воплощение индивидом профессиональных целей, регулирование карьерного роста, удовлетворенность или неудовлетворенность работой; это период, когда сопутствующих достижением стресс достигает наивысшего апогея.

В течение многих столетий предполагалось, что такие этапы человеческой жизни как младенчество, детство и взрослость отличаются только лишь по количественным или физическим показателям (Ф.Арьесу). Младенцы - это всего лишь соразмерное приуменьшение взрослых; им со временем всего лишь необходимо достичь соответствующих взрослости размеров. Начиная с XVII-XVIII вв. изучается периодизация детства и взрослости, т.е. формулируются современные понятия этих жизненных этапов.

В зависимости от интересующих исследователей показателей, взрослость делят на 3 составные части – раннюю, среднюю и зрелую, и оценочным признаком для выявления возрастных пределов считается (5, с.74):

1. Хронологический возраст
2. Функциональный возраст
3. Экзистенциальный возраст
4. Второстепенные показатели возраста.

Под хронологическим возрастом, помимо возраста прошедшего с рождения, также понимается юридическая ответственность за преступления, которую несет человек.

Функциональный возраст-это знания, умения и навыки; их уровень и объем.

Под экзистенциальным возрастом понимается то, на сколько лет воспринимает себя индивид.

К второстепенным относятся такие возрастные показатели как: социальный, гормональный, эмоциональный, моральный и т. д. (5, с.74).

Бодалев А.А. и др. считают началом этапа взрослости этап окончания юности (к 18-19 годам), а конец—к возрасту 55-60 лет. В этот период выделяют ряд стадий взрослости:

- 1) ранняя взрослость (18-30 лет);
- 2) средняя взрослость (30-45 лет);
- 3) поздняя взрослость (45-55 лет);
- 4) предпенсионный возраст (для женщин 50-55 лет, для мужчин 55-60 лет).

Каждая стадия характеризуется своими особенностями:

Ранняя взрослость – наличие полной юридической и экономической ответственности. Получение избирательного права. Высшее образование. Профессиональный круг общения. Собственная семья, в некоторых случаях имение первенца.

Средняя взрослость—это безупречность в исполнении профессиональной роли. Относительная материальная самостоятельность. Широкий круг социальных связей.

Поздняя взрослость - это компетентное выполнение профессиональных и социальных ролей, избранных в молодости. Достижение пика в должностном статусе. Уход выросших детей из семьи. Снижение социальной активности.

Предпенсионный возраст - это в большинстве случаев заметное снижение физических и умственных функций. Видное положение в своем социальном кругу. Спад профессиональных притязаний. В связи с подготовкой к предстоящему пенсионному образу жизни изменения в мотивационной сфере (11, с.248).

В концепции американского психолога Э.Эриксона о восьми стадиях развития личности выделяются три основные стадии взрослости: ранней, средней и поздней зрелости.

Ранняя зрелость охватывает период с 25 до 35 лет. Основными показателями этого периода с 25 лет являются: выбор жизненных целей и их реализация; установление интимности и близких личных связей с другим человеком; выбор супруга и карьеры.

Приблизительно к 30 годам происходит трансформация прежних ценностей: неудача в интимном общении может привести к чувству изоляции от людей, человек будет полагаться только на себя самого; переоценка прежних предпочтений (супруга, карьеры, жизненных целей)—происходит смена профессии, расторжение брака.

Средняя зрелость охватывает период с 35 до 45 лет – этот период «кризиса середины жизни». Этап переоценки личностных целей и уровня притязаний; несоответствие между мечтами, планами, целями молодости и достигнутыми результатами; убывание физических сил и привлекательности; приобретение мудрости и новые знания в накопленном жизненном опыте (11, с.356).

Не менее важной проблемой для людей среднего возраста считается сексуальность. Известно, в среднем возрасте могут наблюдаться некоторые отклонения в сексуальных интересах, способностях и возможностях. Психолог Пек считает, что при достижении периода зрелости сексуальная установка до известной степени блокируется, у человека появляются другие ценности и интересы, замещающие прежнюю сексуальную активность (7, с.21).

В средней зрелости появляется желание человека быть продуктивным, нужным окружающим людям. Через собственных детей он пытается повлиять на младшее поколение. Все это делает его счастливым. Но какая – либо жизненная незадача на этой стадии может содействовать обособленности и поглощенности только самим собой.

Поздняя зрелость охватывает период с 45 до 60 лет. В зависимости от того пережил ли человек кризис средних лет или нет, этот период протекает у них неодинаково. Если во взрослом возрасте произошла переоценка ценностей, то в последующие годы наблюдается перерождение личности с возрастающей удовлетворенностью собой, наблюдается повышение активность личности. В обратном случае, они быстро теряют свою живучесть и энергичность, так незаменимую для их дальнейшего личностного развития (3, с.89).

В перспективе времени жизни подход к периоду взрослости основан на наблюдении. Считается, что единство константности и изменений прослеживается на протяженности всей человеческой жизни. Но традиционный подход, в противовес предыдущему, считает, что приблизительно к 19-20 годам заканчивается развитие, характеризующееся положительной акцессией, а этап взрослости – это типичная для остатка жизни длинная дорога, с отрицательными приращениями (3, с.108).

Таким образом, отличающиеся от происходящих на начальных и заключительных этапах человеческой жизни, являющиеся естественным состоянием души, тела и «Я-образа» человека, характеризующиеся незаметностью, менее очередностью и закономерностью характера эти изменения, столь же важны для непрерывно продолжающегося роста в период взрослости, независимо от того, приносят ли они удовольствие или же огорчения.

Рассматривая психологические особенности взрослого возраста нужно обратить внимание на биологическое развитие индивида на этом

этапе жизни. Где-то в середине 25-30 лет мышечная система, опорно-двигательный аппарат и висцеральные органы достигают максимума своих возможностей. Исключение составляют вилочковая железа и головной мозг. Являющаяся важнейшим компонентом организма в борьбе с болезнями и стрессом, вилочковая железа, достигает максимального роста перед наступлением пубертатства. С возрастом происходит ее заметное уменьшение. Начиная с 40 лет изнашиваются другие жизненно важные органы. Ранняя зрелость – этап, характеризующийся медленными, почти невидимыми возрастными деформациями, заметными после 30 лет. Эти изменения прослеживаются в основном в таких функциях, как время реакции, физическая сила и работа сердечно-сосудистой системы. Начиная с 50-ти лет происходят изменения в сенсорных системах, таких как слух и зрение, т.е. этот период жизни характеризуется линейным снижением физиологических показателей со скоростью около 1-2% в год (6, с.95).

Но манифестация снижения по всем или сразу же по многим способностям наблюдается лишь у незначительной части людей и большинство людей даже в весьма преклонном возрасте демонстрируют сохранность и функционирование какой-то одной или нескольких способностей. К факторам, благоприятно влияющим в старости на уровень познавательной активности и поддающимся коррекционной работе в ходе экспериментального вмешательства, относятся:

- неимение сердечно-сосудистых и др. хронических заболеваний;
- благоприятная среда, характеризуемая высоким социо-экономическим статусом;
- интеграция в сложную среду, активизирующая интеллектуальную активность;
- гибкий стиль личности в середине жизни;
- высокий когнитивный статус супруга (супруги)
- сохранение скорости обработки воспринимаемой информации (8, с.172).

В отличие от молодежи, ориентирующейся в основном на свое светлое будущее, представители взрослого поколения стараются найти пути и решения для самореализации и самоактуализации.

Изучение жизненных перспектив личности приобретает значимость при обращении к обстоятельствам переживания возрастного кризиса. В условиях современного нестабильного мира благополучное форсирование критических этапов жизненного пути позволяет личности управлять временем собственной жизни.

Возрастные, профессиональные и семейные изменения, происходящие в жизни взрослого человека, способствуют поиску приемлемых жизненных прорывов, открывающих жизненные перспективы. Они в свою

очередь создают для личности шанс направить на них свою активность (10, с.84).

К.Г.Юнг считал, что во второй половине жизни люди оказываются перед необходимостью найти и оправдать смысл своего существования. Им были рекомендованы различные модели взросления, подчеркивающие те сложности и препятствия, с которыми могут столкнуться люди в среднем и позднем периодах жизни (9, с.121).

Эриксон считал, что основной проблемой людей в этот период жизни является переход к генеративности, либо же самопоглощенность и безвременье (стагнация). В стадии генеративности, по Эриксону, люди функционируют в прокреативной, продуктивной и креативной зонах. В них происходят рождение и удовлетворение потребностей следующего поколения; интеграция работы и семейной жизни; увеличение культурного потенциала.

Отражающаяся в семейных и профессиональных ролях генеративность подразумевает под собой процесс воспитания детей, заботу о любимых.

В отличие от генеративности в состоянии самопоглощенности и стагнации люди подвержены чувству неудовлетворенности жизнью. Поддержка и помощь молодому поколению являются для них незначимым фактором. Обесценивание успехов, отсутствие значимых личных достижений являются для таких людей предметом их переживаний (4, с.213).

Р.Пек в отличие от Эриксона считает, что у людей среднего и пожилого возраста появляется много новых проблем и задач, которые невозможно уместить в пределах двух стадий и, учитывая специфические жизненные задачи взрослости он выделяет 6 проблем или конфликтов. Из них первые 4 проблемы приобретают значимость в среднем возрасте, остальные 2 приобретают значимость уже в зрелые годы. Для среднего возраста характерными являются:

1. Мудрость против физических сил;
2. Социализация против сексуализации;
3. Катексисная гибкость против катексисного обеднения;
4. Гибкость мышления против ригидности.

Для людей зрелого возраста более характерными являются:

5. Трансцендентность тела против поглощенности телом;
6. Дифференциация «Эго» против поглощенности ролями (2, с.178).

По Левинсону у людей от 40 до 50 лет происходит трансформация ценностей и жизненных целей – это в основном нереализованные идеалы и цели юности. Они начинают задумываться об изменениях в профессиональной карьере. По Левинсону это «повторное появление мечты» (1, с.170). Если взрослые могут реалистично оценивать свои способности, а

также плюсы и минусы профессиональной деятельности, то с легкостью преодолевают этот период переоценивания.

Подытоживая можно отметить, что жизненная перспектива – это в целом картина будущего, которая состоит из взаимосвязанных между собой программируемых и ожидаемых событий. Именно от них будет зависеть смысл и ценность жизни человека. Зависящие от личности, от его жизненной позиции, социальной зрелости жизненные перспективы определяются профессиональным, семейным и возрастным самоопределением в жизни. Каждый человек строит свои ближайшие и дальние жизненные планы, т.е. жизненные перспективы - это планирование личностного времени. Молодые люди смотрят вперед, пожилые - оглядываются назад, но представители среднего возраста живут по принципу «здесь и сейчас». Они нагромождены обязательствами по отношению к двум поколениям и по отношению к самим себе. Весь период взрослости характеризуется решением актуальных жизненных задач, что говорит о значимости этого возрастного этапа в жизненных перспективах личности.

Литература:

1. Борисова Е.М. О роли профессиональной деятельности в развитии личности // Психология формирования и развития личности / Под ред. Л. И. Анцыферовой. - М.: Наука, 2010, с.159-177.
2. Возрастная психология: личность от молодости до старости: Учеб. пособие / М.В. Гамезо и др. - М.: Ноосфера, 2009, с.272
3. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. - Киев: Наукова думка, 2004, с.208
4. Ермолаева М.В. Психология зрелого и позднего возрастов в вопросах и ответах: учеб. пособие / Ермолаева Марина Валерьевна; РАО; Моск. психолого-соц. ин-т. – М.; Воронеж: НПО "Модэк", 2014, с.279
5. Ермолаева М.В. Основы возрастной психологии и акмеологии: уч. пособие / Ермолаева Марина Валерьевна. М.: Ось – 89, 2013, с.414
6. Клюткин Ю.Н. Психология обучения взрослых. – М.: Просвещение, 2005, с.127
7. Кроник А.А., Головаха Е.И. Психологический возраст личности // Психология личности в трудах отечественных психологов. - СПб.: Питер, 2000, с.16-31
8. Ливехуд Б. Кризисы жизни - шансы жизни: развитие личности между детством и старостью. - Калуга, 2004, с.245
9. Растигеев А.П. Социальная адаптация и ответственность личности. - Томск, 2015, с.196
10. Рогов Е.И. Психологические проблемы формирования индивидуальности личности профессионала // Системное исследование индиви-

дуальности: Тез. докл. Всесоюз. конф. / Под ред. Вяткина Б.А. - Пермь, 2011, с.84-85

11. Психология человека от рождения до смерти: младенчество, детство, юность, взрослость, старость: полный курс психологии развития / Под ред. А.А. Реана. 3-е изд. СПб.; М.: Прайм-Еврознак; Олма-Пресс, 2005, с.411

UOT 159.9

ONKOLOJİ XƏSTƏLİKDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN UŞAQ - VALİDEYN MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Afaq Əli qızı QURBANOVA*Qərbi Kaspi Universiteti,
Pedaqogika, psixologiya və Hüquq kafedrası*afaqq@inbox.ru

XÜLASƏ

Məqalədə onkoloji xəstəliklərdən əziyyət çəkən uşaqlarla onların valideynləri arasında formalaşan münasibət modelinə nəzər salınıb. Öncə xəstə uşağa münasibətin valideynin özünün psixoloji durumundan asılılığı vurğulanıb. Qeyd olunub ki, onkoloji xəstə uşaqların valideynləri daima həyəcan, təşviş, övladlarının gələcəyi üçün narahatlıq hissi keçirir, uşağı tam şəkildə fiziki və psixoloji himayə altında saxlayırlar. Daha sonra uşağın ağır xəstəliyinə müxtəlif strateji uyğunlaşma yolları və valideynlərə diaqnozun qoyuluşu, stasionarda müalicə və müalicədən sonrakı dövrdə psixoloji dəstəyin vacibliyi vurğulanıb.

Açar sözlər: onkologiya, uşaq, valideyin, təşviş, adaptasiya

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ
ОНКОЛОГИЧЕСКИ БОЛЬНЫМИ ДЕТЬМИ И ИХ РОДИТЕЛЯМИ.****РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается модель взаимоотношений детей, страдающих онкологическими заболеваниями, и их родителей. В начале были представлены сведения о том, что взаимоотношения между больными детьми и их родителями зависят от психологического состояния самих родителей. Также представлены факты о том, что родители тяжело больных детей испытывают постоянное беспокойство и страх за будущее своих чад. Также высказано мнение о необходимости психологической поддержки родителям вовремя поставления диагноза, лечения в стационаре и после лечения.

Ключевые слова: онкология, ребенок, родитель, тревожность, адаптация

PSYCHOLOGICAL PECULARITIES OF RELATIONSHIPS BETWEEN PARENTS AND CHILDREN WITH CANCER

SUMMARY

The article examines the model of relationships between children suffering from oncological diseases and their parents. First of all, it was emphasized that dependence of the patient towards the patient on the psychological state of the parent. It was noted that the parents of oncological children always have anxiety for the future of their children, and keep the child fully physically and psychologically. Later, it was emphasized the importance of psychological support for diagnostics, treatment and post-treatment period

Keywords: oncology, child, parent, worry, adaptation

Uzunmüddətli müşahidələr xəstə uşaqlarla valideynlər arasında kifayət qədər gərgin və mürəkkəb münasibətlərin formalaşdığını göstərir. Bu zaman bəzi ailələrdə uşaq – valideyn münasibətləri olduğu kimi qalsa da, digərlərində uşaqlar despotik davranış, ailəyə qarşı etinasız münasibət nümayiş etdirir, ailə maraqlarını iqnor edir, yalnız öz xəstəliyi və öz vəziyyəti ilə maraqlanırlar. Digər uşaqlar isə valideyndən tam asılı vəziyyətə düşür, etiraz etmədən sözə baxır, hətta özlərini günahkar hiss edirlər. Bu cür davranış və münasibətlər dinamik və dəyişkən, bir formadan digərinə keçici xarakter daşıya bilər.

Valideynin xəstə uşağa münasibəti valideynin özünün psixoloji durumundan asılıdır. Burada bir sıra faktorların rolu vardır. Əgər valideynin özünün sağlqlıqla bağlı problemi varsa, onun öz can sağlığı və həyatı üçün keçirdiyi təşviş və həyəcan hissi uşağa da təsir edir. Həmçinin təhlükəli xəstəliklər haqqında əhəlinin geniş məlumatlı olması valideynin uşaqların xəstələnmə biləcəyi haqqında narahat olmasına və onu hiperhimayə etməsinə səbəb olur.

Təşvişli, bütün fikri, diqqəti sağlqlıq üzərində toplanan valideyn daima ağır xəstəlik qorxusu ilə yaşayır və ailədə də bu cür atmosfer yaradır. Egoist, göstərişə meyilli valideyn hətta uşağının xəstəliyindən də özünə diqqət cəlb etmək üçün istifadə edir. Çox özündən əmin, öz gücünə və imkanlarına arxayın valideyn adətən uşağa istər sağlqlam, istərsə də xəstə olarkən kifayət qədər diqqət ayırmır.

Sağlqlam olarkən kifayət qədər diqqət ayrılmayan uşağa adətən xəstəlik zamanı da çox diqqət ayrılmır. Yalnız az qism valideyn uşağa qarşı münasibətini dəyişir. Xəstəliyə qədər hiperhimayə ilə əhatə olunan uşağa göstərilən qayğı daha da artır, onun istənilən arzusu yerinə yetirilir.

Xəstəliyə olan münasibət valideynin tibbi personala olan münasibətindən də asılıdır. Həkimə inam, hörmət xəstəliyin sağlqlamasına ümid və inam yaradır. Bu hiss uşağın özünə də ötürülür, ailədə xoş və pozitiv əhval – ruhiyyə yaradır.

Ananın xəstə uşağa münasibəti çox vaxt uşağın nə dərəcədə ağır xəstəliyə tutulmasından deyil, daha çox onun psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır (1, s.367).

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, xəstə uşağın anasının əsas psixoloji xüsusiyyətləri yüksək həyəcan hissi, özünə qarşı neqativ münasibət, günahkarlıq hissi, mənfi emosiyalardır. Əksər analarda uşağa qarşı xüsusi stereotipik münasibət formalaşır: ana uşağı tam şəkildə fiziki və psixoloji himayə altında saxlayır. Bunun nəticəsində uşaq anadan tam asılı vəziyyətə düşür. O, özünü günahkar hiss edir və heç nəyə qadir olmadığını düşünür (3).

Valideynlərin əksəriyyəti uşaqlarının gələcəyi üçün qorxurlar. Onlar hesab edirlər ki, uşaq yaşlarında keçirilmiş xəstəliyin fəsadları gələcək həyatlarında onların övladlarına problem yaradacaq. Yalnız 14.5% valideyn uşaq yaşlarında keçirilmiş xəstəliyin gələcəkdə problem olmadığını düşünür.

Məlum olmuşdur ki, uşağın ağır xəstəliyi valideynlərarası münasibətə mənfi təsir göstərir. Uşağın xəstəliyinə qədər valideynlər arasında mehriban münasibət olan ailələrdə boşanma qeydə alınmayıb. Qənaətbəxş münasibət olan ailələrdə 10.7 %, qeyri – stabil münasibət olan ailələrdə isə 75% boşanma qeydə alınıb. Həmçinin araşdırmalar göstərmişdir ki, onkoloji xəstəlik olan ailələrdə maliyyə problemləri meydana çıxmışdır. Anaların 22,8 %, ataların 44 % - i uşağın xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq iş yerlərini dəyişməli olublar. Valideyn və yaxın qohumların uşağa qarşı tənqidi münasibətin olamaması və xüsusi istiliyi ilə xarakterizə olunur (2, s.112).

Onkoloji xəstəlik xəstə uşağın valideynlərinə dayanıqlı və uzunmüddətli travmatik təsir göstərir. Ən çox rast gəlinən şikayətlər qeyri – müəyyənlik, əminsizlik, tənhalıqdır.

Valideynlərlə münasibətdə gərginlik müşahidə olunur. Xəstəxanada olarkən, valideynlərin gəlişini səbrsizliklə gözləsələr də, onları görəndə kimi mübahisəyə başlayır, hər şeyə görə narazılıq edirlər.

Xəstəliyin ilkin mərhələlərində valideynlər xəstəliyin ağırlıq dərəcəsini hələ tam anlamırlar, xəstəxanaya yatırılmaya tam şəkildə ümid bəsləyirlər. Onkoloji xəstəliklərdən sağalanların sayının artması səbəbiylə yalnız residivin baş verməsi həyati təhlükənin baş verməsi kimi qəbul olunur. Residiv bütün ümidlərin puç olmasına səbəb olur. Bəzən valideyn və uşağın yorulması, üzülməsi səbəbiylə müalicədən imtina olunur, ölüm uzunmüddətli əzab - əziyyətlərdən qurtuluş kimi qəbul olunur (4, s.46).

Uşağın stasionarda müalicəsi zamanı valideynlərdə yüksək həyəcan və təşviş hissi qeyd olunur. Həmçinin qeyd olunur ki, diaqnozun qoyuluşu, xəstəxanaya yatırılma zamanı analarda atalara nisbətən daha güclü həyəcan hissi yaşanır. Yarım ildən sonra analarda həyəcan hissini səviyyəsi azalır, atalarda isə olduğu kimi qalır. Valideynlər diaqnozun qoyuluşu və xəstəxanaya yatırılmanın ilk günlərində psixoloji dəstəyə ehtiyac duyduqlarını bildirmişlər.

Stasionarda müalicə zamanı valideynlərin davranış tərzini tədqiq olunmuşdur. Problemin həlli üzərində fokuslanmış davranış tərzini, Allaha inam və xəstəliyin baş verməsi və mənasının axtarışının olması müəyyən olunmuşdur.

Valideynlərin xəstəliyə adaptasiya prosesinin uğurlu baş verməsi üçün qohumluq əlaqələrinin möhkəm olmasının əhəmiyyəti aşkar olunmuşdur.

Araşdırmalar nəticəsində xəstəlik faktına uyğunlaşmanın bir – necə strateji növü müəyyən olunmuşdur: xəstəlik ilə barışma, xəstəlik faktından qaçma, informasiya axtarışı, din, sosial yardım gözlənilməsi və s.

Digər tədqiqatçılar isə başqa strateji uyğunlaşmaların növlərini qeyd etmişlər: optimistik yanaşma, həkimlərə ümidlənmə, qismətə inam, informasiyanın yığılması.

Müəyyən olunmuşdur ki, mənfi emosiyalar üstünlük təşkil edən valideynlərdə neqativ gözləntilər daha çoxdur. Residiv olan uşaqların valideynlərində ümitsizlik və qeyri-müəyyənlik hisslərinin üstünlük təşkil etdiyi qeyd olunub.

Qeyd olunmuşdur ki, xəstəlik faktına uyğunlaşma ana və atalarda bir-birindən fərqlənir. Anaların adaptasiya səviyyəsi onların keçirdiyi depressiv vəziyyət, ailədaxili münasibətlər və xəstəliyin ağırlıq dərəcəsindən asılıdır. Atalarda isə adaptasiya səviyyəsi işdəki problemlərin (uşağın xəstəliyi diqqətin iş üzərində cəmləşməsinə mane olur) və xəstəxanaya yatırılmaların sayı ilə əlaqəlidir.

Məlum olmuşdur ki, atalar daha çox aktiv, fəal, analar isə passiv strateji uyğunlaşma yollarından istifadə edirlər.

Ailə daxilində müxtəlif strateji uyğunlaşma yollarının tutulması, atalarda diaqnoz qoyuluşu, analarda isə diaqnoz qoyuluşundan on iki ay sonra distress səviyyəsinin yüksək olması ilə əlaqədardır. Dini yönümlü uyğunlaşma zamanı adətən seçilən strateji yollar üst-üstə düşür. İnformasiya axtarışında olan valideynlərin uşaqlarında adətən həyat keyfiyyəti səviyyəsinin aşağı düşməsi müşahidə olunur.

Kəskin limfoblast leykozdan əziyyət çəkən uşaqların ailələri stasionar müalicədən sonra yüksək səviyyədə ailə birliyi nümayiş etdirdikləri müəyyən olunmuşdur. Bu ailələrin problemlərin aktiv həlli yollarının araşdırılması, pozitiv münasibət, yüksək ünsiyyətçilik kimi strateji uyğunlaşma yollarından istifadə etdikləri qeyd olunub.

Uşaqları stasionarda olan valideynlərin psixopatoloji pozuntuları araşdırılmışdır. Tədqiqatçıların böyük hissəsi ana və atalarda psixiatrik və psixososial distress əlamətlərinin olduqlarını qeyd etmişlər. Zaman keçdikcə distress səviyyəsi azalır, lakin normal göstəricilərə çatmır. Əsas pozuntular sayrışan hallar və fikirlər, depressiya, posttravmatik stress simptomları, yuxu pozuntusudur.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, uşaq həyatının keyfiyyəti valideynlərin xəstəliyə adaptasiya keyfiyyətindən asılıdır. Diaqnoz qoyuluşu zamanı anadakı distress səviyyəsi xəstəlik zamanı onun davranışını müəyyən edir. Beləliklə, xəstəliyin diaqnoz qoyuluşu zamanı ananın keçirdiyi distress səviyyəsi, uşaqların xəstəliyə olan adaptasiya səviyyəsinə təsir göstərir.

Müəyyən olunmuşdur ki, müalicə bitdikdən sonra da valideynlər müxtəlif psixoloji çətinliklər yaşayırlar. Bu cür psixoloji çətinliklərin əmələ gəlməsi riskini artırən səbəblər kimi, yenidən ana olma, sosial – maliyyə statusunun enməsi, Allaha inamın olmaması, ailə üzvlərindən daha birinin xəstələnməsi və s. qeyd olunur.

Beləliklə, məlum olur ki, diaqnozun qoyulduğu, stasionarda müalicə zamanı, valideynlər yüksək həyəcan və təşviş hissi yaşayırlar. Ananın həyəcan və təşviş yaşaması, müalicə dönməndə davranışına və müalicədən sonra uşağın sosial adaptasiya prosesinə mənfi təsir göstərir. Ortaq uyğunlaşma strateji yolunun seçilməsi uşağın ağır xəstəliyinə adaptasiya prosesini yüngülləşdirir.

Ağır xəstəlikdən əziyyət çəkən uşaqların valideynlərinə diaqnozun qoyulduğu, stasionarda müalicə və müalicədən sonrakı dövrdə psixoloji dəstək vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Аралова М.П. Психологические исследования родительского отношения к дошкольникам в стадии ремиссии острого лимфобластного лейкоза. Москва, 1991, с.367
2. Глебова Т.Н. Особенности психологического развития детей и подростков с онкологическими заболеваниями и социально-психологические нужды их семей. Москва, 2004, с.112
3. Исаев Д. Н. Детская медицинская психология. Москва, 1997.
4. Киреева И. П. под редактированием Северной А.А. Детскому онкологу: Что необходимо знать о психике больного ребенка? 2001, с.46 <http://medi.ru>

S Ə N Ə T Ş Ü N A S L I Q**UOT 72****DİZAYNERİN BƏDİİ-LAYİHƏ FƏALİYYƏTİNİN SPESİFİKASI**

Pərvanə Şəmistan qızı ƏLİYEVƏ

Qərbi Kaspi Universiteti
“Dizayn” kafedrası
Azərbaycan Memarlar İttifaqının üzvü

parvana.aliyeva@inbox.ru

XÜLASƏ

Məqalədə dizayn nədir, onun dərk edilməsində mövcud olan fikir ayrılıqları, dizaynerin fəaliyyətinin obyektləri və onların layihələndirilməsinin spesifikasiyası, dizayn sənətinin təsviri incəsənət və mühəndis layihələndirilməsi ilə müqayisəli analizi aparılır. Layihələndirmə-yaradıcılıq fəaliyyətinin növlərindən biri kimi dizaynın mahiyyətinin spesifikasiyası dizayn fəaliyyətinin nəyə istiqamətləndiyindən, bu fəaliyyətin aspektinin nədən ibarət olduğundan, onun mühəndis layihəsindən və bədii yaradıcılıqdan nə ilə fərqləndiyindən asılı olaraq müəyyən edilə bilər. Həmçinin dizaynın əsas prinsiplərindən birinin layihələndirməyə, dizayn-layihələndirmə obyektinə təcrid olunmuş şəkildə deyil, “insan-əşya-mühit” sistemində baxılmasından ibarət olan sistemli yanaşma olduğu da məqalədə öz yerini tapmışdır.

Açar sözlər: dizayn termini, ergonomiklik, mühəndis layihələndirilməsi, dizayn fəaliyyətinin predmeti, insan- əşya-mühit

**СПЕЦИФИКА ХУДОЖЕСТВЕННО-ПРОЕКТНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДИЗАЙНЕРА****РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается сущность дизайна, цели дизайна, проблемы рассмотрения дизайна с различных аспектов, в чем состоит предмет дизайна, сравнительный анализ дизайна с изобразительным искусством и инженерным проектированием. Специфика предмета дизайн-проектирования проявляется в потребительской ценности вещи для тех, в расчете на

кого она спроектирована, совокупности многих свойств, которые проявляются в неразрывности красоты и пользы . При проектировании изделий принцип системности предполагает учет при проектировании изделий – объектов дизайна их связей с другими изделиями, со средой функционирования и восприятия этого объекта человеком – потребителем (человек – предмет-среда).

Ключевые слова: понятие «дизайн», эргономичность, инженерное проектирование, предмет дизайн деятельности, человек-предмет- среда.

SPECIFICITY OF DESIGNER'S ARTISTIC AND DESIGN ACTIVITY

SUMMARY

In the article, comparative analysis is conducted on what is design, existing controversies about the perception of it, objects of the activities of designers and their project specificity, and the bonds of the design profession with visual arts, and engineering. Specificity of the purpose of design as one of the kinds of projection-creativity activities can be determined by the direction of designing activity, the constitution of the aspect of this activity, and the differences between its engineering projection and literary creativity, furthermore, instead of isolating one of the main principles of design to the design-projection object, systematic approach in the perspective of “human-object-environment” took its place in the article

Keywords: design term, ergonomics, designer projection, major of design activity, human-object-environment

“Dizayn” anlayışının dərk edilməsi və qeyri-müəyyənliyindəki fikir ayrılıqları əsasən 30-cu illərin əvvəlindən bədii-konstruktor layihələndirmə-yaradıcılıq fəaliyyəti və onun nəticələrini ifadə edən beynəlxalq terminə çevrilən ingilis dilində mövcud olan “design” sözünün çoxmənalılığı ilə şərtlənmişdir.

“Dizayn” termini ilk dəfə 1919-cu ildə ingilis rəssam Cozef Sinel tərəfindən sənaye istehsalı üçün işlənilib hazırlanan məmulatların nümunələri ilə əlaqədar tətbiq edilmişdir, həm də qeyd etmək lazımdır ki, o, məhsulun kütləvi istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş inkişaf etmiş mexanikləşdirilmiş avadanlığa malik sənayeyə yönəlmiş tarixən yeni bədii substantiv yaradıcılıq sahəsinin ifadə edilməsi üçün «industrial design» söz birləşməsindən istifadə edərək, dəqiqləşdirici industrial anlayışını daxil etmişdir.

Bu termin əvvəlcə 20-ci illərin sonunda, 30-cu illərin əvvəlində ABŞ-da möhkəmlənmiş, daha sonra XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, bütün dünyada geniş surətdə yayılmışdır.

1959-cu ildə Stokholmda Beynəlxalq Sənaye Dizaynı Cəmiyyətləri Şurasının (International Council of Societies of Industrial Design) birinci konqre-

sində «industrial design» termini bədii yaradıcılığın yeni sahəsinin, onun metodunun, nəticəsinin (dizayn məhsulunun) və bu yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı nəzəri müddəalar sisteminin ifadə edilməsi üçün ən yaxşı termin kimi tanındı.

Layihələndirmə-yaradıcılıq fəaliyyətinin növlərindən biri kimi dizaynın mahiyyətinin spesifikasiyası dizayn-fəaliyyətinin nəyə istiqamətləndiyinin, bu fəaliyyətin aspektinin nədən ibarət olduğunun, onun mühəndis layihəsindən və bədii yaradıcılıqdan nə ilə fərqləndiyinin, müəyyən növ fərqliliklərinin olduğu zaman memarlıq və tətbiqi incəsənətdə yaradıcılıqla oxşarlığının nədən ibarət olduğunun aydınlaşdırılması zamanı müəyyən edilə bilər (2, s.34).

Dizayn fəaliyyətinin predmeti obyektin istehlak dəyərinin tam mənasının əks olunması şərtilə onun harmonik, məzmunlu və ifadəli formasını yaratmaqdır.

Mühəndis layihələndirməsi sənaye istehsalında onun hazırlanmasının konstruktivlik, texnolojilik, faydalılıq tələblərinə riayət etməklə işlənən obyektin işçi funksiyasının texniki baxımdan yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir. Mühəndis-konstruktor, istehsalın mənfəətliliyi tələblərini təmin edərək, eyni zamanda

ölçmə-hesablama və eksperimental-qeydiyyat metodları ilə funksionallıq, etibarlılıq, davamlılıq, təhlükəsizlik, istismarda rahatlıq (erqonomiklik) xüsusiyyətlərə nail olmanın təmin ediləcəyi dərəcədə bu xüsusiyyətlərdə ifadə edilən obyektin istehlakçısının (istismarda çalışan işçinin, istifadəçinin) tələblərini təmin etməyə çalışır. Bir qayda olaraq, mühəndis üzərində çalışdığı obyektin estetik mükəmməlliyinə nail olmağı bir məqsəd olaraq qarşısına qoymur, çünki

bu, onun əməkdaşlıq etdiyi rəssam – konstruktorun səlahiyyətlərinə aiddir. Üzərində işlənən obyektin bir çox istehlak xüsusiyyətləri ya mühəndis və dizaynerin (hərdən də erqonomistin) birgə layihə-yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi, yaxud da yalnız mühəndis layihələndirməsinin məhsuludur. Texniki baxımdan mürəkkəb olmayan obyektlərdə təcrübəli ixtisaslı dizayner, zərurət yarandığı təqdirdə mütəxəssislərin məsləhətinə və məlumat kitabçalarına müraciət edərək, layihələndirilən müvafiq növ və tipli obyektin demək olar ki, bütün istehlak xüsusiyyətlərinin yüksək səviyyədə təmin edilməsi məsələsini müstəqil şəkildə həll etmək iqtidarındadır.

Təsviri incəsənət sahəsində yaradıcı fəaliyyət insanı əhatə edən bütün dünyanın, insanın varlığının bir çox formalarının, insanın özünün mənəvi dünyasının, onun fəaliyyətinin, hissələrinin, duyğularının, həyatı anlayış tərzinin dünyaya münasibətini, ideallarını mənəvi-dəyər baxımdan əks etdirilməsinə yönəlmişdir. Bu inikas, incəsənətin konkret növ və janrlarında bədii ideyanın təcəssümünün spesifikasiyasını nəzərə almaqla, rəssamın təsvir edilən obyektə fərdi münasibəti prizmasından həyata keçirilir.

Dizayn dünyanı və insanı onun varlığının təzahürlərinin bütün müxtəlifliyində təsvir etmir, insana münasibəti və onun tərəfindən layihələndirilən bütün obyektlərin insan üçün əhəmiyyətini, mənasını ifadə edir.

Bundan başqa, dizaynda (həm memarlıqda, həm də mühəndis layihələndirməsində) layihələndiriləcək obyektin fikirləşib tapılması üçün yaradıcı iş

müvafiq sənaye texnologiyası əsasında materialın yaradıcı ideyasının həyata keçirilməsindən ayrılır.

Əgər təsviri və ya tətbiqi sənət üzrə rəssam, bir qayda olaraq, yaradıcı ideyanı şəxsən özü (əllə, sənətkarlıq iş üsulları ilə) material üzərində tətbiq edərsə, bu zaman layihədə (qrafik sənəddə, maketdə, modeldə, müəllif nümunəsində) öz təcəssümünü tapan dizaynerin ideyası layihənin mühəndis və memarlıq yaradıcılıq fəaliyyətində tətbiq edilməsi prosesi ilə analogiya üzrə digər insanlar tərəfindən həyata keçirilir (1, s.136).

İnsanlar arasındakı ünsiyyətin sosial-mədəni baxımdan şərtləndiyi (bu və ya digər dərəcədə) insan fəaliyyətinin istənilən sahəsində və mühitində demək olar ki, istənilən texniki sənaye məhsulu (komplekt, ansambl, kompleks, sistem) dizaynın obyektinə ola bilər. Dizayn fəaliyyətinin sahələri prinsip etibarilə ictimai təcrübə və onun nəzəri anlayış və əsaslandırılmasını, həmin fəaliyyət növü üçün peşəkar kadrların hazırlanmasını, fəaliyyətin müxtəlif aspektlərinin nəticəsinin qiymətləndirilməsini və həmin peşə üzrə mütəxəssislərin konsultativ fəaliyyətini özündə birləşdirən insan fəaliyyətinin bir çox digər sahələri ilə analogiya təşkil edir. Dizaynın əsas metodu “kompozisiya forma yaradıcılığı vasitəsilə dizayn-layihələndirmə obyektinin bədii-obrazlı modelləşdirilməsi” kimi müəyyən edilir (3).

Dizaynın əsas prinsiplərindən birinin layihələndirməyə, dizayn-layihələndirmə obyektinə (obyektlərinə) təcrid olunmuş şəkildə deyil, “insan-əşya-mühit” sistemində baxılmasından ibarət olan sistemli yanaşma olduğu xatırladılmışdı. Dizayn obyektinin forma və məzmununun, strukturunun və funksiyasının əlaqəsinin qanunauyğunluqları bu prinsipdən irəli gəlir.

Layihələndirmə obyektinin özünə, predmet-mühit sisteminin tərkib elementi kimi, öz növbəsində, kompozisiya forma yaradıcılığı prosesində yaradılan və harmoniyalaşdırılan bu obyektin forma və məzmununun (mahiyətinin) elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusi sistemi kimi baxılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Аронов, В. Р. Художник и предметное творчество. Проблемы взаимодействия материальной и художественной культуры XX века / В. Р. Аронов. М.: Советский художник, 1987, с.136
2. Глазычев, В. Л. О дизайне: очерки по теории и практике дизайна на Западе / В. Л. Глазычев. М.: Искусство, 1970, с.34
3. Медведев, В. Ю. Роль дизайна в формировании культуры: учеб. пособие / В. Ю. Медведев. 2-е изд., испр. – СПб.: СПГУТД, 2004.
4. Медведев, В. Ю. Связи и отношения архитектурных искусств в современном мире предметного творчества / В. Ю. Медведев // Вестник СПГУТД. 2009, № 16.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

1. Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi xəbərlər jurnalında əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
2. Məqalələr ingilis, azərbaycan, rus dillərində qəbul edilir.
3. Yazılar Microsoft Word yazı proqramında, (science@wcu.edu.az) ünvanına göndərilməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:
 - * Məqalənin başlığı, müəllifin adı, ata adı, soyadı,
 - * İş yeri,
 - * Elektron ünvanı,
 - * Xülasə və açar sözlər.
4. Məqalə sturuktur etibarilə xülasə, giriş, alt başlıq və ya başlıqlardan, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmalıdır.
5. Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
6. Xülasə 100-150 söz aralığında olmaqla, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
7. Bütün məqalələrin orijinal dilindən asılı olmayaraq mütləq azərbaycan, rus və ingilis dillərində xülasələri və açar sözləri dərc edilməlidir.
8. Məqalədə UOT kodu göstərilməlidir.
9. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - * Giriş,
 - * Tədqiqat işinin müzakirəsi
 - * Nəticələri
 - * İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötərizə içərisində göstərməklə yalnız latın əlifbası ilə verilməlidir.
10. Şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və qrafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.

TO THE ATTENTION OF AUTHORS!

1. The Journal of Western Caspian University accepts previously unpublished, research papers, original works and review articles written by the author in the field of research.
2. Articles are accepted in English, Azerbaijani, Russian languages.
3. Entries should be sent in Microsoft Word writing program to the address (science@wcu.edu.az). The following should be considered in the articles sent:
 - *The title of the article, the name, father's name and last name of the author.
 - *The occupation.
 - *E-mail address.
 - *Summary and key words.
4. The article must consist of introduction, sub-headings or headlines, conclusion and the list of used literature, by its structure.
5. The title of the article must be given above of every summary in the middle of the paper, **in bold** and capitalizing in three languages.
6. The summary must consist of 100-150 words and must be given in the original language and translated into two languages.
7. All three summaries must be the same in three languages.
8. The UDC code must be provided in article.
9. The article must consist of these:
 - Introduction
 - Description of research
 - ConclusionThe reference literature being in Russian, the source language must be indicated in brackets in Latin alphabet.
10. Pictures, drawing, graphics and tables must be in the text that clearly published. Captions must be written below the pictures, drawing and tables.

Kompyuter yığımı və korrektorü: Aynur Qənbərova

Məqalələr aşağıdakı ünvanə göndərilir:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Məqalələrin online qəbulu: journal.wcu.edu.az

Статьи направляются по адресу:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Онлайн прием статей: journal.wcu.edu.az

Articles should be sending to the following address:

E-mail: science@wcu.edu.az;

Submit online: journal.wcu.edu.az

Formatı 70×100 ¹/₁₆

Həcmi F.ç.v. 8,56

Sayı 500

Qərbi Kaspi Universitetinin nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzində yığılmış və çap olunmuşdur.